

श्री १०८

श्री १०८ - श्री १०८ - श्री १०८

श्री १०८

९९

श्री १०८

श्री १०८ - श्री १०८ - श्री १०८

श्री १०८ - श्री १०८ - श्री १०८

श्री १०८ - श्री १०८ - श्री १०८

(श्री १०८ - श्री १०८)



श्री १०८ - श्री १०८ - श्री १०८

श्री १०८ - श्री १०८ - श्री १०८

॥ श्रीः ॥

हरिदास—संस्कृत—ग्रन्थमाला

४४,८१

सोत्तरा-

सिद्धान्तकौमुदी-प्रयोगसूची

परीक्षोपयुक्त-‘इन्दुमती’ टिप्पण्या सहिता  
विकारार्थकादि-चुराद्यन्ता ।

[ तृतीयं खण्डम् ]

( ‘दशगणी’ संवलिता द्वितीय संस्करण )

सम्पादकः

पं० श्री रामचन्द्र झा व्याकरणाचार्यः ।

संशोधकः

पण्डित श्री जगन्नाथ शास्त्री ।

प्रकाशकः

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,  
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस  
विद्याविळास प्रेस, बनारस ।

सं०२००६ ]

मूल्य १२)

[ सन् १९४९

( सर्वेधिकाराः प्रकाशकाधीनाः )

## नाइसुरस

प्रयोगसूची की आवृत्ति करने समय विद्यार्थियों को चाहिये कि वे मूल-सूची पर ही विद्वान्त् कौमुदी के प्रयोगों का अनुसन्धान करें। आवृत्ति करते समय जहां सूत्रका अनुसन्धान न हो वहीं पर टिप्पणी में सूत्रको देखें। इस संस्करण में विगत दश वर्ष की परिक्षा में बारम्बार पूछी गयी यंक्तियोंकी परीक्षोपयोगी सरल व्याख्या 'इन्दुमनी' टिप्पणी में यथा स्थल पर कर दी गयी है जो आज तक के प्रकाशित किसी की प्रयोगसूची में उल्लब्ध नहीं है। इससे इस संस्करणकी उपयोगिता और भी अधिक हो गयी है। यत्र तत्र वड़े २ सूत्र भी पदच्छेद पूर्वक लिखे गये हैं तथा तद्धित प्रकरण के प्रयोगों की सारगर्भित विवेचना की गयी है जिससे सभी प्रयोगों का अर्थ सरलतया समझ में आ जाता है।

एकसे चार खण्डकी सोत्तरा प्रयोग सूची के समान एकसे चार खण्डकी हमारी मध्यमा व्याकरण प्रश्नोत्तरी भी इस पुस्तकालय से नवीन छपी है। इस वर्ष चारों खण्डोंकी प्रश्नोत्तरी नये उन्क्रमसे लिखी गयी हैं। प्रत्येक प्रयोगों तथा पंक्तियोंकी व्याख्या प्रश्नाशयके अनुकूल ही की गई है। पूर्व संस्करणकी विस्तृत लेखन-प्रणालीका कलेवर ही बदल दिया गया है। हमारा निवेदन है कि इस प्रयोगसूचीके साथ ही साथ विद्यार्थी हमारी प्रश्नोत्तरीको भी अवश्य मंगा कर उसकी परीक्षा करें। हमे पूर्ण विश्वास है कि इस प्रयोगसूचीके साथ उस प्रश्नोत्तरीको अगर परीक्षार्थी एक बार भी सांगोसांग मनन करलें तो परीक्षा पास अवश्य ही करेंगे साथ ही साथ व्याकरणके ठोस विद्वान् भी बनेंगे।

दीपावली, २००६ }  
इन्दुमतीभवन, काशी }

विनीत—  
श्री राम चन्द्र झा

# सोत्तरा— सिद्धान्तकौमुदी-प्रयोगसूची

‘इन्दुमती’ नामक टिप्पण्या विभूषिता ।  
( तृतीयं खण्डम् )

श्रीजानकीचरणकञ्जमरन्दभृङ्गः श्रीरामचन्द्रसुकृती जनतोपकृत्यै ।  
सूचीन्तनोति विबुधः सरलाऽतिरम्यां स्वर्गश्रिताञ्च मनसीन्दुमतीं दधानः॥१॥

अथ प्राग्दीव्यतीयप्रयोगाः ।

आश्मः<sup>१</sup> भास्मनः, मार्तिकः  
मायूरः<sup>२</sup> मौर्वं काण्डं भस्म वा  
वैष्णलम्<sup>३</sup> वैश्वम्<sup>४</sup>  
तार्कवम्<sup>५</sup> तैत्तिडीकम्  
त्रापुषम्<sup>६</sup> जातुषम्  
दैवदारवम्<sup>७</sup> भाद्रदारवम्  
दाधित्थम्<sup>८</sup> कापित्थम्  
पालाशम्<sup>९</sup> कारीरम्  
शामीलं भस्म<sup>१०</sup> शामीलां सुक्

अश्ममयम्<sup>१०</sup> आश्मनम्  
अभक्षेत्यादि किं मौद्रः सूयः  
कार्पासमाच्छादनम्  
आम्रमयम्<sup>११</sup> शरमयम्  
त्वङ्मयम्<sup>१२</sup> वाङ्मयम्  
कथन्तर्हि आप्यमस्मयमिति ?  
गोमयम्<sup>१३</sup> पिष्टमयं<sup>१४</sup> भस्म  
कथं ‘पैष्टी सुरे’ति ?  
पिष्टकः<sup>१५</sup>

१—‘अश्मनो विकारः—‘तरस्य विकारः’ ‘अश्मनो विकारे दिलोपो वक्तव्यः’ । २—मयूर-  
स्यावयवो विकारो वा—‘अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः’ । ३—वित्त्वस्यावयवो विकारो वा—  
‘वित्त्वादिभ्योऽण्’ । ४—तुङ्गं नाम वृक्षविशेषः, तरस्यावयवो विकारो वा—‘कोपधाच्च’ । ५—त्र-  
पुषो विकारः—‘त्रपुजतुनोः घुक्’ । ६—देवदारो विकारः अवयवो वा—‘ओरञ्’ । ७—दधि-  
त्थस्यावयवो विकारो वा—‘अनुदात्तादेश्च’ । ८—‘पलाशादिभ्यो वा’ । ९—शम्याः विकारः—  
‘शम्याः प्लञ्’ । १०—अश्मनः विकारोऽवयवो वा—‘मयङ् वैतथोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः’ ।  
११—‘नित्यं वृद्धशरादिभ्यः’ । १२—‘घकाचो नित्यम्’ । १३—गोः पुरीषं—‘घोश्च पुरीषे’ ।  
१४—पिष्टस्य विकारः—‘पिष्टाच्च’ । १५—पिष्टस्य विकारविशेषः ( अपूपः )—‘संज्ञायां कन्’ ।

ओद्दिमयः<sup>१</sup> पुरोडाशः, वैहमन्यत्  
 तिलमयम्<sup>२</sup>, यवमयम्  
 संज्ञायां तु-तैलम्, यावकः  
 तालं<sup>३</sup> धनुः, अन्यत्तालमयम्  
 ऐन्द्रायुधम्  
 हाटकः<sup>४</sup>, तापनीयः,  
 सौवर्णो वा निष्कः  
 परिमाणे किं हाटकमयी यष्टिः  
 शौकम्<sup>५</sup> वाकम् । राजतम्  
 शामिलम्<sup>६</sup> दाधित्यम्,  
 कापित्यम्  
 जितः किं नैलवमयम्  
 नैष्किकम्<sup>७</sup> नैष्किकः  
 शत्यः । शतिकः । औष्ट्रकः<sup>८</sup>  
 औमम्<sup>९</sup> जीमकम्

और्णम् । और्णकम्  
 ऐषेयम्<sup>१०</sup> ऐणम्  
 गव्यम्<sup>११</sup> पयस्यम्  
 द्रव्यम्<sup>१२</sup> द्रुवयम्<sup>१३</sup>  
 'यौतवं द्रुवये पाथ्यमिति मानार्थकं त्रयम्'  
 आमलकम्<sup>१४</sup>  
 म्नाक्षम्<sup>१५</sup> नैयप्रोधम्<sup>१६</sup>  
 जम्बवम्<sup>१७</sup> जम्बु,  
 जम्बूः<sup>१८</sup> जौहयः<sup>१९</sup>, छुत्ताः  
 मल्लिका<sup>२०</sup> जाती । विदारी  
 बहुलप्रहणाज्ञेह—  
 पाटलानि-पुष्पाणि  
 साल्वानि-मूळानि  
 अयोकम् । करवीरम्  
 हरीतक्यः<sup>२१</sup> कांस्यम्<sup>२२</sup> पारशवः

इति प्राग्दीव्यतीयप्रयोगाः ।

(पूषोऽप्यः पिष्टकः स्यादित्यमरः) । १-‘त्रीहेः पुरोडाशे’ । २-‘असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्’ ।  
 ३-‘तालादिभ्योऽण्’ ‘तालाद्धनुषि’ । ४-‘जातरूपेभ्यः परिमाणे’ । ५-शुकस्य विकारः-  
 ‘प्राणिरजवादिभ्योऽण्’ । ६-शामीलस्य विकारः-‘जितश्च तत्प्रत्ययात्’ । ७-निष्केण  
 क्रीतं-‘क्रीतवत्परिमाणात्’ । ८-‘उष्ट्राद्बुञ्’ । ९-‘उमोर्णयोर्वा’ । १०-पण्या अव-  
 यवः-‘पण्या ढक्’ । ११-गोविकारः-‘गोपयसौर्यत्’ । १२-द्रुवृक्षः, तस्य विकारः-  
 ‘द्रोक्ष’ । १३-‘माने वयः’ । १४-आमलक्याः फलं-‘फले लुक्’ । १५-प्लक्षस्य विकारः-  
 ‘प्लक्षादिभ्योऽण्’ । १६-‘न्यप्रोधस्य च केवलस्य’ । १७-जम्बाः फलम्-‘जम्बा वा’ ।  
 १८-‘लुप् च’ । १९-त्रीह्यास्त्वानामोषधीनां फलानि-‘फलपाकशुषामुपसंख्यानम्’ । २०-मल्लि-  
 कायाः पुष्पं-‘पुष्पम्लेषु बहुलम्’ । २१-हरीतक्याः फलानि-‘हरितक्यादिभ्यश्च’ । २२-कंसाय  
 हितं-‘कंसीयपरशब्दयोर्द्वन्द्वौ लुक् च’ । इति प्राग्दीव्यतीयाः ।

## अथ ढगधिकारप्रयोगाः ।

माशब्दिकः<sup>१</sup> स्वागतिकः<sup>२</sup>  
 स्वाध्वरिकः  
 स्वाङ्गः । व्याङ्गिः । व्याङ्गिः  
 व्यावहारिकः । स्वापतेयम्  
 प्राभूतिकः<sup>३</sup> पार्याप्तिकः  
 सौस्नातिकः<sup>४</sup>  
 सौख्यशानियकः  
 पारदारिकः<sup>५</sup> गौस्तलिपकः  
 आक्षिकः<sup>६</sup> आक्षिकः  
 आक्षिकः । आक्षिकम्  
 दाधिकम्<sup>७</sup> मारीविकम्  
 कौलत्थम्<sup>८</sup> तैत्तिडोकम्  
 औडुपिकः<sup>९</sup> गौपुच्छिकः<sup>१०</sup>  
 नाविकः<sup>११</sup> घटिकः, बाहुका स्त्री  
 द्वास्तिकः<sup>१२</sup> शाकटिकः, दाधिकः  
 आकर्षिकः<sup>१३</sup> आकर्षिकी

पपिकः<sup>१४</sup> पपिकी  
 अश्विकः । रथिकः  
 श्वाभस्त्रि<sup>१५</sup> श्वादंष्ट्रिः  
 श्वागणिकः<sup>१६</sup> श्वागणिकी  
 श्वगणिकः श्वगणिकी  
 श्वापदम्<sup>१७</sup> शौवापदम्  
 वैतनिकः<sup>१८</sup> धानुष्कः  
 वस्निकः<sup>१९</sup> क्रयविक्रयिकः  
 क्रयिकः । विक्रयिकः  
 आयुधोयः<sup>२०</sup> आयुधिकः  
 औत्सङ्गिकः<sup>२१</sup>  
 भस्त्रिकः<sup>२२</sup> भस्त्रिकी  
 विवधिकः,<sup>२३</sup> वैवधिकः  
 विवधिकः<sup>२४</sup> विवधिकी  
 कौटिलिको<sup>२५</sup>—  
 व्यावः, कर्मारश्च

१—माशब्दं कार्षीरिति य आह सः—‘प्राग्बहतेष्टक’ । ‘तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्या-  
 नम्’ । २—स्वागतमिरयाह—‘स्वागतादीनां च’ । ३—प्रभूतमाह—‘आदौ प्रभूतादिभ्यः’ ।  
 ४—सुस्नातं गच्छति—‘पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः’ । ५—परदारान् गच्छति—‘गच्छतौ पर-  
 दारादिभ्यः’ । ६—अक्षैर्दीप्यति—‘तेन दीप्यति खनति जयति जितम्’ । ७—दधना संस्कृतं—  
 ‘संस्कृतम्’ । ८—कुलत्थैः संस्कृतम्—‘कुलत्थकोपधादण्’ । ९—उडुपेन तरति—‘तरति’ ।  
 १०—गोपुच्छेन तरति—‘गोपुच्छाडुञ्’ । ११—नावा तरति—‘नौद्वयचष्टन्’ । १२—हस्तिना  
 चरति ( गच्छति ) ‘चरति’ । १३—‘आकर्षात् षल्’ । १४—परपैण चरति—‘पर्यादिभ्यश्चन्’  
 ( येन पीठेन पङ्कजः गच्छन्ति स परपः ) १५—श्वभस्त्रस्यापत्यं—‘श्वगणाडुञ्’ ‘आदेरिञि’ ।  
 १६—श्वगणेन चरति—‘हकारादाविति वक्तव्यम्’ । १७—श्वापदस्येदं—‘पदान्तस्यान्यतरस्याम्’ ।  
 १८—वैतनेन जीवति—‘वैतनादिभ्यो जीवति’ । १९—वस्नेन मूल्येन जीवति—‘वस्नक्रयविक्र  
 याडुञ्’ । २०—आयुधेन जीवति—‘आयुषाच्छ च’ । २१—उत्सङ्गेन हरति—‘हरत्युत्सङ्गा-  
 दिभ्यः’ । २२—भस्त्रया हरति—‘भस्त्रादिभ्यः षन्’ । २३—विवधेन हरति—‘विभाषया विव-  
 धात्’ । २४—( एकदेशविकृतस्यान्यतत्वाद्दीवधादपि षन् ) । २५—कुटिलिकया हरति—‘अण्ये

आक्षयुतिकं<sup>१</sup> वैरम्  
 कृत्रिमम्<sup>२</sup> पक्त्रिमम्  
 पाकिमम्<sup>३</sup> त्यागिमम्  
 आपमित्यकम्<sup>४</sup> याचितकम्  
 दाधिकम्<sup>५</sup> चूर्णिनः-अरूपाः<sup>६</sup>  
 लवणः<sup>७</sup> सूपः, लवणं शाकम्  
 मौद्<sup>८</sup> ओदनः । दाधिकम्<sup>९</sup>  
 औजसिकः<sup>१०</sup> शूरः  
 साहसिकश्चौरः  
 भाम्भसिको मत्स्यः  
 प्रातीपिकः<sup>११</sup> आन्वीपिकः  
 प्रातिलोमिकः  
 आनुलोमिकः  
 प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः  
 पारिसुखिकः<sup>१२</sup> पारिपाश्विकः  
 द्वैगुणिकः<sup>१३</sup> त्रैगुणिकः

बाधुषिकः<sup>१४</sup>  
 कुसीदिकः<sup>१५</sup> कुसीदिकी  
 दशैकादशिकः । दशैकादशिकी  
 वादरिकः<sup>१६</sup> सामाजिकः<sup>१७</sup>  
 शाब्दिकः<sup>१८</sup> दार्दुरिकः  
 पान्क्तिकः<sup>१९</sup> शाकुनिकः  
 मायूरिकः । मात्स्यिकः  
 मैनिकः । शाकुलिकः  
 मार्गिकः, हारिणिकः, लारङ्गिकः  
 पारिपन्थिकश्चौरः<sup>२०</sup>  
 परिपन्थं हन्ति-पारिपन्थिकः  
 दारुडमाथिकः<sup>२१</sup> पादविकः  
 आनुपदिकः । आक्रन्दिकः<sup>२२</sup>  
 पौर्वपदिकः<sup>२३</sup> औत्तरपदिकः<sup>२४</sup>  
 प्रातिकण्ठिकः<sup>२५</sup> आर्थिकः  
 लालामिकः

कुटिलिकायाः । १-अक्षयुतेन निर्वृत्तम्—'निर्वृत्तेऽक्षयुतादिभ्यः' । २-कृत्या निर्वृत्तम्—  
 'अत्रेर्ममनित्यम्' । ३-पाकेन निर्वृत्तम्—'भावप्रत्ययान्तादिमव्यक्तव्यः' । ४-अपमित्य निर्वृ-  
 त्तम्—'अपमित्ययाचिताभ्यां क.कतौ' । ५-दधना संसृष्टं—'संसृष्टे' । ६-चूर्णः संसृष्टम्—  
 'चूर्णादिनिः' । ७-लवणेन संसृष्टं—'लवण्यात्लुक्' । ८-मुद्गैः संसृष्टं—'मुद्गादण्' ।  
 ९-दधना उपसिक्तं—'व्यञ्जनैरुपसिक्तं' । १०-ओजसा वर्तते—'ओजःसरोऽभसा वर्तते' ।  
 ११-प्रातीपं वर्तते—'तत्प्रत्ययपूर्वमीपलोमकूलम्' ॥ १२-परिसुखं वर्तते—'परिसुखं च' ।  
 १३-द्विगुणार्थं द्विगुणं, तत्प्रयच्छति—'प्रयच्छति गर्ह्यम्' । १४-वृक्षार्थं द्रव्यं वृद्धिः, तत्प्र-  
 यच्छति—'वृद्धेर्बुधिविभावो वक्तव्यः' । १५-कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं, तत्प्रयच्छति—  
 'कुसीददशैकादशात् घृच्छौ' । १६-वदारण्युच्छति—'उच्छति' । १७-समाजं रक्षति—  
 'रक्षति' । १८-शब्दं करोति—'शब्दददुर्ं करोति' । १९-पक्षिणो हन्ति—'पक्षि-मत्स्य-  
 मृगान् हन्ति । 'स्वरूपस्य पर्यायायां विशेषणां च ग्रहणम्' । २०-पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य  
 वा तिष्ठति—'परिपन्थं च तिष्ठति' । ( निपातनात् 'पन्थ' आदेशः ) २१-दण्डमार्थं  
 धावति—'माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति' । २२-आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति—  
 'आक्रन्ददृष्टम्' । २३-पूर्वपदं गृह्णाति 'पदोत्तरपदं गृह्णाति' । २४-प्रतिकण्ठं गृह्णाति 'प्रति-

धार्मिकः<sup>१</sup> आधार्मिकः<sup>२</sup>  
 प्रतिपथिकः<sup>३</sup> प्रातिपथिकः  
 सामवायिकः<sup>४</sup> सामूहिकः  
 पारिवधः<sup>५</sup> सैन्याः<sup>६</sup> सैनिकाः  
 लालाटिकः<sup>७</sup> सेवकः  
 कौलकुटिको भिल्लुः  
 आपणिकम्<sup>८</sup>  
 माहिषम्<sup>९</sup> याजमानम्  
 यात्रम्<sup>१०</sup> नारी<sup>११</sup> वैशखम्<sup>१२</sup>  
 वैभाजित्रम्<sup>१३</sup> आपणिकः<sup>१४</sup>  
 आपूरिकः<sup>१५</sup> लावणिकः<sup>१६</sup>  
 किसरिकः<sup>१७</sup> किसरिकी  
 शलालुकः<sup>१८</sup> शलालुकी

शलालुकः । शलालुकी  
 मार्दङ्गिकः<sup>१९</sup>  
 माड्डुकः<sup>२०</sup> माड्डुकिकः  
 भार्भरः । भार्भरिकः  
 भासिकः<sup>२१</sup> धानुष्कः  
 पारश्वधिकः<sup>२२</sup>  
 शात्कीकः<sup>२३</sup> याष्टीकः  
 आस्तिकः<sup>२४</sup> नास्तिकः । दैष्टिकः  
 आपूपिकः<sup>२५</sup> छात्र<sup>२६</sup> कामः<sup>२७</sup>  
 'चौरी'<sup>२८</sup> 'तापसी'  
 ताच्छीलये किं कार्माणः  
 पेकान्यिकः<sup>२९</sup> द्वादशान्यिकः<sup>३०</sup>  
 आपूपिकः<sup>३१</sup> आम्रभोजनिकः<sup>३२</sup>

कण्ठार्थललामं च' । १-‘धर्मं चरति’ । २-‘अधर्माच्चेति वक्तव्यम्’ । ३-प्रतिपथ-  
 नेति—‘प्रतिपथमेति ठंश्च । ४-‘समवायान् समवैति’ (समवैति मेलयतीत्यर्थः) ५-परि-  
 षदं समवैति—‘परिषदो ण्यः’ । ६-सेनां मेलयन्ति—‘सेनाया वा’ । ७-ललाटं प  
 श्यति—‘संज्ञायां ललाटकुकुटयौ पश्यति’ । ८-आपणस्य धर्म्यं—‘तस्य धर्म्यम्’ । ९-महि-  
 ष्या धर्म्यम्—‘अणमहिष्यादिभ्यः’ । १०-यातुधर्म्यम्—‘क्तोऽञ्’ । ११-नरस्य धर्म्या—‘नराच्चेति  
 वक्तव्यम्’ । १२-‘विशासितुरिड्लोपश्चाऽञ्च वक्तव्यः’ । १३-विभाजयितुर्थर्भ्यं—‘विभाज  
 यितुश्चिलोपश्चाऽञ्च वाच्यः’ । १४-‘भवक्रयः’ १५-अपूपाः पण्यमस्य—‘तदस्य पण्यम्’ । १६-ल  
 वणं पण्यमस्य—‘लवणाट्टञ्’ । १७-किसरं पण्यमस्य—‘किसरादिभ्य णञ्’ । १८-शलालु  
 पण्यमस्य—‘शलालुनोऽन्यतरस्याम्’ (शलालुः मुगन्धिद्रव्यविशेषः) १९-घृदङ्गवादनं शिल्प  
 मस्य—‘शिल्पम्’ । २०-मड्डुकवादनं शिल्पमस्य—‘मड्डुकझङ्गारादण्यन्यतरस्याम्’ । २१-असिः  
 प्रहरणमस्य—‘प्रहरणम्’ । २२-‘परश्वधाट्टञ् च’ । २३-‘शक्तियष्टयोरीकक्’ । २४-अस्ति  
 परलोक इत्येवं मतिर्यस्य—‘अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिः’ । २५-अपूपभक्षणं शीलमस्य—  
 ‘शीलम्’ । २६-गुरोर्दोषाणामावरणं छात्रं, तच्छीलमस्यास्तीति—‘छत्रादिभ्यो णः’ । २७-कर्म  
 शीलः—‘कार्मस्ताच्छीलये’ । २८-‘नस्तद्धिते’ इत्येव सिद्धे “अणकार्यं ताच्छीलिके णेऽपि”  
 तेन ‘चौरी’ ‘तापसी’ इत्यादि सिद्धम् । २९-एकमन्यवृत्तमस्य—‘कर्मार्थ्ययने वृत्तम्’ । ३०-द्वाद  
 शान्यानि कर्मण्यण्ययने वृत्तान्यस्य ‘वह्वचपूर्वपादाडुच्’ । ३१-अपूपभक्षणं हितमस्मै  
 ‘हितं भक्षाः’ । ३२-अम्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै—‘तदस्मै दीयते नियुक्तम्’ ।



श्राणिकः <sup>१</sup> श्राणिकी । मांसौदनिकः	श्माशानिकः <sup>१</sup> चातुर्दशिकः
मांसिकः । औदनिकः	वांशकठिनिकः <sup>१</sup> प्रास्तारिकः
भाक्तः <sup>१</sup> भाक्तिकः	सांस्थानिकः । नैकटिको <sup>१</sup> भिन्नः
आकरिकः <sup>१</sup> देवागारिकः <sup>१</sup>	आवसथिकः <sup>१</sup> आवसथिकी

\*आकर्षात् पर्पादेर्भक्षादिभ्यः कुसीदस्राच्च ।

आवसथात् किसरादेः पितः षडेते ठगधिकारे ॥

इति ठगधिकारप्रयोगः ।

### अथ प्राग्घितीयप्रयोगाः ।

रथ्यः <sup>१</sup> , युग्यः प्रासङ्ग्यः	एद्याः <sup>१</sup> शर्कराः
धुर्यः <sup>१</sup> धौर्यः, सर्वधुरीणः <sup>१</sup>	धन्यः <sup>१</sup> गण्यः । आन्नः <sup>१</sup> ०
एकधुरीणः <sup>१</sup> एकधुरः	वश्यः <sup>१</sup> १—परेच्छातुचारी
शकटः <sup>१</sup> गौः	पद्यः <sup>१</sup> १ कर्मसः ( नातिशुष्क इत्यर्थः )
हालिकः <sup>१</sup> सैरिकः	मूल्या <sup>१</sup> १ मूलाः
जन्याः <sup>१</sup> ( जन्या )	'धेनुष्या' <sup>१</sup> १ अन्वके स्थिता <sup>१</sup>

१-आद्या नियतं दीयतेऽस्मै—'आद्यामांसौदनाद्विठन्' । २-एक्तं नियुक्तमस्मै दीयते—'भक्ताद-  
खन्यतरस्याम्' । ३-आकरे नियुक्तः—'तत्र नियुक्तः' । ४-देवागारे नियुक्तः—'आगरान्तादृन्' ।  
५-इमशानेऽधीते—'अध्यायिन्यदेशकालात्' । ६-वंशकठिने व्यबहरति—'कठिनान्तप्रस्ता-  
रसंस्थानेषु व्यबहरति' । ७-'निकटे वसति' । ८-आवसथे वसति—'आवसथात्' ।  
इति ठगधिकारः ।

१-रथं बहति—'प्राग्घिताद्यत्' 'तद्बहतिः रथयुगप्रासङ्गम्' । २-धुरो बहति—'धुरो यद्-  
ढकौ' 'न भङ्गच्छुराम्' । ३-सर्वधुरां बहति—'खः सर्वधुरात्' । ४-एकधुरां बहति—'एक-  
धुरास्त्रुक् च' । ५-शकटं बहति—'शकटादण्' । ६-हलं बहति—'हलसौराष्ट्रक्' । ७-जनी=  
बधूः, तां बहन्ति = प्रापयन्ति—'संशयां जन्याः' ( 'जन्या' इत्याकारान्तः काचित्कः ) ८-पादौ  
विष्यन्ति—'विष्यत्यधनुषा' । ९-धनं लब्धा—'धनगणं लब्धा' । १०-अन्नं लब्धा—  
'अन्नाण्यः' । ११-'वशं गतः' । १२-'पदमस्मिन्वृश्यम्' । १३-आवर्हण्यमावर्हः ( उत्पा-  
टनम् ) तदस्यास्तीति 'आवाहिं', मूलमावर्हियेषां ते—'मूलमस्याऽऽवर्हि' । १४-'संशयां

\* श्लोकवार्तिकमिदम्—'आकर्षात् षल्' इति सूत्रभाष्ये पठितम् । 'आकर्षात् षल्' 'पर्पा-  
दिभ्यः षन्' 'भक्षादिभ्यः षन्' 'कुशीवदशैकादशात् षन्-षचौ' 'आवसथात् षल्' 'किसरा-  
दिभ्यः षन्' इत्येतैः षट्सुत्रैर्विहिताः प्रत्ययाः विदिति कारिकायः ।

गार्हपत्योऽग्निः<sup>१</sup>  
 नाव्यम्<sup>२</sup>—व्यस्यः, धर्म्यम्  
 विष्यः, मूल्यम्, मूल्यः  
 सीत्यं—नेत्रम् । तुल्यम्  
 धर्म्यम्<sup>३</sup> पथ्यम्  
 अर्थ्यम् । न्याय्यम्  
 छन्दस्यम्<sup>४</sup> ( इच्छया कृतमित्यर्थः )  
 औरसः<sup>५</sup> उरस्यः—पुत्रः  
 हृद्यः<sup>६</sup>—देशः  
 हृद्यः<sup>७</sup>—वशीकरणमन्त्रः  
 मत्स्यम्<sup>८</sup> जन्यः, हृद्यः  
 अग्रयः<sup>९</sup> सामन्यः, कर्मण्यः

शरण्यः  
 प्रातिजनीनः<sup>१०</sup> सांयुगीनः  
 सार्वजनीनः वैश्वजनीनः  
 भाक्ताः<sup>११</sup> शाक्यः  
 पारिषद्यः<sup>१२</sup> ( पारिषदः, पार्षदः )  
 साक्तुको यवः  
 काथिकः<sup>१३</sup> गौडिक<sup>१४</sup> इन्द्रुः  
 पाथेयम्<sup>१५</sup> आतिथेयम्  
 वासतेयी रात्रिः, स्वापतेयं—धनम्  
 सभ्यः<sup>१६</sup> सतीर्थ्यः<sup>१७</sup>  
 समानोदर्यः<sup>१८</sup>—भ्राता  
 सोदर्यः<sup>१९</sup>—

इति प्राग्विचतीयप्रयोगाः ।

## अथ छयदधिकारप्रयोगाः ।

नभ्योऽक्षः<sup>१</sup> नभ्यमङ्गनम्

शून्यम्<sup>२</sup>—शून्यम्

थेनुष्या । १—गृहपतिर्यजमानः, तेन संयुक्तः—‘गृहपतिना संयुक्ते व्यः’ । २—नावा  
 तार्थं—‘नौ—वयो—धर्म—विष—मूल—मूल—सीता—तुलाभ्यस्तार्थं—तुल्य—प्राप्य—वध्याऽनाभ्य—सम—  
 समित—सम्मितेषु’ । ३—धर्मादिनपेतं—‘धर्म—पत्यर्थन्यायादानपरिषे’ । ४—छन्दसा निर्मितं—  
 ‘छन्दसो निर्मिते’ । ५—उरसा निर्मितः—‘उरसोऽण् च’ । ६—‘हृद्यस्य प्रियः’ । ७—हृद-  
 यस्य बन्धनः—‘बन्धने चर्षो’ । ८—मर्तं—ज्ञानं, तस्य करणं—भावः, साधनं वा—‘मत्—जन-  
 इलात् करण—त्रलव—कर्षेणु’ । ९—अग्ने साधुः—‘तत्र साधुः’ । १०—प्रतिजनं साधुः—‘प्रति-  
 जनदिभ्यः खञ्’ । ११—भक्ते साधवः—‘भक्ताण्यः’ । १२—परिषदे साधुः—‘परिषदो ण्यः’  
 ( ‘परिषद’ इति योगविभागाण्योऽपि, तेन ‘पारिषदः’ ‘पार्षदः’ इति पाठान्तरं ‘पार्षदैरम्बरमाप्सुरै’  
 इति मुकुटः ) १३—कथायां साधुः—‘कथादिभ्यश्छक्’ । १४—गुडे साधुः—‘गुडादिभ्यश्छक्’ ।  
 १५—पथि साधुः—‘पथ्यतिथि—वसति—स्वपतेर्छक्’ । १६—‘सभायाः यः’ । १७—समाने  
 तीर्थे—गुरौ, ‘वसति—‘सामानतीर्थे वासी’ । १८—समाने उदरे शयितः—स्थितः—‘समानो-  
 दरे शयित ओ चोदात्तः’ । १९—‘सोदराद्यः’ । इति प्राग्विचतीयः ।

१—नाभये हितं—‘नाभि नर्भं च’ ( सञ्छिद्रं रथाङ्गं ‘नाभिः’ नदनुप्रविष्टः काष्ठविश्वे-  
 योऽक्षः, स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः ) २—शुने हितं—‘शुनः सम्प्रसारणं, वा च दीर्घ-

ऊद्यम्यः<sup>१</sup>

कम्बल्यम्<sup>२</sup>-ऊर्णापलशाम्  
संज्ञायां किं कम्बलीया ऊर्णा  
आमिक्षं दधि-आमिक्षीयम्<sup>३</sup>  
पुरोडाश्यास्तरुडुलाः  
पुरोडाशोयाः  
अपूप्यम्-अपूपीयम्  
वत्सीयः<sup>४</sup> गोधुक् । शङ्खुव्यं-दारु  
गन्धम् । हविष्यम्  
दन्त्यम्<sup>५</sup> करुण्यम्  
नस्यम्<sup>६</sup> नाभ्यम् । शीर्षण्यः<sup>७</sup>  
तद्धिते किम्-शिरस्यति  
शीर्षण्यः<sup>८</sup> शिरत्वा वा केशाः  
स्थूलशीर्षम्<sup>९</sup>  
खल्यम्<sup>१०</sup> यव्यम्  
माष्यम् । तिल्यम्  
वृष्यम् । ब्रह्मग्यम् । रथथा

भजथ्या<sup>११</sup> यूथिः, अविथ्या  
आत्मनीनं<sup>१२</sup> विश्वजनीनम्  
विश्वजनीयम्<sup>१३</sup>  
पञ्चजनीनम्<sup>१४</sup> सार्वजनिकः<sup>१५</sup>  
सर्वजनीनः । माहाजनिकः<sup>१६</sup>  
मातृभोगीणः<sup>१७</sup> पितृभोगीणः  
राजभोगीणः आचार्यभोगीणः<sup>१८</sup>  
सार्वम्<sup>१९</sup> सर्वीयम्  
पुरुषस्य वधः-पौलषेयः<sup>२०</sup>  
पुरुषस्य विकारः-पौलषेयः  
'एकाकिनोऽपि परितः पौलषेयकृता इव'  
( इति माषः )  
माणवीनम्<sup>२१</sup> चारुणीणम्  
अङ्गारीयाणि<sup>२२</sup> काष्ठानि  
आकारीया-इद्रकाः  
शङ्खुव्यं-दारु  
छादिषेयाणि<sup>२३</sup> तृणानि

त्वम् । १-उषसो नङ् च । २-कम्बलाय हितं-कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ३-आमि-  
क्षायै हितम्-विभाषा हनिरपूषादिभ्यः । ४-वत्सेभ्यो हितः-तस्मै हितम् । ५-इन्ताय  
हितं-शरीरावयवाद्यत् । ६-नासिकायै हितं-नस् नासिकायाः । ७-शिरसे हितः-  
'वे च तद्धिते' । ८-वा केशेषु । ९-स्थूलशिरस इदम्-अत्रि शीर्ष इति वाच्यम् ।  
१०-खलाय हितं-खल-यव-माष-तिल-वृष-ब्रह्मणश्च । ११-अजेभ्यो हिता-अजा-  
विभ्यां थ्यन् । १२-आत्मने हितं-आत्मन्-विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः । आत्माऽऽत्मानौ  
खे । १३-विश्वस्य जनः विश्वजनः विश्वः जनो यस्येति वा विश्वजनः, तस्मै हितं-कर्म-  
धारयादेवेष्यते । १४-पञ्चजनेभ्यः हितं-पञ्चजनादुपसंख्यानम् । १५-सर्वजनाय हितः-  
'सर्वजनाट्ठञ् खश्च' । १६-महाजनाय हितः-महाजनाट्ठञ् । १७-मातृभोगः=शरीरम्,  
तस्मै हितः-आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । १८-आचार्यभोगाय हितः-आचार्याद-  
यावं च । १९-सर्वस्मै हितं-सर्वपुरुषाभ्यां ढण्वी 'सर्वाण्यो वेति वक्तव्यम्' । २०-पुरु-  
षाद्रुष-विकार-समूह-तेनकृतेषु । २१-माणवाय हितं-माणवचरकाभ्यां खञ् । २२-अङ्गा-  
रेभ्यः पतानि-तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । २३-छदिस्तृणपटलः, तस्मै इमानि-छदिरुपधि-

बालेयास्तपडुलाः  
 औपधेयम्<sup>१</sup>  
 आर्षभ्यो<sup>२</sup> वत्सः  
 औपानह्यो मुञ्जः  
 औपानह्यं चर्म  
 वाध्रं चर्म<sup>३</sup> । वारत्रं चर्म

प्रकारीया<sup>४</sup> इष्टकाः  
 प्रासादीयं दाब  
 प्राकारीयो देशः  
<sup>५</sup>तेनेह न—  
 प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्  
 पारिखेयी भूमिः<sup>६</sup>

इति छन्ददधिकारप्रयोगाः ।

अथ आर्हायप्रयोगाः ।

नैष्किकम्<sup>१</sup> परमनैष्किकः<sup>२</sup>  
 असञ्ज्ञेति किं सञ्ज्ञकाद्यापिकम्  
 तेन<sup>३</sup>—सुगन्धम् । यवापूप्यम्  
 पारायणिकः<sup>४</sup> द्वैपारायणिकः  
 अलुकीति किं—  
 द्विशूर्पम्—द्विशौर्पिकम्  
 आर्धद्रौणिकम्<sup>५</sup> अर्धद्रौणिकम्  
 आर्धप्रस्थिकम्<sup>६</sup> अर्धप्रस्थिकम्  
 अतः किम् आर्धकौडविकम्

तपरः किम् अर्धखारी  
 शतिकम्<sup>७</sup> शत्यम्  
 अशते किम् शतकः सङ्घः  
 द्विशतकम्<sup>८</sup>  
 पञ्चकः<sup>९</sup> बहुकः  
 साप्ततिकः । चात्वारिंशत्कः  
 तावतिकः<sup>१०</sup> तावत्कः  
 विंशकः<sup>११</sup> त्रिंशकः  
 विंशतिकः । त्रिंशत्कः  
 कंसिकः<sup>१२</sup> कंसिकी

यलेढंज् । १—उपधीयत इत्युपधिः—रथाङ्गं, तदेव—‘उपविशन्नात्स्वार्थे इष्यते’ । २—ऋष-  
 भाय अयम्—‘ऋषभोपानहोर्न्यः’ । ३—वाध्रश्चै हितं—‘चर्मखोऽज्ज’ ( वध्रीं = चर्मरज्जुः )  
 ४—प्राकारः आसामिष्टकानां स्यात्—‘तदस्य तदस्मिन् स्यादिति’ । ५—‘तदस्येति सूत्रे  
 इति शब्दे लौकिकीं विवक्षामनुसारयति’ । ६—परिखा अस्या अस्ति, अस्यामस्तीति वा—  
 ‘परिखाया ढञ्’ । इति यदधिकारः ।

१—निष्केय क्रीतम्—‘असमासे निष्कादिभ्यः’ । २—परमनिष्केय क्रीतः—‘परिमाणा-  
 न्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः’ । ३—( समासग्रहणं ज्ञापकं भवति—‘इतः प्राक् तदन्तविधिः’ इति ।  
 ४—‘संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्बतेरिष्यते तच्चाऽलुकि’ ( वार्तिकं ) ५—अर्धद्रौणेन क्रीतम्  
 ‘अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा’ । ६—‘नाऽतः परस्य’ । ७—शतेन क्रीतं—‘शताच्च ठन्य-  
 तावशते’ । ८—( असमासे इत्येव ) ९—पञ्चभिः क्रीतः—‘संख्याया अतिशदन्तायाः कर्त्’ ।  
 १०—तावता क्रीतः—‘वतो रिड्वा’ । ११—‘विंशति-विंशद्भ्यां ङुञ्जसंज्ञायाम्’ । १२—‘कं

अर्धिकः<sup>१</sup> अर्धिकी  
 कार्षापणिकः<sup>२</sup> कार्षापणिकी  
 प्रतिकः । प्रतिकी  
 शौर्यम्<sup>३</sup> शौरिकम्  
 शातमानम्<sup>४</sup> वैशतिकम्  
 साहस्रम् । वासनम्  
 अध्यर्धकंसम्<sup>५</sup> द्विकंसम्  
 पाञ्चकलापिकम्  
 अध्यर्धकार्षापणम्<sup>६</sup>  
 अध्यर्धकार्षापणिकम्  
 द्विकार्षापणम्, द्विकार्षापणिकम्  
 अध्यर्धप्रतिकम्, द्विप्रतिकम्  
 अध्यर्धसहस्रम्, अध्यर्धसाहस्रम्  
 द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम्  
 द्विनिष्कम्<sup>७</sup> द्विनैष्किकम्  
 त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम्  
 बहुनिष्कम्<sup>८</sup> बहुनैष्किकम्  
 द्विविस्तम्<sup>९</sup> द्विवैस्तिकम्-इत्यादि  
 अध्यर्धविंशतिकीनम्<sup>१०</sup>

द्विविंशतिकीनम्  
 अध्यर्धखारीकम्<sup>११</sup> द्विखारीकम्  
 खारीकम्<sup>१२</sup>  
 अध्यर्धकाकिणिकम्<sup>१३</sup>  
 द्विकाकिणिकम्  
 अध्यर्धपण्यम्<sup>१४</sup> द्विपण्यम्  
 अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम्  
 अध्यर्धशाण्यम्<sup>१५</sup> अध्यर्धशाणम्  
 द्वैशाण्यम्<sup>१६</sup> द्विशाय्यम्, द्विशायम्  
 गौपुच्छिकम्<sup>१७</sup> सात्तिकम्  
 प्रास्थिकम्, नैष्किकम्  
 पञ्चगोणिः  
 शतिकः<sup>१८</sup> शत्यो वा घनपतिसंयोगः  
 शतिकं शत्यं वा दक्षिणाक्षिस्फन्दनम्  
 वातिकम्<sup>१९</sup> पैलिकम्, श्लैष्मिकम्  
 साक्षिपातिकम्<sup>२०</sup>  
 गःयः<sup>२१</sup> धन्यः, यशस्यः, स्वर्ग्यः  
 गोद्वयचः किम् वैजयिकः  
 असङ्ख्येत्यादि क्रिम्-

साङ्गिठन् । १-अर्धाञ्चेति वक्तव्यम् । २-कार्षापणाङ्गिठन् वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा ।  
 ३-शूरपादजन्यतरस्याम् । ४-शातमानेन क्रीतं-शातमान-विशतिक-सहस्र-वसनादण् ।  
 ५-अध्यर्धेन कसेनं क्रीतम्-अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । ६-विभाषा कार्षापण-  
 सहस्राभ्याम् । ७-द्वि-त्रि-पूर्वाङ्गिष्कात् । ८-बहुपूर्वाञ्चेति वक्तव्यम् । ९-द्राभ्यां  
 विस्ताभ्यां क्रीतः-विस्ताञ् । १०-अध्यर्धविंशतिकेन क्रीतं-विंशतिकात् खः । ११-खार्या  
 इकन् । १२-केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । १३-काकिण्याश्चोपसंख्यानम् । १४-अध्य-  
 र्धपणेन क्रीतम्-पण्य-पाद-भाष-शताच्चत् । १५-शायणाद्वा ( पक्षे ठञ् ) १६-द्वित्रिपू-  
 र्वाद्दण् च ( चकारेण पाक्षिको यत् समुच्चोयते । अतश्च यतोऽभावे ठञि सति तृतीयं रूपं  
 सिद्धम् ) १७-गोपुच्छेन क्रीतं-तेन क्रीतम् । १८-पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः (पटः)-इ-  
 ङ्गोष्याः । १९-तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । २०-वात-पित्त-श्लेष्मभ्यः समन-  
 कोपनयोरुपसंख्यानम् । २१-सन्निपाताञ्चेति वक्तव्यम् । २२-गोद्वयचोऽसंख्या-

पञ्चकम्-सप्तकम्-  
 प्रास्थिकम्-खारीकम्-  
 आश्विकम्-आशिमकम्  
 ब्रह्मवर्चस्यम्<sup>१</sup>  
 पुत्रोयः<sup>२</sup> पुत्र्यः  
 सार्वभौमः<sup>३</sup> पार्थिवः  
 सार्वभौमः<sup>३</sup> पार्थिवः  
 लौकिकः<sup>४</sup> सार्वलौकिकः<sup>४</sup>  
 प्रास्थिकम्<sup>५</sup> द्रौणिकं, खारीकम्  
 पात्रिकम्<sup>६</sup> पात्रिकी  
 पञ्चकः<sup>७</sup> शक्तिः  
 शत्यः । साहस्रः  
 पञ्चको<sup>१०</sup> देवदत्तः  
 द्वितीयिकः<sup>११</sup> तृतीयिकः, अर्थिकः  
 भाग्यं<sup>१२</sup> भागिकं शतम्  
 भाग्या, भागिका विंशतिः

वांशभारिकः<sup>१३</sup> ऐक्षुभारिकः  
 वांशिकः । ऐक्षुकः  
 वस्त्रिकः<sup>१४</sup> द्रव्यकः  
 प्रास्थिकः<sup>१५</sup> कटाहः  
 प्रास्थिकी-ब्राह्मणी  
 द्रौणी<sup>१६</sup> द्रौणिकी  
 आढकीना<sup>१७</sup> आढकिकी  
 आचितीना । आचितिकी  
 पात्रीणा । पात्रिकी  
 द्रयाढकिकी<sup>१८</sup> द्रयाढकीना  
 द्रयाढकी । द्रयाचितिकी  
 द्रयाचितीना । द्रयाचिता  
 द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा, द्विपात्री  
 द्विकुलिजी<sup>१९</sup> द्वैकुलिजिकी  
 द्विकुलिजीना, द्विकुलिजिकी  
 पञ्चकः<sup>२०</sup>

परिमाणाश्चादेर्यत् ( गोनिमित्तं संयोगः, उत्पातो वा 'गम्यः' ) १—ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं—  
 'ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम्' । २—'पुत्राच्छ च' ( चाद्यत् ) ३—सर्वभूमेर्निमित्तं—'सर्वभूमि-  
 पृथिवीभ्यामण्यौ' । ४—सर्वभूमेरीश्वरः, सर्वभूमौ विदितो वा—'तत्रेश्वरः' 'तत्र विदित इति च' ।  
 ५—लोकेषु विदितः—'लोक-सर्वलोका-दृञ्' । ६—( ठञ् सति अनुशक्तिकादिस्वादिभयपद  
 वृद्धिः ) ७—उच्यते अस्मिन्निति वापः=क्षेत्रम् , प्रस्थस्य वापः—'तस्य वापः' ( प्रस्थपरि-  
 मितबीजवापयोग्यं क्षेत्रमित्यर्थः ) ८—पात्रस्य वापः ( क्षेत्रं )—'पात्रात् षन्' ( विस्वं ङीष-  
 र्थमित्याह—पात्रिकी ) ९—पञ्चाऽस्मिन् वृद्धिर्दीयते—'तदस्मिन्वृद्धयाद्य-लाभ-शुद्धोपदा दी-  
 यते' । १०—पञ्चास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते—'चतुर्थ्यर्थं उपसंख्यानम्' । ११—द्वितीयो वृद्ध्यादि-  
 रस्मिन् दीयते—'पूरणार्थादृन्' । १२—भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते—'भागान्च' ।  
 १३—वांशभारं हरति बहस्यावहति वा—'तद्धरति बहस्यावहति भारार्द्धशादिभ्यः' । १४—वस्त्रं  
 हरति बहस्यावहति वा—'वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन् कनौ' । १५—प्रस्थं सम्भवति—'सम्भवत्यवहरति  
 पचति' । १६—द्रोणं पचति—'तत्पचतीति द्रोणादण् च' । १७—आढकं सम्भवति अवहरति  
 पचति वा—'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्यान्' । १८—द्वे आढके सम्भवत्यवहरति पचति  
 वा—'द्विगो षंक्ष' । १९—कुलिजाह्लुक्खौ च' । २०—पञ्च अंशो वस्त्रं मृतिवाऽस्य—'सोऽ-

प्रास्थिको<sup>१</sup> राशिः  
 पञ्चकाः<sup>२</sup> शकुनयः  
 पञ्चकः-सङ्घः  
 अष्टकं-पाणिनीयम्  
 पञ्चकम्-अध्ययनम्  
 पञ्चदशः<sup>३</sup> सप्तदशः, एकविंशः  
 पङ्क्तिः<sup>४</sup> विंशतिः-इत्यादि\*

पञ्चद्वर्गः<sup>५</sup> दशत्  
 पञ्चकः । दशकः  
 त्रैशानि<sup>६</sup> ( ब्राह्मणानि )  
 चात्वारिंशानि ( ब्राह्मणानि )  
 श्वैतच्छत्रिकः<sup>७</sup> छैदिको<sup>८</sup> वेतसः  
 वैरङ्गिकः<sup>९</sup> ( वैरागिकः )  
 शोर्षच्छ्रेयः<sup>१०</sup> शौर्षच्छेदिकः

स्याऽशवस्नभृनयः' । १-प्रस्थं प्रमाणमस्य-तदस्य परिमाणम् । २-संख्यायाः संज्ञासंघ-  
 पुत्राध्ययनेषु, ३-पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य-स्तोत्रे ङविधिः' । ४-पङ्क्ति-  
 विंशति-त्रिंशच्चत्वारिंशत्-पञ्चाशत्-षष्टि-सप्तत्यशीति-नवति-शतम् । ५-पञ्च परिमाणमस्य-  
 'पञ्चदशतो वर्गे वा' । ६-त्रिंशदध्यायः परिमाणमेवां ब्राह्मणानां-त्रिंशच्चत्वारिंशतोब्राह्मणे  
 संज्ञायां ङण् । ७-श्वैतच्छत्रमर्हति = 'तदर्हति' । ८-छेदं नित्यमर्हति-छेदादिभ्यो नित्यम् ।  
 ९-विरागं नित्यमर्हति-विराग विरङ्गं च' । १०-शिरश्छेदं नित्यमर्हति-शोर्षच्छेदाद्यच्च'

\*पङ्क्तिः, विंशतिः, त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्ततिः, अशीतिः, नवतिः,  
 शतम् । इति ॥

† एते रूढिशब्दाः तदस्य परिमाणमित्यर्थे निपात्यन्ते । पङ्क्तिः-गञ् पादाः परिमाण-  
 मस्येत्यर्थे पञ्चन्-शब्दात्तिप्रत्ययः प्रकृतेःङ्लोपः, चकारस्य कुत्त्वम्, अनुस्वारपरसर्गौ पङ्क्तिरिति ।  
 पङ्क्तिशब्दो हि नानार्थः । तथाहि-रूपमसन्निवेशे-ब्राह्मणपङ्क्तिः । दशसंख्यायां-पङ्क्तिरथः=दशरथः  
 इत्यादि । छन्दःशास्त्रे तु-पञ्चाक्षरा पञ्चपदा पङ्क्तिरिति ॥ विंशतिः-द्वौ दशतौ परिमाणमस्य  
 तेष्वस्येति विग्रहे शतित्प्रत्ययः, प्रकृतेर्विन्भावः, अनुस्वारश्च । अत्र संवग्रहणमनुवर्तते । तथा  
 च नवां विंशतिः इति भवति । संबसंधिनोस्तादात्म्यविवक्षायां तु-विंशतिर्गावः' इत्यपि  
 भवति ( स्वभावादिकवचनं क्लीबत्वं च ) एवं त्रिंशदादावपि । विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्या  
 संख्येयसंख्ययोः' इत्यमरः । त्रिंशत्-त्रयोदशतः परिमाणस्येति विग्रहे शत्प्रत्ययः, प्रकृतेः विन्भा-  
 वश्च निपात्यते । चत्वारिंशत्-चत्वारो दशतः परिमाणमस्येति विग्रहे शत्प्रत्ययः, प्रकृतेः चत्वा-  
 रिंशन्भावश्च निपात्यते । पञ्चाशत्-पञ्च दशतः परिमाणमस्येति विग्रहे शत्प्रत्ययः, प्रकृतेः  
 पञ्चादेशश्च निपात्यते । षष्टिः-षड्दशतः परिमाणमस्येति विग्रहे तिप्रत्ययः, प्रकृतेः षष्,  
 जश्वाभावश्च निपात्यते । सप्ततिः-सप्त दशतः परिमाणमस्येति विग्रहे तिप्रत्ययः, प्रकृतेः  
 सप्तादेशश्च निपात्यते । अशीतिः-अष्टौ दशतः परिमाणमस्येति विग्रहे तिप्रत्ययः, प्रकृतेरशी-  
 त्पादेशश्च निपात्यते । नवतिः-नव दशतः परिमाणमस्येति विग्रहे तिप्रत्ययः, प्रकृतेर्नवादेशश्च  
 निपात्यते । शतम्-दश दशतः परिमाणमस्येति विग्रहे तप्रत्ययः, प्रकृतेः शादेशश्च निपात्यते ।

दृग्ध्यः<sup>१</sup> अर्घ्यः । वध्यः  
पान्त्रियः<sup>२</sup> पाण्ड्यः  
कडङ्कुरीयो गौः<sup>३</sup>  
कडङ्कुर्यः  
दक्षिणीयः । दक्षिण्यः

स्थालीबिलीयाः-तण्डुलाः<sup>४</sup>  
स्थालीबिल्याः-पाकयोग्याः  
यज्ञियः<sup>५</sup> आर्त्विजीनः-यजमानः  
यज्ञियः<sup>६</sup>-देशः  
आर्त्विजीनः-श्रुत्विक्

इत्यार्हीयप्रयोगाः ।

### अथ ठञ्जधिकारे कालाधिकारप्रयोगाः ।

पारायणिकः-<sup>१</sup> छात्रः  
तौरायणिकः-यजमानः  
चान्द्रायणिकः  
सांशयिकः<sup>२</sup> यौजनिकः<sup>३</sup>  
क्रौशशतिकः<sup>४</sup> यौजनशतिकः  
क्रौशशतिकः<sup>५</sup> भिन्नुः  
यौजनशतिकः-आचार्यः  
पथिकः<sup>६</sup> पथिकी

पान्थः<sup>७</sup> पान्था  
औत्तरपथिकम्<sup>८</sup> औत्तरपथिकः  
वारिपथिकम्<sup>९</sup> आह्निकम्<sup>१०</sup>  
मासिकः-<sup>११</sup> अभ्यापकः  
मासिकः-कर्मकरः  
कासिकः-व्याधिः,  
मासिकः उत्सवः  
मास्यः<sup>१२</sup> मासीनः द्विमास्यः<sup>१३</sup>

(यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षेभावो निपात्यते) । १-दण्डमर्हति-‘दण्डादिभ्यो ष्यत्’ ।  
२-पान्नमर्हति-‘पान्नाद्दंश्च’ । ३-कडङ्कुरम् ( भाषमुद्रादिकाष्टम् ) अर्हतीति-‘कडङ्कुर-  
दक्षिणाञ्च च’ । ४-स्थालीबिलमर्हन्ति-‘स्थालीबिलात्’ । ५-यज्ञम्, ऋत्विजं चार्ह-  
ति-‘यज्ञर्त्विग्भ्यां षत्वौ’ । ६-यज्ञानुष्ठानमर्हति-‘यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युप-  
संख्यानम्’ । इत्यार्हीयप्रकरणम् ।

१-पारायण्यं वर्तयति-‘पारायण्य-तुरायण्य-चान्द्रायण्यं वर्तयति’ । २-‘संशयमापन्नः’  
(‘सांशयिकः संशयापन्नमानसः’ इत्यमरः) । ३-‘योजनं गच्छति’ । ४-‘क्रौशशतं गच्छ-  
ति-‘क्रौशशत-योजन-शतयोरुपसंख्यानम्’ । ५-‘क्रौशशताद्भिगमनमर्हति-‘ततोऽ-  
भिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्’ । ६-पन्थानं गच्छति-‘पथः षक्न्’ । ७-पन्थानं निरर्थं  
गच्छति-‘पन्थो ण नित्यम्’ । ८-उत्तरपथेनाहृतम्-‘उत्तरपथेनाहृतं च’ (उत्तरपथेन  
गच्छति-‘औत्तरपथिकः’) । ९-वारिपथेन गच्छति-‘आहृतप्रकरणे वारि-जङ्गल-स्थल-  
कान्तारपू वाडुपसंख्यानम्’ । १०-अह्ना निर्वृत्तं-‘कालात्’ तेन निर्वृत्तम्’ । ११-‘तमधीष्टो  
भूतो भूतो भावी’ (अधीष्टः=सकृत्य व्यापारितः-प्रेरितः । भूतः=वेतनेन क्रीतः  
भूतः=स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी=तादृश एवानागतः-स्वसत्तया व्याप्यमानकालः  
इत्यर्थः) । १२-मास भूतः-‘मासाद्भवति यत्त्वौ’ । १३-द्वौ मासौ भूतः-



वारमास्यः<sup>१</sup> षण्मास्यः  
 वारमासिकः  
 षण्मासिकः<sup>२</sup> वारमास्यः  
 समीनः<sup>३</sup>  
 द्विसमीनः<sup>४</sup> द्वैसमिकः  
 द्विरात्रीणः<sup>५</sup> द्वैरात्रिकः  
 व्यहोतः । द्वैयद्विकः  
 द्विसंवत्सरीणः  
 द्विसांवत्सरिकः<sup>६</sup>  
 द्विषाष्टिकः । द्वैसमिकः  
 द्विवर्षीणः<sup>७</sup> द्विवार्षिकः, द्विवर्षः  
 द्विवार्षिकः<sup>८</sup> द्वैवर्षिकः  
 द्विवार्षिकः-मनुष्यः  
 द्विकौडविकः<sup>९</sup>  
 द्विसौवर्णिकम्  
 द्विनैषिकम्

असंज्ञेति किं-पाञ्चकलापिकम्  
 द्वैशाणम् । द्वैकुलिजिकः  
 द्विवर्षः<sup>१०</sup>-दारकः  
 षष्टिकः<sup>११</sup> धान्यविशेषः  
 मासिकः<sup>१२</sup>-व्याधिः । मासिकम्  
 मासिकः<sup>१३</sup>-ब्रह्मचारी  
 आर्धमासिकः  
 मासिकं-ब्रह्मचर्यम्  
 माहानाम्निकः<sup>१४</sup>-  
 माहानामिकः  
 चातुर्मास्यानि<sup>१५</sup> यज्ञकर्माणि  
 चातुर्मासी<sup>१६</sup> अषाढी  
 पौर्णमासी  
 द्वादशाहिकी<sup>१७</sup>  
 आग्निष्टोमिकी, राजपैयिकी  
 प्रावृषेण्यम्<sup>१८</sup> शारदम्

इति कालाधिकारप्रयोगाः ।

'द्विगोर्यम्' १-'षण्मासाण्यच्च' । २-'वयसि ठंश्च' । ३-'समामधीष्ठः,  
 मृतः, भूतः, भावी वा-'समायाः खः' । ४-'द्विगोर्वा' । ५-'द्वाभ्यां रात्रि-  
 भ्यां निर्वृत्तः-'रात्र्यहः संवत्सराच्च' । ६-'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' । ७-'वर्षा-  
 ल्लुक च' ( द्विवर्षीणः इति खे रूपम् । द्विवर्षः इति खठजोलुकि रूपम् ) ८-'वर्षस्याऽभ-  
 विष्यति' । ९-'द्वौ कुडवौ परिमाणस्य-'परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः' । १०-'चित्त-  
 वति नित्यम्' । ११-'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' । १२-'तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्' ।  
 १३-'मासं ब्रह्मचर्यमस्य-'तदस्य ब्रह्मचर्यम्' । १४-'महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः उप-  
 संख्यानम्' । १५-'चतुर्षु मासेषु भवन्ति-'चतुर्मास्याण्यो यज्ञे तत्र भव इत्यर्थे' ।  
 १६-'चतुर्षु मासेषु भवति-'संज्ञायामण्य' । १७-'द्वादशाहस्य दक्षिणा-'तस्य च  
 दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः' । १८-'प्रावृषि दीयते कार्ये वा-'तत्र च दीयते कार्ये भववत्' । इति  
 ठजधिकारः ।

## अथ ठञ्विधिप्रयोगाः ।

वैद्युष्टम्<sup>१</sup>  
 आग्निपदम्<sup>२</sup> पैलुमूलम्  
 यथाकथाचम्<sup>३</sup> हस्त्यम्  
 कार्णवैष्टकिकं<sup>४</sup> सुखम्  
 कर्मण्यं<sup>५</sup> शौर्यम् । वेद्यः—नटः  
 स्नान्तापिकः<sup>६</sup> साङ्ग्रामिकः  
 योग्यः<sup>७</sup> यौगिकः  
 कार्मुकम्<sup>८</sup> सामयिकम्<sup>९</sup>  
 [ औपवल्गुम्<sup>१०</sup> प्राशिन्नम् ]  
 आर्तवम्<sup>११</sup> कल्प्यं<sup>१२</sup> शीतम्

कालिकं<sup>१३</sup> वैरम्  
 ऐन्द्रमहिकम्<sup>१४</sup>  
 वैशाखोः<sup>१५</sup> मन्थः  
 आषाढः—दण्डः  
 चौडम्<sup>१६</sup> श्राद्धम्  
 अनुप्रवचनोयम्<sup>१७</sup>  
 व्याकरणसमापनोयम्<sup>१८</sup>  
 ऐकागरिकः—चौरः<sup>१९</sup>  
 आकालिकः<sup>२०</sup>—आशुविनाशी  
 आकालिका<sup>२१</sup> विद्युत्

इति ठञ्विधिप्रयोगाः ।

## अथ भावकर्मार्थप्रयोगाः ।

ब्राह्मणवदधीते<sup>१</sup>  
 क्रिया चेदिति किम्—

पुत्रेण तुल्यः स्थूलः  
 मथुरावत्<sup>२</sup> सुग्ने प्रकारः

१—व्युष्टे दीयते कार्यं वा—‘व्युष्टादिभ्योऽण्’ । २—‘अग्निपादादिभ्य उपसंख्यानम्’ ।  
 ३—यथाकथाच दीयते, कार्यं वा—‘तेन यथाकथाच—हस्ताभ्यां खयती’ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं  
 नैष्यते’ । ४—कार्णवैष्टकाभ्यां संपादि—‘सम्पादिनि’ ( कार्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभते इत्यर्थः )  
 ( संपादः = संपत्तिः, शोभा, सा अस्यास्तीति ‘संपादी ) ५—कर्मणा संपादि—‘कर्मवैषाद्यत्’  
 ( वैषः=कृत्रिम आकारः ) । ६—सन्तापाय प्रभवति—‘तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः’ । ७—यो-  
 गाय प्रभवति—‘योगाद्यत्’ । ८—कर्मणे प्रभवति—‘कर्मण उक्कञ्’ । ९—समयः प्राप्तोऽस्य—  
 ‘समयस्तदस्य प्राप्तम्’ । १०—‘उपवल्गादिभ्य उपसंख्यानम्’ । ११—ऋतुः प्राप्तोऽस्य—‘ऋतोरण्’ ।  
 १२—कालः प्राप्तोऽस्य—‘कालाद्यत्’ । १३—प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य—‘प्रकृष्टे ठञ्’ । १४—इन्द्र-  
 महः प्रयोजनमस्य—‘प्रयोजनम्’ ( प्रयोजनं फलं कारणं च ) १५—विशाखा प्रयोजनमस्य—  
 ‘विशाखाऽऽ-षाढा-दण्-मन्थदण्डयोः’ । १६—चूडा प्रयोजनमस्य—‘चूडादिभ्य उपसंखया-  
 नम्’ । १७—अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य—‘अनुप्रवचनादिभ्यश्ङ्’ । १८—‘समापनात् सपूर्वप-  
 दात्’ । १९—‘ऐकागरिकत् चौरै’ । २०—समानकालावाचन्ती यस्य—‘आकालिककथाद्यन्तवच-  
 ने’ । २१—‘अकालाट्ठञ्’ । इति ठञ्विधिप्रकरणम् ।

१—ब्राह्मणेन तुल्यं—‘तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः’ । २—मथुरायामिव—‘तत्र तस्यैव’

चैत्रवन्मैत्रस्य गावः  
 विधिवत्पूज्यते<sup>१</sup>  
 तेनेह न-राजानमर्हति। छत्रम्  
 गोत्वम्<sup>२</sup> गोता  
 स्त्रैणम्<sup>३</sup> स्त्रीत्वम्-स्त्रीता  
 पौंसम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता  
 अपतित्वम्<sup>४</sup> अपटुत्वम्  
 नञपूर्वात्किम्-बार्हन्त्वम्  
 तत्पुरुषात्किम्-आपटवम्  
 अचतुरेत्यादि किं-आचतुर्यम्-  
 आसङ्गत्यम्-आलवण्यम्  
 भावटयम्-आयुध्यम्-  
 आकत्यम्-आरस्यम्- आलस्यम्  
 प्रथिमा<sup>५</sup> पार्थवम्  
 झदिमा । आर्ध्वम्  
 शौक्यम्<sup>६</sup> शुक्लम्, दाढ्यम्  
 द्रढिमा<sup>७</sup> ओचिती, याथाकामी  
 जाड्यम्<sup>८</sup> मौढ्यम्, ब्रह्मण्यम्  
 आर्हन्त्यम्<sup>९</sup> आर्हन्ती

आयाथातथ्यम्<sup>१०</sup> अयाथातथ्यम्  
 आयाथापुर्वम् । अयाथापुर्वम्  
 चातुर्वैद्यम्<sup>११</sup> चातुराभस्यम्  
 वैश्वर्यम् । वाङ्गुण्यम्  
 स्तैन्यम् । साञ्जिध्यम्  
 सामीप्यम् । भौपस्यम्  
 त्रैलोक्यम्-इत्यादि  
 सर्ववेदः । सार्ववेद्यः  
 चातुर्वैद्यः<sup>१२</sup> स्तैन्यम्<sup>१३</sup> स्तैन्यम्  
 सख्यम्<sup>१४</sup> दूर्यम्<sup>१५</sup>  
 वणिज्यम्-इति काशिका  
 वाणिज्यम्-इत्यन्ये  
 कापेयम्<sup>१६</sup> ज्ञातेयम्  
 सैनापत्यम्<sup>१७</sup> पौरोहित्यम्  
 राज्यम्<sup>१८</sup> आधिराज्यम्  
 आश्वम्<sup>१९</sup> औष्ट्रम्, कौमारम्  
 कैशोरम्, औद्रात्रम्, औन्नेत्रम्  
 सौष्ठवम्, दौष्टवम्  
 द्वैहायनम्<sup>२०</sup> द्वैहायनम्

१-विधिमर्हति—‘तदहम्’ । २-गोर्भावः—‘तस्य भावस्त्वतलौ’ । (त्वान्तं क्लीबम्, तलन्तं स्त्रियाम्) ३-‘भा च त्वात्’ । ४-‘न नञपूर्वात्तत्पुरुषादचतुर-सङ्गत-लवण-वटयुष-कत-रस-लसेस्यः’ । ५-पृथोर्भावः—‘पृथ्वादिभ्यः इमनिञ्वा’ ‘र ऋतो हलादेल्लघोः षेः’ । ६-‘वर्णद्विडादिभ्यः थ्यञ्च’ । ७-‘पृथु-मृदु-मृश-कृश-दृढ-परिवृढा-नामेव रत्वम्’ । ८-जडस्य कर्म भावो वा—‘युखवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च’ (ब्राह्मणदिराकृतिगणः) ९-‘मर्हन्ती भावः कर्म वा—‘मर्हन्तो नुम् च’ । १०-अयथातथाभावः—‘यथातवायथापुरयोः पर्यायेण’ । ११-चत्वारो वर्णाः—‘चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे षपसंख्यानाम्’ । १२-चतुरो वेदान-धीति चतुर्वेदः, स एव ‘चातुर्वैद्यः’ = ‘चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च’ । १३-स्तेनस्य भावः, कर्म वा—‘स्तेनाद्यन्नलोपश्च’ । १४-सख्युर्भावः, कर्म वा—‘सख्युर्यः’ । १५-दूरस्य भावः कर्म वा—‘दूतवणिभ्यां च’ । १६-‘कपिञ्जाद्योर्दकृ’ । १७-‘पत्यन्तपुरोदितादिभ्यो यक्’ । १८-राज्ञो भावः कर्म वा—‘राजासे’ । १९-प्राणधृञ्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्’ । २०-‘हायनान्त-

यौवनम् । स्थाविरम्  
 श्रौत्रम्<sup>१</sup> कौशल्यम्, कौशलम्  
 शौचम्<sup>२</sup> मौनम्  
 कथं 'काव्यम्'.....  
 रामणीयकम्<sup>३</sup> आभिधानीयकम्  
 साहाय्यम्<sup>४</sup> साहायकम्

शैष्योपाध्यायिका<sup>५</sup> मानोज्ञकम्  
 गार्गिकया<sup>६</sup> श्लाघते  
 गार्गिकया अत्याकुब्जे  
 गार्गिकामवेतः  
 अच्छावाकीयं<sup>७</sup> मैत्रावरुणीयम्  
 ब्रह्मत्वम्<sup>८</sup> ब्रह्मता

इति भावकर्मार्थप्रयोगाः ( नञ्स्त्वञ्चिकारः )

### अथ पाञ्चमिकप्रयोगाः ।

मौद्गीनम्<sup>१</sup> वैहेयम्<sup>२</sup> शालेयम्  
 यव्यम्<sup>३</sup> यवक्यम्, षष्टिक्यम्  
 तिल्यम्<sup>४</sup> तैलीनम्, माष्यम्-  
 माषीणम् । उन्यम्-श्रौमीनम्  
 भङ्ग्यम्-भाङ्गीनम्  
 अणव्यम्-आणवीनम्  
 सर्वचर्मणः<sup>५</sup> सार्वचर्मणः  
 यथामुखीनः<sup>६</sup> सम्मुखीनः  
 सर्वपथीनः<sup>७</sup> सर्वाङ्गीणः  
 सर्वकर्मणः । सर्वपत्रोणः  
 सर्वपात्रोणः

आप्रपदीनः<sup>८</sup> पटः  
 अनुपदीना<sup>९</sup> उपानत  
 सर्वाङ्गीनो-भिष्टुः  
 अयानथीनः-शारः  
 परोवरीणः<sup>१०</sup> परम्परीणः  
 पुत्रपौत्रीणः, पारम्पर्यम्  
 कथं 'पारोवर्यवत्'<sup>११</sup> इति ?  
 अवारपारीणः<sup>१२</sup> अवारीणः  
 पारीणः, पारोवारीणः  
 अस्यन्तीनः । अनुकामोतः  
 समांसमीना<sup>१३</sup> गौः

शुवादिभ्योऽण्<sup>१</sup> १-श्रौत्रियस्य भावः- 'श्रौत्रियस्य यलोपश्च' । २-शुचेर्भावं- 'इगन्ताच्च-  
 लवुपूर्वात्' । ३- 'योपधाद्गुरुपोत्तमाद्बुञ्' । ४- 'सहायाद्वा' । ५- 'द्वन्द्वमनोव्हादिभ्यश्च' ।  
 ६- 'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्पात्कारतदवैतेषु' । ७- 'अच्छावाकस्य भावः- 'होत्राभ्यश्च' ।  
 ८- 'ब्रह्मण्यस्त्वः' । इति नञ्स्त्वञ्चोरधिकारः ।

१-मुद्गानां भवनं क्षेत्रं- 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' । २- 'त्रीद्विशाल्योर्दक्'  
 ३-भवानां भवनं क्षेत्रं- 'यवयवकषष्टिकाश्चत्' । ४- 'विभाषा तिल-माषोमा-मङ्गाऽणुभ्यः' ।  
 ५-सर्वचर्मणः कृतः खखौ' ६- 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः' । ७- 'तत्सर्वादिः पथ्यङ्गकर्म-  
 पत्रपात्रं व्याप्नोति' । ८- 'आप्रपदं प्राप्नोति' । ९- अनुपदं बद्धा- 'अनुपदसर्वात्रायानर्थ-  
 बद्धामच्चयतिनेषु' । १०-परोवरीणःश्चानुभवति- 'परोवर-परम्पर-पुत्रपौत्रमनुभवति' ।  
 ११- 'अवारपारस्यन्तानुकामं गाभी' । १२-समायां समार्यां विजायते- 'गर्भं सुञ्चति-

समां समां<sup>१</sup> विजायते  
 समायां समायां वा  
 अद्यश्वीना<sup>२</sup> वडवा  
 अद्यश्वीनं-मरणम्  
 आगवीनः<sup>३</sup> अनुगवीनो<sup>४</sup> गोपालः  
 अध्वन्यः<sup>५</sup> अध्वनीनः  
 अभ्यमित्रोयः<sup>६</sup> अभ्यमित्र्यः-  
 अभ्यमित्रोणः । गौष्टीनो<sup>७</sup> देशः  
 आश्वीनोऽन्वा<sup>८</sup>  
 शालीनः-अधृष्टः<sup>९</sup>  
 कौपीनं-पापं लिङ्गञ्च  
 ज्ञातीनः<sup>१०</sup> साप्तपदीनम्<sup>११</sup>  
 द्वैयङ्गवीनं<sup>१२</sup> नवनीतम्  
 पीलुकुणः<sup>१३</sup> कर्णजाहम्  
 पत्नतिः<sup>१४</sup>  
 विद्याचण्डुः<sup>१५</sup> विद्याचणः

विना<sup>१६</sup> नाना  
 विस्तृतम्<sup>१७</sup>-विशालम्, विशङ्कटम्  
 सङ्कटम्<sup>१८</sup> प्रकटम्  
 उत्कटम्, विकटम्  
 अलावुकटम्<sup>१९</sup> तिलकटम्  
 उमाकटम् गोगोष्ठम्<sup>२०</sup> अश्वगोष्ठम्  
 अविकटः<sup>२१</sup> भविपटः<sup>२२</sup>  
 उष्ट्रगोयुगम्<sup>२३</sup> अश्वषड्गवम्<sup>२४</sup>  
 तिलतैलम्<sup>२५</sup> सर्षपतैलम्  
 इक्षुशाकटम्<sup>२६</sup> इक्षुशाकिनम्  
 अवकुटारः<sup>२७</sup> भवकटः  
 अवटीटम्<sup>२८</sup> भवनाटम्  
 अवघटम्,  
 अवटीटा नासिका, अवटीटः पुरुषः  
 निबिडम्<sup>२९</sup> निबिरीसम्  
 चिक्निम्<sup>३०</sup> चिपिटम्

‘समांसमां विजायते’ । १-‘खप्रत्ययानुत्पत्तौ वलोपो वा वक्तव्यः’ । २-प्रथं श्वो वा विजा-  
 यते—‘अद्यश्वीनावष्टब्धे’ ( आसप्तप्रसवेत्यर्थः ) ३-‘आगवीनः’ । ४-अनुगु=गोः पश्चात्,  
 पर्याप्तं गच्छति—‘अनुस्वलंगामी’ । ५-अध्वानमलं गच्छति—‘अध्वनो यरली’ । ६-‘अभ्य-  
 मित्राच्छ च’ । ( अभिमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ) ७-‘गोष्ठात्खम्भूतपूर्व’ । ८-एकाहेन  
 गम्यते—‘अश्वरथैकाहगमः’ । ९-‘शालीनकौपीने अधृष्टाऽकार्ययोः’ । १०-‘ज्ञातेन  
 जीवति’ । ११-सप्तभिः पदैरुवाच्यते—‘साप्तपदेनं सख्यम्’ । १२-द्योगोदोहस्य विकारः—  
 द्वैयङ्गवीनं संवायाम्’ । १३-पीलूनां पाकः—‘तस्य पाकमूले पीलवादिकर्णादिभ्यः कु-  
 णञ्जाहचौ’ । १४-पत्नस्य मूलं—‘पत्नतिः’ । १५-विद्यया वित्तः—‘तेन वित्तश्चुचुपु-  
 च्ययौ’ । १६-‘विनम्भ्यां नानाज्जी न सह’ । १७-‘वेः शालचङ्कटचौ’ । १८-‘सम्प्रो-  
 दश्च कटच्’ । १९-अलावूनां रजः—‘अलावूतिलोभाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्’ ।  
 २०-‘गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः’ । ( गर्वां स्थानम् ) २१-अवीनां संघातः—  
 ‘संघाते कटच्’ । २२-‘विस्तारे पटच्’ । २३-‘द्रावुष्ट्रै-‘प्रित्वे गोयुगच्’ । २४-‘षट्त्वे षङ्गवच्’ ।  
 २५-‘रनेहे तैलच्’ । २६-‘भवने चेत्रे शाकटशाकिनी’ । २७-‘अवाकुटारश्च’ । २८-‘नासिकाया  
 नवम्-‘नते नासिकायाः संघायां टोटञ्-नाटञ्-अटचः’ । २९-‘नेदिडम्बिरीसचा’ ३०-‘हन-

चिक्कम्  
चिल्लः<sup>१</sup> पिञ्जः, चुञ्जः<sup>२</sup>  
उपत्यका<sup>३</sup> अधित्यका  
कर्मठः<sup>४</sup> पुरुषः । तारकितं<sup>५</sup> नभः  
ऊरुद्वयसम्<sup>६</sup> ऊरुद्वन्मम्  
ऊरुमात्रम्  
शामः<sup>७</sup> दिष्टिः, वितस्तिः  
द्विशमम्<sup>८</sup>  
शममात्रम्<sup>९</sup> प्रस्थमात्रम्  
पञ्चमात्रम्  
तावद्द्वयसम्<sup>१०</sup> तावन्मात्रम्  
पौरुषम्<sup>११</sup> पुरुषद्वयसम्  
हास्तिनम्, हस्तिद्वयसम्  
यावान्<sup>१२</sup> तावान्, पतावान्  
कियान्<sup>१३</sup> इयान्  
कति<sup>१४</sup> कियन्तः । पञ्चतयं<sup>१५</sup> दारु

द्वयम्<sup>१६</sup> द्वितयम्  
त्रयम्-त्रितयम्  
उभयम्<sup>१७</sup> एकादशम्<sup>१८</sup>  
एकादश अघिका अख्याविंशतौ<sup>१९</sup>  
एकादश माषा अघिका-  
अस्मिन् सुवर्णशते<sup>२०</sup>  
त्रिंशं<sup>२१</sup> शतम् । विंशम्  
द्विमयसुदक्षिणवानाम्<sup>२२</sup>  
गुणस्येति किम्-  
द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः  
निमाने किम्-  
द्विशुणं कीरं पन्थते तैलेन  
एकादशः<sup>२३</sup> पञ्चमः<sup>२४</sup>  
नान्तात्किम्-विंशः  
असंख्यादेः किम्-एकादशः  
षष्ठः<sup>२५</sup> कतिथः कतिपयथः चतुर्थः

चिपटचिक्कचि च' 'कप्रत्ययचिकादेशो च वक्तव्यौ' । १-'त्रिल्लन्नस्यचिल्-पिल्-लश्चाऽस्यच-  
ल्लुषी' । २-'चुल च' । ३-'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नाख्योः' । ४-कर्मणि घटते-'कर्मणि घटोऽ-  
ठच्' । ५-तारकाः संजाता अस्य-'उदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' । ६-ऊरु प्रमाणमस्य-  
'प्रमाणे द्वयसज्-द्वन्मन्-मात्रचः' । ७-'प्रमाणे लः' । ८-'द्विगो नित्यम्' । ९-'प्रमाण-परिमा-  
णाभ्यां संख्यायाश्चाऽपि संशये मात्रज्जक्तव्यः' । १०-तावदेव-'वत्वन्तास्वार्थे द्वयसज्-मात्रचौ बहु-  
लम्' । ११-पुरुषः प्रमाणमस्य-'पुरुष-हस्तिभ्यामण् च' । १२-वत्परिमाणमस्य-'यत्तदेतेभ्यः परि-  
माणे वतुप्' । १३-'किमिदभ्यां वो वः' । १४-का संख्यावेषां-'किमः संख्यापरिमाणे ङिति च' ।  
१५-पञ्चावयवा अस्य-'संख्याया अवयवे तयप्' । १६-'द्वित्रिभ्यां तयस्याऽयज्वा' । १७-  
उभादुदात्तो नित्यम्' । १८-एकादश अघिका अस्मिन्-'तदस्मिन्नघिकमिति दशान्ताड्डः' ।  
१९-'शतसहस्रयोरेवेभ्यते' । २०-'प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्व एवेभ्यते' । २१-त्रिंश-  
दघिका अस्मिन्-'शदन्तविंशतेश्च' । २२-'संख्याया गुणस्य निमाने मयट्' (यवानां द्वौ  
भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्थ) २३-एकादशानां पूरणः-'तस्य पूरणे ङट्' । २४-पञ्चा-  
नां पूरणः-'नान्तादसंख्यादेर्मट्' । २५-षण्णां पूरणः-'षट्कतिकतिपयचतुरां शुक्' ।

तुरीयः<sup>१</sup> तुर्यः  
 बहुतिथः<sup>२</sup> यावतिथः<sup>३</sup>  
 द्वितीयः<sup>४</sup> तृतीयः<sup>५</sup>  
 विंशतितमः-विंशः<sup>६</sup>  
 एकविंशतितमः-एकविंशः  
 शततमः<sup>७</sup> एकशततमः, मासतमः  
 षष्टितमः<sup>८</sup> एकषष्टः-एकषष्टितमः  
 अच्छावाकोयं<sup>९</sup> सूक्तम्  
 वारवन्तीयं साम  
 गर्दभाण्डः<sup>१०</sup> गर्दभाण्डोयः  
 वैमुक्तः<sup>११</sup> दैवासुरः  
 गोषदकः<sup>१२</sup> इषेत्वकः  
 पथकः<sup>१३</sup> आकर्षकः<sup>१४</sup>  
 आकोष निकषोपलः  
 धनको देवश्चतस्य<sup>१५</sup> हिरण्यकः  
 केशकः<sup>१६</sup> औदरिकः<sup>१७</sup>

आद्यूने किम्-उदरकः  
 सस्यकः<sup>१८</sup> साधुः  
 अंशको<sup>१९</sup> दायदः । तन्त्रकः<sup>२०</sup> पटः  
 ब्राह्मणकः<sup>२१</sup> उष्णिका यवागुः  
 शीतकोऽल्लः<sup>२२</sup>  
 उष्णकः शीघ्रकारी । अधिकम्<sup>२३</sup>  
 अनुकः<sup>२४</sup> अभिकः, अभीकः  
 पाश्वर्कः<sup>२५</sup>  
 नायःशूलिकः<sup>२६</sup>-साहसिकः  
 दाण्डाजिनिकः  
 द्वितीयकं<sup>२७</sup> द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तरक  
 षट्को<sup>२८</sup> देवदत्तः, पञ्चकः  
 देवदत्तकाः<sup>२९</sup> त्वत्काः, मत्काः  
 शृङ्खलकः<sup>३०</sup> करमः  
 उत्कः<sup>३१</sup> उत्कण्ठितः  
 द्वितीयको<sup>३२</sup> उवरः

१-‘चतुरदशयतावाघन्नरलोपश्च’ । २-‘बहुपूगगणसंवरस्य तिथुकु’ । ३-‘वतोरिथुकु’  
 ४-‘द्वयोः पूरणः-‘द्वेस्तीयः’ । ५-‘त्रेः सम्प्रसारणं च’ । ६-‘विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतर-  
 स्याम्’ । ७-‘शतस्य पूरणः-‘नित्यं शतादिमासार्धमाससंवरसराच्च’ । ८-‘षष्ट्यादेश्चाऽसं-  
 ख्यादेः’ । ९-‘मतौ छः सूक्तसाम्नोः । १०-‘अध्यायानुवाकयोर्लुक्’ । ११-‘विमुक्तः शब्दो-  
 ऽस्मिन्-‘विमुक्तादिभ्योऽञ्’ । १२-‘गोषदादिभ्यो वुन्’ । १३-‘पथि कुशलः-‘तत्र कुशलः  
 पथः’ । १४-‘आकर्षे कुशलः-‘आकर्षादिभ्यः कन्’ । १५-‘धने कामः-‘धनहिरण्यत्कामे’ ।  
 १६-‘केशेषु प्रसितः-‘स्वाङ्गेश्यः प्रसिते’ । १७-‘बुभुक्षयाऽयन्तपीडितः उदरे प्रसितः-‘उदराट्टु-  
 गाद्यूने’ । १८-‘‘सत्येन परिजातः’ । १९-‘अंशं हारी’ । २०-‘तन्त्रादचिरापहृते’ । २१-‘आ-  
 धुचकीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देष्टे सः-‘ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्’ । २२-‘शीतं करोति-‘शीतो-  
 ष्याभ्यां कारिणि’ । २३-‘अधिकम्’ । २४-‘अनुकामयते-‘अनुकाऽभिकाऽभीकः कर्मिता’ ।  
 २५-‘पाश्वर्नान्विच्छति’ । २६-‘तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं, तेनान्विच्छति-‘अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां  
 ठकृञौ’ । २७-‘तावतिथं ग्रहणमिति लुगवा’ । २८-‘षष्टेन रूपेण गृह्णाति-‘तावतिथेन गृह्णा-  
 तीति कन्वक्तव्यो नित्यं चलुकु’ । २९-‘देवदत्तोमुख्यो येषां ते-‘स एषां ग्रामणीः’ । ३०-‘शृङ्ख-  
 लमस्य मन्बनं करमे’ । ३१-‘उत्क उन्मनाः’ । ३२-‘द्वितीयेऽहनि भवः-‘कालप्रयोजनान्नो’ ।

विषपुष्पकः । उष्णकः  
रोगे किं-द्वितीयो दिवसोऽस्य  
गुडापूपिका<sup>१</sup>-पौर्णमासी  
वटकनी<sup>२</sup> कौलमाषी<sup>३</sup>  
श्रोत्रियः<sup>४</sup> श्राद्धो<sup>५</sup> श्राद्धिकः  
पूर्वी<sup>६</sup> कृतपूर्वी<sup>७</sup> ( कटम् )

इष्टी<sup>८</sup> अधोती  
परिपन्थिन्<sup>९</sup> परिपरिन्  
अनुपदमन्वेष्टा<sup>१०</sup> अनुपदी गवाम्  
साक्षाद्दृष्टा<sup>११</sup> साक्षी  
क्षेत्रियो<sup>१२</sup> व्याधिः  
इन्द्रियम्<sup>१३</sup>

इति पाञ्चमिकप्रयोगाः ।

### अथ मत्वर्थीयप्रयोगाः ।

गोमान्<sup>१</sup> रसवान्<sup>२</sup> रूपवान्  
स्ववान्<sup>३</sup> विदुष्मान्<sup>४</sup>  
शुक्लः<sup>५</sup> पटः, कृष्णः  
किवान्<sup>६</sup> ज्ञानवान्  
विद्यावान् । लट्मीवान्

यशस्वान् । भास्वान्  
यवमान् । भूमिमान्  
विद्युत्वान्<sup>७</sup>  
अहीवती<sup>८</sup> मुखावती  
आसन्दोवान्<sup>९</sup> ग्रामः

१-गूढाऽपूपाः प्रायेणाऽन्नमस्यां 'तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्' । २-वटकाः प्रायेणाऽन्नमस्यां—  
'वटकेभ्य इनिर्वाच्यः' । ३-कुलमाषाः प्रायेणाऽन्नमस्यां—'कुलमाषादन्' । ४-श्रोत्रियं-  
इन्द्रोऽधीते' । ५-'श्राद्धमनेन युक्तमिनिठनी' । ६-पूर्वं कृतमनेन—'पूर्वादिनिः' । ७-कृतं  
पूर्वमनेन—'सपूर्वाच्च' । ८-इष्टमनेन—'इष्टादिभ्यश्च' । ९-'ब्रह्मदसि परिपन्थि-परिपरिणौ  
पर्यवस्थातरि' ( मरिपन्थिन्, परिपरिन्, पतौ शब्दौ ब्रह्मदसि निपात्यते पर्यवस्थातरि वाच्ये ।  
पर्यवस्थालुशब्दादिनिप्रत्यये अवस्थालुशब्दस्य पन्थादेशे परिपन्थिन्-शब्दः ) १०-'अनुपघ-  
न्वेष्टा' । ११-'साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम्' । १२-'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः' । १३-इन्द्रियेण  
दुर्जयम्—'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' । इति पाञ्चमिकप्र-  
करणम् ।

१-गावोऽस्याऽस्मिन्वा सन्ति—'तदस्यास्यस्मिन्निति मत्तुप्' \* । २-'रसादिभ्यश्च' ।  
३-'गुणाय' 'एकाचः' ( गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ) ४-'तसौ मत्वर्थे' । ५-शुद्धो  
गुणोऽस्यास्तीति—'गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुगिष्टः' । ६-किमस्यऽस्मिन् वा—'मादुपधायाश्च  
मत्तौर्वाऽयवादिभ्यः' । ७-'मयः' । ८-संज्ञायाम्' । ९-'आसन्दोवदधीवच्चक्रीवत्कक्षीव-

\* 'तदस्यास्यस्मिन्निति मत्तुप्' इति सूत्रे 'इति' शब्दो विषयविशेषलाभार्थः, तदाह परम-  
मूले—भूमिनिन्दाप्रशंसाद्यु नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गोऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मत्तुवादयः ॥  
( इलोकवार्तिकमिदम् )



अन्यत्र-आसनवान्  
 अष्टीवान् । अस्थिमान्-अन्यत्र  
 चक्रीवाज्ञाम-राजा  
 अन्यत्र-चक्रवान्  
 कक्षीवाज्ञाम श्रुषिः  
 कक्ष्यावान्-अन्यत्र  
 रुमण्वाज्ञाम-पर्वतः  
 लक्षणवान्-अन्यत्र  
 चर्मण्वती नाम नदी  
 चर्मवती-अन्यत्र  
 उद्वान्<sup>१</sup> समुद्रः, ऋषिश्च  
 राजन्वती<sup>२</sup> भूः । राजवानन्यत्र  
 चूडालः<sup>३</sup> चूडावान्  
 प्राणिस्थार्तिकम्-शिखावाग्दीपः  
 भातः किम्-हस्तवान्  
 नेह-मेघावान्  
 सिध्मलः<sup>४</sup> सिध्मवान्  
 वातूलः<sup>५</sup> वत्सलः<sup>६</sup> अंसलः  
 फेनिलः<sup>७</sup> फेनलः-फेनवान्  
 लोमशः<sup>८</sup> लोमवान्

रोमशः-रोमवान् । पाननः  
 अङ्गना<sup>९</sup> लक्ष्मणः<sup>१०</sup>  
 शाकिनम्<sup>११</sup> पलालिनं विण्द्रुम्  
 विष्णुः<sup>१२</sup> पिच्छिलः,-पिच्छुवान्  
 उरसिलः-उरस्वान्  
 प्राक्षा<sup>१३</sup> आर्द्धः । आर्चः । वार्तः<sup>१४</sup>  
 तपस्वी<sup>१५</sup> सहस्री  
 तापसः<sup>१६</sup> साहस्रः  
 ज्योत्स्नः<sup>१७</sup> तामिस्रः  
 सैकतो घटः । शार्करः<sup>१८</sup>  
 सिकताः<sup>१९</sup> सिकतिलः-  
 सैकतः-सिकतावान्  
 एवम्-शर्करा इत्यादि  
 दन्तुरः<sup>२०</sup> ऊपरः<sup>२१</sup> सुषिरः  
 मुष्करः । मधुरः  
 खरः<sup>२२</sup> मुखरः, कुञ्जरः  
 नगरम्<sup>२३</sup> पांसुरः, पाण्डुरः  
 कच्छुरः<sup>२४</sup> घूमः<sup>२५</sup> हुमः  
 केशवः<sup>२६</sup> केशी,-केशिकाः-  
 केशवान् । मणिवः<sup>२७</sup> नागविशेषः

द्रुमएवचर्मण्वती । १-‘उद्वानुदघो च’ । २-‘राजन्वान् सौराज्ये’ । ३-‘प्राणिस्थादा-  
 तो लक्ष्मणतरस्याम्’ । ४-‘सिध्मादिभ्यश्च’ । ५-‘वातदन्तबलललाटानामू च’ । ६-‘वत्साः  
 ऽसाम्यां कामवते’ । ७-‘फेनादिलक्ष’ । ८-‘लोमादिपामादिविच्छादिभ्यः शनेलचः’ ।  
 ९-‘अङ्गात्कल्पाणि’ । १०-‘लक्ष्या अक्ष’ । ११-‘शाकीपलालीदद्रवा हस्वत्वं च’ ( चान्नप्र-  
 त्ययः । म० षष्ठीकं शाकी । तद्रत्-शाकिनम् ) १२-‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाऽकृतसन्धेः’  
 १३-‘प्रशाभ्रदाऽर्चाभ्यो णः’ । १४-‘वृत्तेश्च’ । १५-‘तपः सब्रह्माभ्यां विनीनी’ । १६-‘अण  
 च’ । १७-‘ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्’ । १८-‘सिकताशर्कराभ्यां च’ । १९-‘सिकताः सन्त्य  
 स्मिन् देशे-‘द्वेषो लुबिलचौ च’ । २०-‘उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य-‘दन्त उन्नत उरच्’ । २१-‘ऊर्ष  
 सुषिमुष्कमधोरः’ । २२-‘रप्रकरणे समुल्लङ्घ्ये उपसंख्यानम्’ । २३-‘नगपांसुपाण्डुभ्यश्च’ ।  
 २४-‘कच्छ्वा हस्वत्वं च’ । २५-‘घुद्रुभ्यां मः’ । २६-‘केशाद्देश्यतरस्याम्’ । २७-‘अन्ये-

हिरण्यवः- निधिविशेषः  
 अर्णवः<sup>१</sup> गाण्डवम्<sup>२</sup> गाण्डीवम्  
 अजगवं-विनाकः  
 काण्डीरः<sup>३</sup> आण्डीरः  
 रजस्वला<sup>४</sup>-त्री  
 कृषीवलः । आसुतीवलः  
 परिषद्वलः । पर्षद्वलम्  
 आतृवलः<sup>५</sup> पुत्रवलः । शत्रुवलः  
 दन्तावलो<sup>६</sup>-हस्ती  
 शिखावलः-केकी  
 ज्योत्स्ना<sup>७</sup> तमिस्रा-तमिस्रम्  
 शृङ्गणः, ऊर्जस्वी-ऊर्जस्वलः  
 गोमी, मलिनः, मलीमसः  
 दण्डी<sup>८</sup> दण्डिकः  
 ब्रोही<sup>९</sup> ब्रीहिकः  
 तुन्दिलः<sup>१०</sup> तुन्दी-  
 तुन्दिकः-तुन्दवान्  
 कर्णिलः<sup>११</sup> कर्णी-  
 कर्णिकः-कर्णवान्

ऐकशतिकः<sup>१२</sup> ऐकसहस्रिकः  
 गौशतिकः । गौसहस्रिकः  
 नैष्कशतिकः<sup>१३</sup> नैष्कसहस्रिकः  
 रूप्यः<sup>१४</sup>-कर्षिणः । रूप्यो-गौः  
 आहतेति किम्-रूपवान्  
 हिम्याः<sup>१५</sup>-पर्वताः  
 गुण्या-ब्राह्मणाः  
 यशस्वी<sup>१६</sup> यशस्वान्  
 मायावी-मायावान्  
 मायी-मायिकः । सग्वी  
 आमयावी<sup>१७</sup>  
 शृङ्गारकः<sup>१८</sup>-शृङ्गारकः  
 फलिनः<sup>१९</sup> बर्हिणः  
 हृदयालुः<sup>२०</sup> हृदयी-  
 हृदयिकः-हृदयवान्  
 शीतालुः<sup>२१</sup> उष्णालुः, तृणालुः  
 हिमेलुः<sup>२२</sup> बलूलः<sup>२३</sup> वातूलः<sup>२४</sup>  
 पर्वतः<sup>२५</sup> मरुत्तः  
 ऊर्णायुः<sup>२६</sup> वाग्मी<sup>२७</sup>

भ्योऽपि दृश्यते' । १-'अर्णसो लोपश्च' । २-'गाण्डव्य जगात् संज्ञायाम्' । ३-'काण्डा-  
 ण्डीरश्चरौ' । ४-'रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्' । ५-'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' । ६-'दन्त-  
 शिखात् संज्ञायाम्' । ७-'ज्योतीषि, तान्यस्यां सन्तीति'-ज्योत्स्ना-तमिस्रा-  
 शृङ्गिणोर्जस्विर्ऊर्जस्वल-गोमिन्-मलिन्-मलीमसाः' । ८-'अत इतिठनौ' । ९-'ब्रीह्यादि-  
 भ्यश्च' । १०-'तुन्दादिभ्य इलच्' । ११-'विश्वद्वौ कर्णौ यस्य-स्वाङ्गदिवृद्धौ' । १२-एकशत-  
 मस्यास्तीति-'एकगोपूर्वाङ्गन् नित्यम्' । १३-'अतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' । १४-'रूपादाह-  
 तप्रशंसयोर्यप' । १५-'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' । १६-'अस्मायामेवास्त्रजो विनिः' । १७-'आमय-  
 स्योपसंख्यातम्' । १८-'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' । १९-'फलवर्हाभ्यामिनच्' । २०-'हृदयाच्चा-  
 लुरन्यतरस्याम्' । २१-'शीतोष्णतृणभ्यस्तदसहने' । २२-'हिमाच्चेलुः' । २३-'बलादूलः' ।  
 २४-'वातात्समूहे च' । २५-'तप्पवैमरुद्धाम्' । २६-'ऊर्णायु सुप्त' । २७-'वाचो विमनिः' ।

वाचालः<sup>१</sup> वाचाटः  
 स्वामी<sup>२</sup> अर्थसः<sup>३</sup>  
 कटकवलयिनी<sup>४</sup> शङ्खनूपुरिणी  
 कुष्ठी । कित्तासी  
 ककुदावती । काकतालुको  
 प्राणिस्थात् किं पुष्पफलवान् घटः  
 पाणिपादवती<sup>५</sup>  
 चित्रकललाटिकावती  
 वातकी<sup>६</sup> अतिसारकी  
 नेह-वातवती<sup>७</sup> गुहा  
 पिशाचकी<sup>८</sup> पञ्चमो<sup>९</sup> उष्ट्रः  
 वयसि किम्-पञ्चमवान् प्रामः  
 सुखी<sup>१०</sup> दुःखी । माली<sup>११</sup>  
 ब्राह्मणधर्मी<sup>१२</sup> ब्राह्मणशोली  
 ब्राह्मणवर्णी । हस्तो<sup>१३</sup>  
 जातौ किम्-हस्तवान् पुरुषः  
 वर्णी<sup>१४</sup> पुष्करिणी<sup>१५</sup> पद्मिनी

देशे किं-पुष्करवान् हस्ती  
 बाहुबली<sup>१६</sup> ऊरुबली  
 सर्वधनी<sup>१७</sup> सर्वबीजी  
 अर्थी<sup>१८</sup> अर्थवान्  
 धान्यार्थी<sup>१९</sup> हिरण्यार्थी  
 बलवान्<sup>२०</sup> बली  
 बत्साहवान् । उत्साही  
 प्रथिमिनी<sup>२१</sup> दामिनी  
 होमिनी । सोमिनी  
 संज्ञायां किम्-सोमवान्  
 कम्बः<sup>२२</sup> कम्भः, कँयुः,  
 कन्तिः, कन्तुः, कन्तः-कँयुः  
 शम्बः, शभः, शँयुः  
 शंवः, शन्तुः, शन्तः, शँय्यः  
 तुन्दिभः<sup>२३</sup> वलिभः, वटिभः  
 पामादित्वात्-वलिनः  
 अहंयुः<sup>२४</sup> अहङ्करवान्  
 शुभंयुः-शुभान्वितः

इति मत्स्वर्थायप्रयोगाः ।

१-‘आलजाटचौ बहुभाषिणि’ ‘कुरितत इति वक्तव्यम्’ । २-‘स्वामिश्चैश्वर्ये’ (स्वम्=पेश्वर्यं, तद्वानित्यर्थः) ३-‘अर्थ आदिभ्योऽच्’ । ४-‘द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्रथिस्थादिनिः’ । ५-‘प्रा-  
 प्यङ्गान्’ । ६-‘वातातीसाराभ्यां कुक् च’ । ७-‘रोगे चायमित्यते’ । ८-‘पिशाचाच्च’ ।  
 ९-‘वयसि पूरणात्’ । १०-‘सुखादिभ्यश्च’ । ११-‘माला द्वेषे’ । १२-‘धर्मशीलवर्णान्ताच्च’ ।  
 १३-‘हस्ताब्जातौ’ । १४-‘वर्णाद्ब्रह्मचारिणि’ । १५-‘पुष्करादिभ्यो देशे’ । १६-‘बाहुरुपूर्व-  
 पदाद्बलात्’ । १७-‘सर्वादेश्च’ । १८-‘असन्निहितोऽर्थोऽस्य-‘अर्थाच्चाऽसन्निहिते’ । १९-‘तद-  
 न्वाच्च’ । २०-‘बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्’ । २१-‘संज्ञायां मन्मभ्याम्’ । २२-‘कंशंभ्यां  
 बभयुस्तितुतयसः’ । २३-‘तुन्दिबलिवटेभः’ । २४-‘अहं शुभमोर्धुस्’ । इति मत्स्वर्थायाः ।

## अथ प्राग्दिशीयप्रयोगाः ।

कुतः<sup>१</sup> कस्मात्, यतः, ततः  
 इतः<sup>२</sup> अतः<sup>३</sup> अमुतः, बहुतः  
 द्वाभ्याम् । परितः<sup>४</sup> अभितः  
 कुत्र<sup>५</sup> यत्र, तत्र, बहुत्र  
 इह<sup>६</sup> क<sup>७</sup> कुत्र  
 कुह<sup>८</sup> स्थः, कुह जग्मथुः  
 एतस्मिन् प्रामे सुखं वसामः  
 अयोऽप्राधीमहे<sup>९</sup> अतो न गन्ता स्मः ।  
 स<sup>१०</sup> भवान् । ततो भवान्  
 तत्र भवान् । तं भवन्तम्  
 ततो भवन्तम्, तत्र भवन्तम्  
 एवं दीर्घाथुः

देवानां प्रियः । आयुमान्  
 सदा<sup>११</sup> सर्वदा  
 एकदा । अन्यदा  
 कदा । यदा । तदा  
 काले किं-सर्वत्र देशे । एतहि<sup>१२</sup>  
 काले किम्-इह देशे  
 अधुना<sup>१३</sup> इदानीम्<sup>१४</sup>  
 तदा<sup>१५</sup> तदानीम्  
 कीर्हि<sup>१६</sup> कदा । यर्हि-यदा  
 तर्हि-तदा  
 एतस्मिन्काले-एतर्हि  
 सद्यः<sup>१७</sup> परन्तु<sup>१८</sup> परारि

१—(प्राग्दिशो विभक्तिः\*) पञ्चम्यास्तसिल्' ( सुब्लुक् ) 'कुतिहोः' ( 'तसिलादयः प्राक्-  
 पाशपः' इत्युक्तेरव्ययत्वम् ) २—'इदम् इश्' । ३—एतच्छब्दापञ्चम्यास्तसिल् ( सु-  
 ब्लुक् ) 'एतदोऽन्' ( नलोपः ) ४—पर्याभिम्यां च' 'सर्वोभयार्थाभ्यामेव' । ५—'सप्तम्याखल्' ।  
 ६—अस्मिन्निति- 'इदमो हः' । ७—'किमोऽत्' 'क्वाऽति' । ८—'वा इ च च्छब्दसि' । ९—ए-  
 तदन्नतसोन्नतसौ चानुदात्तौ' । १०—'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' 'दृशिग्रहणाद्भेदादियोग एव'  
 ११—सर्वस्मिन् काले—'सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा' । १२—अस्मिन् काले- 'इदमो हिंल्' ।  
 १३—'अधुना' । १४—'इदानीं च' । १५—'तदो दा च' । १६—'अनघतने हिलन्यतरस्या'  
 १७—समानेऽहनि- 'सद्यः परत्परार्थैषमः यरेष्वव्ययपूर्वेष्वुरन्वेषु (न्यतरेषु रितरेष्वुरेष्वुरेष्वुरेष्वुरभ्ये-  
 च्चुरचरेषुः' 'समानस्य समानो बश्वाऽहनि' । १८—पूर्वस्मिन् वत्सरे- 'पूर्वपूर्वतरयोः पर । उदासी

\*प्राग्दिशीयानां विभक्तित्वे त्यदाद्यत्वं, "न विभक्तौ तुस्माः" इतीत्संज्ञानिषेधः, "तद्धित-  
 श्चा सर्वविभक्तिः" इत्यव्ययसंज्ञा, विभक्तिस्वरश्चेति चत्वारि प्रयोजनानि । तथाहि—तच्छब्दात्  
 "पञ्चम्यास्तसिल्" इति तसिलप्रत्यये, तसिलो विभक्तित्वात् विभक्तौ विधीयमाने "त्यदादी-  
 नामः" इति त्यदाद्यत्वे "न विभक्तौ तुस्माः" इति सकारस्यैत्संज्ञानिषेधे "तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः"  
 इत्यव्ययसंज्ञायाश्च विभक्तैर्लुकि तत इति जायते । एवञ्च प्रयोजनत्रयस्यैकमेवोदाहरणम् । स्वरस्य  
 तु इत इति । अत्रेदंशब्दात्तसिल् "इदम इश्" इति इशादेशे "ऊडिदम्" इत्यादिनेदमः  
 परस्य तस आद्युदात्तत्वम्, असति तु विभक्तित्वे लिति प्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्तत्वं स्यात्, स्पष्ट-  
 श्चैदं "सद्यः परद्" इत्यादि । सूत्रव्याख्यानं परममूले एव द्रष्टव्यम् ।

ऐषमः <sup>१</sup> परैद्यवि <sup>२</sup> अद्यः <sup>३</sup>	उभयद्युः <sup>४</sup> तथा <sup>५</sup> यथा
पूर्वेद्युः <sup>६</sup> अन्येद्युः, उभयेद्युः	इत्थम् <sup>७</sup> कथम् <sup>८</sup>

इति प्राग्दिशीयप्रयोगाः ।

### अथ स्वार्थिके प्राग्विषयप्रयोगाः ।

पुरः-पुरस्तात् <sup>१</sup>	प्राक् <sup>२</sup> उदक्
अधः-अधस्तात्	( एवं देशे काले च )
अवः-अवस्तात्	उपरि-उपरिष्ठाद्वा-वसति <sup>३</sup>
अवस्तात् <sup>४</sup> अवस्तात्	आगतौ-रमणीयं वा
एवं देशे काले च	पश्चात् <sup>५</sup> उत्तरात् <sup>६</sup> अधरात्
दिशि रूढेभ्यः किम् ऐन्द्यां वसति	दक्षिणात्
सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किं पूर्वभागे गतः	उत्तरेण <sup>७</sup> अधरेण, दक्षिणेन
दिगादिवृत्तिभ्यः किं-	पूर्वेण ग्रामम्
पूर्वस्मिन् गुरौ वसति	अपरेण ग्रामम्
दक्षिणतः <sup>८</sup> उत्तरतः	दक्षिणा <sup>९</sup> वसति
परतः <sup>९</sup> अवरतः	दक्षिणादागतः
परस्तात् । अवरस्तात्	दक्षिणाहि <sup>१०</sup> -दक्षिणा

च संवत्सरे' । १-अस्मिन् संवत्सरे- 'इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे' । २-परस्मिन्नहनि- 'परस्मादैचव्यहनि' । ३-अस्मिन्नहनि- 'इदमोऽश् चश्' । ४-पूर्वस्मिन्नहनि- 'पूर्वादिभ्योऽश्भ्योऽहन्ये द्युस्' । ५- 'द्युश्चोभयाद्भक्त्यः' । ६- 'तेन प्रकारेण- 'प्रकारवचने याल्' । ७-अनेन एतेन वा प्रकारेण- 'इदमस्थसुः' 'एतदोऽपि वाच्यः' । ८-केन प्रकारेण- 'किमश्च' । इति प्राग्दिशीयप्रकरणम् ।

१- 'पूर्वाधरावराणामसिपुरषवश्चैषाम्' ( पूर्वस्यां पूर्वस्या- पूर्वा वा दिगित्यर्थः ) । पूर्वाशब्दात् 'दिक्त्रन्द्रेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' इति अस्तातिप्रत्यये कृते 'अस्ताति च' इति पूर्वाशब्दस्य पुरादेशे 'पुरस्तात्' इति । २- 'विभाषाऽवरस्य' ( पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वा वा देशः, कालो वा-पुरः पुस्तादित्यादि) ३- 'दक्षिणोत्तराभ्या मतसुच्' । ४- 'विभाषा परावराभ्याम्' । ५- प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक्- 'अश्लेर्लुक्' । ६- 'उपस्युपरिष्ठात्' । ७- 'पश्चात्' = अवरस्य पश्चभावः, आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातिर्विषये । ८- 'उत्तराऽधरदक्षिणादातिः' । ९- 'एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' । १०- 'दक्षिणादाच्' । ११- 'आहि च दूरे' ।

उत्तराहि<sup>१</sup>-उत्तरा  
चतुर्धा<sup>२</sup>-पञ्चधा  
एकं राशिं पञ्चधा<sup>३</sup> कुरु  
एकध्वम्<sup>४</sup> एकधा  
द्वैधम्<sup>५</sup> द्विधा । त्रैधम्-त्रिधा  
पथि द्वैधानि<sup>६</sup> द्वेषा<sup>७</sup> त्रेषा  
भिवक्पाशः<sup>८</sup>  
द्वितीयः<sup>९</sup> तृतीयः  
द्वैतीयिकः<sup>१०</sup> द्वितीयः  
तार्तीयिकः-तृतीयः  
द्वितीया<sup>११</sup>-तृतीया ( विद्येत्येव )  
चतुर्थः<sup>१२</sup> पञ्चमः  
षाष्ट्र<sup>१३</sup> षष्टः । आष्टमः-अष्टमः  
षष्टको<sup>१४</sup> भागो मानं चेत्  
अष्टमो भागः पञ्चमं चेत्  
षष्टः-षाष्ट्रः  
अष्टमः-आष्टमः  
एकः<sup>१५</sup> एकाकी-एककः

आढ्यचरः<sup>१६</sup>  
कृष्णरूप्यः<sup>१७</sup> कृष्णचरः  
शुभ्रारूप्यः  
आढ्यतमः<sup>१८</sup> लघुतमः-लघिष्ठः  
कितमाम्<sup>१९</sup> प्राहृतमाम्  
पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम्  
द्रव्यप्रकर्षे तु—उच्चैस्तमस्तहः  
लघुतरः<sup>२०</sup> लघीयान्  
उदीच्याः प्राचेभ्यः पटुतराः-पटीयांसः  
( प्रथिष्ठः प्रथीयान् )  
नेह-पाचकतरः-पाचकतमः<sup>२१</sup>  
करिष्ठः<sup>२२</sup> दोहीयसी-धेनुः  
श्रेष्ठः<sup>२३</sup> श्रेयान्, ज्येष्ठः<sup>२४</sup> ज्यायान्<sup>२५</sup>  
ज्येष्ठः<sup>२६</sup>-ज्यायान्  
नेदिष्ठः<sup>२७</sup> नेदीयान्  
साधिष्ठः-साधीयान्  
स्थविष्ठः<sup>२८</sup> दविष्ठः, यविष्ठः  
हसिष्ठः, क्षेपिष्ठः, क्षोदिष्ठः

१-‘उत्तराच्च’ । २-‘सख्यौया विधायै धा’ । ३-‘अधिकरणविचाले च’ । ४-‘एकाद्वो ध्वमुज्जन्त्यतरस्याम्’ । ५-‘द्वित्र्योश्च चमुज्’ । ६-‘धमुज्जन्तात् स्वार्थे ङदर्शनम्’ । ७-‘ए-धाच्च’ । ८-‘कुत्सितो भिवक्-धाप्ये पाशप्’ । ९-‘पूरणान्नागे तीयादन्’ । १०-‘तीया-दीकक् स्वार्थे वाच्यः’ । ११-‘न विद्यायाः’ । १२-‘प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि’ । १३-‘षष्ठो भागः-षष्ठाष्टमभ्यां ज च’ । १४-‘मानपदवङ्गयोः कल्लकौ च’ । १५-‘एकादाकिनिष्काऽस-हाये’ । १६-‘आढ्यो भूतपूर्वः-भूतपूर्वे चरट्’ । १७-‘कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः-षष्ठ्या रूप्य च’ । १८-‘अथमेषामतिशयेनाऽऽढ्यः-अतिशयने तमविष्ठनौ’ । १९-‘तिष्ठश्च’ । ‘तरस्रमपौ षः’ क्रिमेतिष्ठ्ययथादात्मद्रव्यप्रकर्षे’ । २०-‘अथम्-अनथोरतिशयेन लघुः-द्विवचनविभ-ज्योपपदैतरवोयसुनौ’ । २१-‘अजादौ गुणवचनादेव’ । २२-‘अतिशयेन कर्ता-तुष्टच्छन्दसि’ । ‘तुरिष्ठेमेयस्तु’ । २३-‘अथम्-अनथोरतिशयेत प्रशस्तः-प्रशस्त्यस्य अः-प्रकृत्यैकाच्’ । २४-‘ज्य-च’ । २५-‘ज्यादादीयसः’ । २६-‘अथम्-अनथोरतिशयेन वृद्धः-वृद्धस्य च’ । २७-‘अन्तिक-वादयोर्नेदसाधौ’ । २८-‘स्थूल-दूर-युक्-ह्रस्व-क्षिप्र-लुद्राणां यथादिपरं पूर्वस्य च गुणः’ ।

ह्रस्विमा, लोपिमा, लोदिमा  
 श्रेष्ठः<sup>१</sup> स्थेष्ठः, स्फेष्ठः, वरिष्ठः  
 बहिष्ठः, गरिष्ठः, वरिष्ठः  
 त्रपिष्ठः, द्राधिष्ठः, वृन्दिष्ठः  
 एवमियसुन्  
 भूमा<sup>२</sup> भूयान् । भूयिष्ठः<sup>३</sup>  
 कनिष्ठः<sup>४</sup> कनीयान्  
 पत्ने-यविष्ठः, अलिपष्ठः, इत्यादि  
 सजिष्ठः<sup>५</sup> सजोयान्  
 त्वविष्ठः-त्वचोयान्  
 पटुरूपः<sup>६</sup> पवतिरूपम्  
 विद्वत्पलपः<sup>७</sup> यशस्कलपम्  
 यजुष्कलपम् । विद्वद्देश्यः-  
 विद्वद्देशीयः । पवतिकलपम्  
 बहुपटुः<sup>८</sup> पटुकलपः  
 सुपः किम्-यजतिकलपम्  
 पटुप्रकारः—पटुजातीयः<sup>९</sup>  
 अश्वकः<sup>१०</sup> उच्चकैः-नोचकैः  
 सर्वकै, विश्वकै  
 युवकयोः<sup>११</sup> आवकयोः

युष्मकालु, अस्मकालु  
 युष्मकाभिः, अस्मकाभिः  
 ओकार इत्यादि किम्—  
 त्वयका, मयका  
 तूष्णीकामास्ते<sup>१२</sup>  
 तूष्णीशीलः-तूष्णीकः<sup>१३</sup>  
 पचतकि । जल्पतकि  
 धकित् । हिरकुत्  
 कुत्सितोऽश्वः—अश्वकः<sup>१४</sup>  
 शूद्रकः<sup>१५</sup> राधकः  
 पुत्रकः<sup>१६</sup> हन्तः ? ते धानकाः<sup>१७</sup>  
 गुडकाः, पृहकि, अद्रकि  
 अनुकम्पितो देवदत्तो-दैविकः-<sup>१८</sup>  
 देवियः-देविलः-देवदत्तकः  
 अनुकम्पितो वायुदत्तो—  
 वायुदत्तकः । वायुकः, पितृकः  
 अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो—  
 बृहस्पतिकः<sup>१९</sup> देवदत्तकः<sup>२०</sup> देवकः  
 दत्तिकः<sup>२१</sup> दत्तियः दत्तिलः, दत्तकः  
 देवदत्तः<sup>२२</sup> दत्तः-देवः

१-‘प्रिय-स्विभर-स्फिरोह-बहुल-गुरु-बृद्ध-तुल-दीर्घ-वृन्दारकाणां प्र-स्थ-स्फ-बर्हि-गर्वणि-  
 त्रप्रावि-बृन्दाः’ । २-‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ । ३-‘इष्टय यिट् च’ । ४-‘अयमनयोर-  
 तिश्येन युवा अलो वा-‘युवाऽल्पयोः कनन्यतरस्याम्’ । ५-‘अतिश्येन खर्वी-विन्मतोर्लुक्’ ।  
 ६-‘प्रशस्तः पटुः-‘प्रशंसायां रूपम्’ । ७-‘ईषदूनो विद्वान्-‘ईषदसमाप्तौ कल्पब्ददेश्यदेशी-  
 यरः’ । ८-‘ईषदूनः पटुः-‘विभाषा बहुच् पुरस्तात्’ । ९-‘प्रकारवचने जातीयर्’ । १०-क-  
 स्याऽथमश्वः-‘अज्ञाते’ । ११-‘ओकार-सकार-भकारादौ सुपि सर्वनाम्यष्टेः प्रागकच्’ । १२-‘भक-  
 च्प्रकरणे तूष्णीमः काम्बक्तव्यः’ । १३-‘शीले को मलोपश्च’ । १४-‘कुत्सिते’ । १५-‘संज्ञायां  
 कन्’ । १६-‘अनुकम्पायाम्’ । १७-‘नीती च तद्युक्तात्’ । १८-‘बह्वचो मनुष्यनाम्यष्टव्या’ ‘घनि-  
 लौ च’ ‘ठाऽजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः’ । १९-‘चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः’ ।  
 २०-‘अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः’ । २१-‘लोपः पूर्वपदस्य च’ । २२-‘विनापि प्रत्यर्थ

सत्यभामा-भामा-सत्या  
भानुदत्तः<sup>१</sup> भानुलः  
सवित्रियः<sup>२</sup> सवित्तलः  
चतुर्थादनजादौ\*  
अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्तः-  
उपडः<sup>३</sup> उपकः-उपियः  
उपिलः, उपिकः, उपेन्द्रदत्तकः  
लिहकः<sup>४</sup> शरभकः, रासभकः  
कहोडः-कहिकः<sup>५</sup>  
वागाशोर्दत्तः-पात्तिकः<sup>६</sup>  
कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक<sup>७</sup> इति ?  
अनुकम्पितः शेवलदत्तः-शेवलिकः<sup>८</sup>

शेवलियः । शेवलिलः  
सुपरिकः । विशालिकः  
वरुणिकः । अर्यमिकः  
ध्यात्रकः<sup>९</sup> सिहकः  
तैलकम्<sup>१०</sup> वृत्तकः<sup>११</sup>  
वंशकः<sup>१२</sup> वेणुकः  
कुटीरः<sup>१३</sup> शमीरः, शुण्डारः  
कुतुपः<sup>१४</sup> कासूतरी<sup>१५</sup> गोणीतरो  
वत्सतरः<sup>१६</sup> उत्तरः  
अश्वतरः । ऋषभतरः  
अनयोः कतरो<sup>१७</sup> वैष्णवः  
यतरः, ततरः, कः, यः, सः

पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः । १-‘उवर्णाङ्ग हलस्य च’ । २-‘भवर्णादपि’ । ३-‘प्रा-  
चासुवादेरहञ्जुचौ च’ । ४-‘जातिनाम्नः कन्’ । ५-‘द्वितीयं सम्बन्धरं चेतदादौर्लोपो वक्त-  
व्यः’ । ६-‘एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः’ । ७-‘षष्ठाजादिवचनारितङ्गम्’  
८-‘शेवल-सुपरिविशाल-वरुणार्यमादीनां तृतीयात्’ । ९-अनुकम्पितो व्याघ्राजिनः-‘अजिना-  
न्तस्योत्तरपदलोपश्च’ । १०-अहपं तैलम्-‘अहपे’ । ११-हस्वे’ । १२-‘संज्ञार्यां कन्’ । १३-हस्वा  
कुटी-‘कुटी-शमी-शुण्डाम्भो रः’ । १४-हस्वाङ्गत्-‘कुत्वा डुपच’ । १५-हस्वा कासू-‘कासू-  
गोणीभ्यां ष्रच’ । १६-‘वत्सोच्चाऽश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे’ । १७-‘कियत्तदोर्निधारणे द्वयोरैकस्य

❁ चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाङ्ग इल्लस्य च  
चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः । तेन बृहस्पतिदत्तशब्दात् “बह्वचो मनुष्यनाम्नहञ्जा”  
इति ठचि दत्तशब्दस्य लोपे ठस्येकादेशे बृहस्पतिक इति सिद्धयति । “अनजादौ च विभाषा  
लोपो वक्तव्यः” इति देवदत्तशब्दात्कप्रत्यये दत्तशब्दस्य पाक्षिके लोपे देवदत्तको देवक इति रूप-  
द्रयम् । पूर्वपदस्य च लोपो वा भवति । अनजादाविति नात्र सम्बन्ध्यते । तेन देवदत्तशब्दात्  
ठचि षनि इलचि कप्रत्यये च क्रमेण दत्तिकः-दत्तियः-दत्तिलः-दत्तक इति रूपाणि सिद्धयन्ति ।  
अप्रत्यये-विनापि प्रत्यये पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपः । तेन देवदत्तशब्दात् ठाजादिप्रत्ययस्याऽभावे-  
ऽपि पूर्वोत्तरपदयोः क्रमेण लोपे देवदत्तः-दत्तः-देवः इति रूपाणि । सत्यभामा-भामा-सत्या  
इति च । ‘ल’ इति लोपस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उवर्णात्परस्यैलचो लोपः स्यात् । “आदिः परस्य”  
इति इकारस्य लोपः, तेन भानुदत्तशब्दात् “घनिलचौ च” इति इलचि भानुदत्तः-भानुलः,  
इति सिद्धयति ।



कतमो<sup>१</sup> भवतां कठः ?

यतमः, ततमः, यकः,

सकः, यः, सः, कतरः<sup>२</sup>

एषामेकतमः<sup>३</sup> व्याकरणकः<sup>४</sup>

इति स्वार्थिके प्राग्वीयप्रयोगाः ।

### अथ स्वार्थिकप्रयोगाः ।

अश्व इव प्रकृतिः—अश्वकः<sup>१</sup>

प्रतिकृतौ किं गोरिव गवयः

अश्वकः<sup>२</sup> उष्ट्रकः। चञ्चा<sup>३</sup> घञ्जिका

वासुदेवः<sup>४</sup> शिवः, स्कन्दः

अपण्ये किं हस्तिकान्विक्रीणीते

देवपथः<sup>५</sup> हंसपथः

वास्तेयम्<sup>६</sup> वास्तेयी

शिलेयम्<sup>७</sup> शैलेयम्

शाख्यः<sup>८</sup> मुख्यः, जघन्यः

अग्रयः, शरण्यः

द्रव्यम्—<sup>९</sup> अयं ब्राह्मणः

कुशाम्नीया<sup>१०</sup> बुद्धिः

काकतालीयः<sup>११</sup> देवदत्तस्य वधः

अजाकृपाणीयः । शार्करम्<sup>१२</sup>

आङ्गलिकः<sup>१३</sup> भावजिकः

एकशालिकः<sup>१४</sup> ऐकशालिकः

कार्कीकः<sup>१५</sup> लौहितिकः स्फटिकः

सौहित्यव्ययः<sup>१६</sup> कापोतपाक्यः<sup>१७</sup>

कौञ्जायन्यः, ब्राध्नायन्यः

दौद्रक्यः<sup>१८</sup> मालन्यः, दौद्रको

आयुधेति किम्—मत्ताः

सङ्घेति किम् सभ्राट्

वाहोकेषु किम्—शवराः

अब्राह्मणेति किं—

गोपालकाः, शालङ्कायनाः

वार्कण्यः<sup>१९</sup>

आयुधेति किम्—

जातिशब्दान्मा भूत्

इतरच्' । १—'वा बहूनां जातिपरिपश्ये हतमच्' । २—'किमोऽस्मिन्विषये इतरजपि' । ३—'प-  
काच्च प्राचाच्' । ४—'अवक्षेपणे कन्' । इति प्राग्वीयप्रकरणम् ।

१—'इवे प्रतिकृतौ' । २—अश्वसदृशस्य संज्ञा—'संज्ञायां च' । ३—चञ्जेव मनुष्यः—  
'जुष्मनुष्ये' ( चञ्जा तुष्यमयः पुमान् ) ४—'जीविकार्ये चाऽपण्ये' । ( वासुदेव तुल्या जीवि-  
तार्या अविक्रिया प्रतिकृतिरित्यर्थः ) ५—'देवपथादिभ्यश्च' ( देवानां पन्थाः = देवपथः, तत्प्रति-  
कृतिरित्यर्थः ) ६—'नस्तिरिव—'वस्तेढ्व' । ७—'शिलेव—'शिलाया ङः' । ८—'शाखेव—'शा-  
खादिभ्यो घः' । ९—'द्रव्यं च भव्ये' । १०—'कुशाम्नीयः' । ११—'समासाच्च तद्विषयात्'  
१२—'शार्करादिभ्योऽण्' । १३—अङ्गुलीव—'अङ्गुल्यादिभ्यश्चक्' । १४—'एकशालायाश्चजन्यतर-  
स्याम्' । १५—'कर्कः=शुक्रोऽश्वः, स इव—'कर्कलोहितादीकक्' । १६—'पूगान्योऽग्रामणीपूर्वात्'  
१७—'त्रातच्फणोरन्यतरस्याम्' । १८—'आयुधजीविसङ्घाव्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्त्यात्' ( जु-  
द्रको नाम कश्चिदायुधजीविनां वाहीकः देशवासिनां संवः, स एव दौद्रक्यः ) १९—'इकाट्टेण्यच्' ।

त्रिगतषष्ठाः<sup>१</sup>  
 दामनीयः, दामनीयौ, दामनयः  
 श्रौलपीयः, श्रौलपीयौ, श्रौलपयः  
 कौण्डोपरथीयः, दाण्डकोयः  
 पार्श्वः<sup>२</sup> पार्श्वौ, पश्वः  
 यौधेयः, यौधेयौ, यौधेयाः  
 आभिजित्यः<sup>३</sup> वैद्भृत्यः  
 शालावत्यः, शैखावत्यः  
 शामीवत्यः, श्रौणावत्यः, श्रौमत्यः  
 लोहितध्वजाः<sup>४</sup> कपोतपाकाः  
 कौञ्जायनाः, ब्राह्मणायनाः  
 द्विपदिकाम्<sup>५</sup> द्विशतिकाम्  
 द्विमोदकिकाम्<sup>६</sup>  
 द्विपदिकाम्<sup>७</sup> द्विशतिकाम्  
 स्थूलकः<sup>८</sup> अणुकः  
 चञ्चत्कः<sup>९</sup> बृहत्कः । सुरकः<sup>१०</sup>  
 छिन्नकं<sup>११</sup> भिन्नकम्, अभिन्नकम्  
 सामिकृतम्<sup>१२</sup> अर्धकृतम्

बहुतरकम् । बृहतिका<sup>१३</sup>  
 आच्छादने किं बृहती छन्दः  
 अबडक्षोणो<sup>१४</sup> मन्त्रः  
 आशितङ्गवीनम्-अरण्यम्  
 अलङ्कर्मणः, अलम्पुरुषीणः  
 ईश्वराघोनः  
 प्राचीनम्<sup>१५</sup> प्रतीचीनम्  
 अवाचीनम् । अर्वाचीनम्  
 अदिकस्त्रियां किम्-  
 प्राची दिक् । उदीची दिक्  
 दिग्ग्रहं किं प्राचीना ब्राह्मणी  
 स्त्रीग्रहं किं प्राचीनं ग्रामादाप्राः  
 ब्राह्मणजातीयः<sup>१६</sup>  
 बन्धुनि किं ब्राह्मणजातिः शोभना  
 पितृस्थानीयः<sup>१७</sup> पितृस्थानः  
 सस्थानेन किम्-गोःस्थानम्  
 आनुगादिकः<sup>१८</sup>  
 व्यावक्रोशी<sup>१९</sup>

( वृको नाम कश्चिदायुषजीविसंघः, स एव वाक्येयः ) १-त्रिगतः षष्ठो वर्गो येषां ते-‘दाम-  
 न्यादित्रिगतषष्ठाच्छः’ । त्रिगतषष्ठाः के इत्याकाङ्क्षायामाह परममूले-‘भाडुत्रिगतषष्ठास्तु  
 कौण्डोपरथदाण्डकी । क्रोष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मणुतोऽथ जानकिः ॥’ ( जानकिः = त्रिगतः ) ।  
 २-‘पश्वर्वादि-यौधेयादिभ्योऽण्वौ’ । ३-अभिजितोऽपत्यम् अभिजितः ( अपत्येऽण् ), आ-  
 भिजित एव अभिजित्यः-‘अभिजिदिदृष्ट्वालावच्छिन्नावच्छमीवदृष्ट्वावच्छमदणो यव्’  
 ४-‘ज्यादयस्तद्गजाः’ । ५-द्वौ द्वौ पादौ ददाति-‘पादद्वयस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च’  
 ६-द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति-‘पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्’ । ७-द्वौ पादौ दण्डितः-  
 ‘दण्डव्यवसर्गायोश्च’ । ८-स्थूलप्रकारः-‘स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्’ । ९-अचञ्चन्नपि  
 यश्चञ्चन्नपि दृश्यते स-‘चञ्चद्बृहत्तोरुपसंख्यानम् । १०-सुरावर्षोऽहिः-‘सुराया अहौ’ ।  
 ११-‘अनस्यन्तगतौ चात्’ । १२-‘न सामिवचने’ । १३-‘बृहत्या आच्छादने’ । १४-‘अबड-  
 क्षाशितङ्गवालङ्कर्मणोऽलम्पुरुषाऽण्युत्तरपदास्त्वः’ । १५-‘विभाषाऽन्नरदिकस्त्रियाम्’ । १६-‘जात्य-  
 न्ताच्छ बन्धुनि’ । १७-‘स्थानान्तादिभाषा सस्थानेनेति चेत्’ । १८-‘अनुगादिनष्टकू’ । १९-‘ख

साराविशं वर्तते<sup>१</sup>  
 वैसारिणः<sup>२</sup>  
 मत्स्येति किं-विसारी देवदत्तः  
 पञ्चकृत्वो<sup>३</sup> भुङ्क्ते  
 संख्यायाः किं भूरिवारान् भुङ्क्ते  
 द्विः<sup>४</sup> त्रिः, चतुः सकृद्भुङ्क्ते<sup>५</sup>  
 बहुधा<sup>६</sup> दिवसस्य भुङ्क्ते  
 आसन्नकाले किम्—  
 बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते  
 अन्नमयम्<sup>७</sup> अपूपमयम्  
 यवागूमयो  
 अन्ननयो-यज्ञः  
 अपूपमयं-पर्व  
 मौदकिकम्<sup>८</sup> मोदकमयम्  
 शाकुलिकम्-शाकुलीमयम्  
 मौदकिको यज्ञः-मोदकमयः  
 आनन्त्यम्<sup>९</sup> आवसथ्यम्  
 ऐतिह्यम् । भौषज्यम्  
 अग्निदेवत्यम्<sup>१०</sup> पितृदेवत्यम्

पाद्यम्<sup>११</sup> अर्घ्यम्  
 नूतनम्<sup>१२</sup> नूतनम्-नवीनम्  
 प्रणम्<sup>१३</sup> प्रत्नम्-प्रतनम्-प्रीणम्  
 भागधेयम्<sup>१४</sup> रूपधेयम्  
 नामधेयम्  
 आग्नीध्रम्<sup>१५</sup> साधारणम्  
 आग्नीध्री । साधारणी  
 आतिथ्यम्<sup>१६</sup> देवता<sup>१७</sup>  
 अत्रिकः<sup>१८</sup> यावकः<sup>१९</sup> मणिकः  
 लोहितकः<sup>२०</sup>  
 लोहितकः<sup>२१</sup> कोपेन  
 लोहितिका<sup>२२</sup> लोहिनिका-कोपेन  
 लोहिनिका<sup>२३</sup>-शाटी  
 कालकं<sup>२४</sup> मुखं वैलक्ष्येण  
 कालकः-पटः । कालिका शाटी  
 वैतयिकः<sup>२५</sup> सामयिकः  
 औपयिकः<sup>२६</sup>  
 संदेशवाग्वाचिकं<sup>२७</sup> स्यात्  
 कामर्णम्<sup>२८</sup> औषध्यं पिवति  
 अज्ञातौ किम्—

चः क्रियामञ् 'न कर्मव्यतिहारे' । १-‘अग्निनुयः’ । २-‘विसारिणो मत्स्ये’ । ३-‘संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वष्टुक्’ । ४-‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुक्’ । ५-‘एकस्य सकृक्’ । ६-‘वि-भाषा बहुधाऽविप्रकृष्टकाले’ । ७-‘तत्-प्रकृतवचने मयट्’ । ८-मोदकाः प्रकृताः-‘समूह-वच्च बहुषु’ । ९-अनन्त एव-‘अनन्तावसथेतिहभेषजाज्ययः’ । १०-अग्निदेवतायै इदम्-‘देव-तान्तात्तादर्थ्ये यत्’ । ११-पादार्थं मुदकम्-‘पादावर्भ्यां च’ । १२-येनवस्य नू आदेशस्तन-पूलाश्च प्रत्यया वक्तव्याः’ । १३-‘नक्ष पुराणे प्रात्’ । १४-‘भागरूपनामभ्यो धेयः’ । १५-‘आ-ग्नीध्रसाधारणादञ्’ । १६-अतिथये इदम्-‘अतिथेर्ज्यः’ । १७-देव एव-‘देवात्तल’ । १८-अवि-रेव ‘अवेः कः’ । १९-याव एव-‘यावादिभ्यः कन्’ । २०-लोहित एव मणिकः-‘लोहितान्मणो’ । २१-‘वर्षे चाऽनित्ये’ । २२-लोहिताल्लिङ्गवाचनं वा’ । २३-‘रक्ते’ । २४-‘कालाच्च’ । २५-‘विद्व-नयादिभ्यष्टक्’ । २६-‘उपायाद् द्वस्वर्त्वं च’ । २७-‘वाचो व्याहर्थायाम् २८-तद्युक्तं

श्रोत्रधयः(क) क्षेत्रे रुढाः  
 प्राज्ञः-पुरुषः<sup>१</sup> प्राज्ञी-ज्जी  
 दैवतः । बान्धवः  
 मृत्तिका<sup>२</sup> सृत्वा<sup>३</sup> सृत्स्ना  
 बहुशः<sup>४</sup> अल्पशः  
 नेह<sup>५</sup> बहु ददात्यनिष्टेषु  
 अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु  
 द्विशः<sup>६</sup> माषशः, प्रस्थशः  
 संख्यैकवचनात्किं घटं घटं ददाति  
 वीप्सायां किम्-द्वौ ददाति  
 द्वयोर्द्वयोः स्वामी  
 प्रद्युम्नः<sup>७</sup> शृण्वतः प्रति  
 आदितः<sup>८</sup> मध्यतः  
 पृष्ठतः । पार्श्वतः । स्वरतः । वर्णतः  
 प्रामादागच्छति—आमतः<sup>९</sup>  
 अहोयरुहोः किम्—  
 स्वर्गाद्धीयते, पर्वताद्द्वरोद्वति  
 अतिक्रम्य प्रहोऽतिप्रहः<sup>१०</sup>  
 चारित्रेणाऽतिगृह्यते  
 चारित्रतोऽतिगृह्यते  
 वृत्तेन न व्यथते, वृत्ततो नयव्यथते

वृत्तेन क्षिप्तः, वृत्ततः क्षिप्तः  
 अकर्तरीति किं देवदत्तेन क्षिप्तः  
 वृत्तेन हीयते-वृत्ततो हीयते<sup>११</sup>  
 वृत्तेन पापः, वृत्ततः-पापः  
 अकर्तरीति किं देवदत्तेन हीयते  
 देवा अर्जुनतोऽभवन्<sup>१२</sup>  
 आदित्या कर्णतोऽभवन्  
 व्याश्रये किम् वृत्तस्य शाखा  
 प्रवाहिकातः<sup>१३</sup> कुह  
 अपनयने किम्—  
 प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति  
 कृष्णीकरोति<sup>१४</sup>  
 ब्रह्मीभवति । गङ्गोस्यात्  
 दोषाभूतमहः<sup>१५</sup> दिवाभूता रात्रिः  
 गार्गीभवति<sup>१६</sup>  
 शुचीभवति<sup>१७</sup> पटू स्यात्  
 मात्री करोति<sup>१८</sup>  
 अरू करोति<sup>१९</sup> उन्मनी स्यात्  
 उच्चक्षू करोति । विचेतो करोति  
 विरहो करोति विरजो करोति  
 दधि निञ्जति<sup>२०</sup>

शुक्तात्कमयोऽणु' । (क) 'श्रोत्रधेरजातो' । १—'प्राज्ञादिभ्यश्च' । २—'मृदस्तिकच्' । ३—'प्रश-  
 स्ता मृत्-सस्नो प्रशसाधाम्' । ४—'बहूनि ददाति-बहूल्लपार्थान्चङ्कारकादभ्यतरस्याम्' ।  
 ५—'बहूल्लपार्थान्मङ्गलाऽमङ्गलवचनम्' । ६—'द्वौ द्वौ ददाति-संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' ।  
 ७—'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' । ८—'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' । ९—'अपादाने चाऽहोय-  
 रुहोः' । १०—'अतिप्रहाऽभ्ययनक्षेपेऽवकर्तरे तुनीयायाः' । ११—'हीयमानपापयोगाच्च' । १२—'ष-  
 ष्टया व्याश्रये' । १३—'रोगाच्चापनयने' । १४—'अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते, तं करोति-कृष्वस्ति-  
 योगे सम्पद्यकर्तरे चिव' । 'अभूतसद्भाव इति वक्तव्यम्' 'अस्य चो' । १५—'अभ्ययस्य च्वावीत्व  
 नेति वाच्यम्' । १६—'व्यञ्चयोश्च' ( अगाग्नीं गार्ग्यः सम्पद्यमानो भवतीत्यर्थः ) । १७—'चो  
 च' । १८—(रौकृतः) । १९—'अरुर्मनश्चतुश्चेतोहरजसां लोपश्च' । २०—'विभाषा

अग्निसाद्भवति-अग्नी भवति-  
 अग्निर्भवति  
 कात्स्न्यं किम्—  
 एकदेशेन शुक्लं भवति पटः  
 अग्निसाद्भवति<sup>१</sup>-अग्नी भवति  
 जलीभवति  
 राजसात्करोति<sup>२</sup> राजसात्सम्पद्यते  
 विप्रत्रा<sup>३</sup> करोति, विप्रत्रा सम्पद्यते  
 विप्रसात्करोति  
 देये किं-राजसाद्भवति राष्ट्रम्  
 देवत्रा<sup>४</sup> वन्दे रमे वा  
 बहुत्रा जीवतो मनः  
 पटपटा करोति<sup>५</sup>  
 अव्यक्तानुकरणात्किम्—  
 दृषत्करोति  
 व्यञ्जवराधात्किम्-भ्रत्करोति  
 अवरेति-किं खरटखरटाकरोति  
 प्रपटप्रपटा करोति  
 अनितौ किम्-पटिति करोति

द्वितीयाकरोति<sup>६</sup> तृतीयाकरोति  
 शम्बा करोति, बीजां करोति  
 द्विगुणा करोति<sup>७</sup>-क्षेत्रम्  
 समया करोति<sup>८</sup>  
 सपत्रा करोति<sup>९</sup>-मृगम्  
 निष्पत्रा करोति  
 अतिव्यथने किम्—  
 सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम्  
 निष्कुला करोति<sup>१०</sup>-दाडिमम्  
 सुखा करोति<sup>११</sup>  
 प्रिया करोति-गुहम्  
 दुःखा करोति-<sup>१२</sup>स्वामिनम्  
 शूला करोति-<sup>१३</sup>मांसम्  
 सत्या करोति<sup>१४</sup>भाण्डं वणिक्  
 शपथे तु-सत्यं करोति-विप्रः  
 मद्राकरोति<sup>१५</sup>-कुमारम्  
 भद्रा करोति<sup>१६</sup>  
 परिवापणे किम्-मद्रं करोति-  
 भद्रं करोति

इति स्वार्थिकप्रयोगाः ।

सातिः कात्स्न्यं 'सात्पदाद्योः' १-अग्निसात्सम्पद्यते-अग्निविधौ सम्पदा च' ।  
 २-'सदधीनवचने' । ३-'विप्राधीनं देयं करोति-देये वा च' । ४-'देव-मनुष्य-पुरुष-  
 पुरु-मत्स्येभ्यो द्वितीया-सप्तम्योर्बहुलम्' । ५-'अव्यक्तानुकरणाद् द्रव्यजवरार्धादिति वाचु'  
 'वाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' 'नित्यमात्रेणिते वाचोति वक्तव्यम्' । ६-'द्वितीयं कर्षणं करोति-  
 'कृत्र' द्वितीय-तृतीय-शम्भ-बीजात्करोति' । ७-'संख्यायाश्च गुणान्तायाः' । ८-'समयाच्च  
 याप्रनायाश्च' । ९-'सपत्र-निष्पत्रादतिव्यथने' (समुद्धरपत्रेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः)  
 १०-'निष्कुलात्रि-क्षोषणे' । ११-'सुखप्रियादानुजोम्ने' (अनुकृत्वाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः)  
 १२-'दुःखात्प्रातिजोम्ने' (पोडयतीत्यर्थः) १३-'शूरात्पाके' (शूरेण पचतीत्यर्थः) १४-'स-  
 त्यादद्यर्थे' (क्रौञ्चमिति तदर्थं करोतीत्यर्थः) १५-'मद्रात्परिवापणे' (माङ्गयमुण्डनेन संस्क-  
 रोतीत्यर्थः) १६-'भद्राच्चेति वक्तव्यम्' (अर्थः प्राणत्) इति स्वार्थिकप्रयोगाः ।

## अथ द्विरुक्तप्रयोगाः ।

पचति-पचति<sup>१</sup>  
 भुक्त्वा-भुक्त्वा  
 वृक्षं-वृक्षं लिङ्गति  
 ग्रामो-ग्रामो रमणीयः  
 परि-परि<sup>२</sup> वङ्गेभ्यो ब्रह्मो देवः  
 परि<sup>३</sup> वङ्गेभ्यः  
 उपर्युपरि<sup>४</sup> ग्रामम्  
 अध्यधि सुखम्  
 अधोऽधो लोकम्  
 सुन्दर-सुन्दर<sup>५</sup> वृथा ते सौन्दर्यम्  
 देव-दैव वन्दोऽपि  
 दुर्विनीत-दुर्विनीत-इदानीं शास्यसि  
 वानुष्क-धानुष्क वृथा ते धनुः  
 चोर-चोर वातबिष्यामि स्वाम्  
 एकैकमक्षरम्<sup>६</sup>  
 एकैकयाऽऽहुत्या  
 एकैकस्मै देहि  
 गतगतः<sup>७</sup> गतगता  
 पटुपट्वी<sup>८</sup> पटुपटुः

शुक्लशुक्लं रूपम्  
 शुक्लयुक्लः पटः  
 मलेमूले<sup>९</sup> स्थूलः  
 सर्पःसर्पः<sup>१०</sup> बुध्यस्व ३  
 सर्पः ३ बुध्यस्व<sup>११</sup>  
 लुनीहि<sup>१२</sup> लुनीहीत्येवाऽयंलुनाति  
 अन्योन्यां<sup>१३</sup> विप्रा नमन्ति  
 अन्योन्यौ, अन्योन्यान्  
 अन्योन्येन कृतम्  
 अन्योन्यस्मै दत्तम्-इत्यादि  
 एव-परस्परम् । इतरैतरम्  
 इतरैतरैण-इत्यादि  
 अन्योन्याम्<sup>१४</sup> अन्योन्यम्  
 परस्पराम्, परस्परम्  
 इतरैतराम्, इतरैतरं वा  
 इमे ब्राह्मण्यौ, कुले वा भोजयतः  
 'दलद्वयेः टावभावः  
 क्लीवे चाऽद्भूविरहः स्वमोः ।  
 सामसे वोरलुक् चेति  
 भिद्धं बाहुलकात्त्रयम्' ॥

१-‘सर्वस्य द्वे’ ( इत्यधिकृत्य ) ‘नित्यनीप्सयोः’ । २-‘परेर्वर्जने’ । ३-‘परेर्वर्जने वा वचनम्’ । ४-‘उपर्यध्वघसः सामीप्ये’ ( सुखस्योपरिष्ठात्समीपे सुखमित्यर्थः ) ५-‘वाक्या-देरागन्त्रितस्याऽप्युयासम्मति-कोप-कुरसन-भरसंनेपु’ ( सौन्दर्यमसहमानस्येदं वाक्यम् ) ६-‘एक बहुव्रीहिवत्’ । ७-‘अवाधे च’ । ८-‘कर्मधारयवदुत्तरेषु’ प्रकारे गुणवचनस्य’ । ९-‘आनु-पूर्व्ये द्वे वाक्ये’ । १०-‘सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः’ । ११-‘क्रियास-मभिहारे च’ । १२-‘कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाक्ये’ ‘समासवच्च बहुलम्’ ‘असमासवद्भवे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः’ ॥ १३-‘क्लोनपुंसकयोश्चरपदस्थाया विभक्तोरम्भावो वा वक्तव्यः’

‘कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नः’ इत्यत्र बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह-द्वलद्वये इत्यादिना ।

प्रियप्रियेण<sup>१</sup> ददाति, प्रियेण वा  
सुखसुखेन ददाति, सुखेन वा  
यथायथं<sup>२</sup> ज्ञाता  
यथाऽऽत्मीयमिति वा  
इन्द्रं<sup>३</sup> मन्त्रयते  
आचतुरं हीमे पशवो इन्द्रं  
मिथुनायन्ते

माता पुत्रेण मिथुनं मञ्जति  
पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्चादार्थः  
इन्द्रं व्युत्क्रान्ताः  
द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः  
इन्द्रं यज्ञप्राप्तिं प्रयुनक्ति  
इन्द्रं सङ्कर्षणवासुदेवौ  
इन्द्रं युद्धं प्रवर्तते

इति द्विरुक्तप्रयोगाः ।

तद्धितप्रकरणं समाप्तम् ।



१—‘अङ्कच्छे’ मियसुखयोरन्वतरस्याम्’ । २—‘यथास्वे यथायथम्’ । ३—‘इन्द्रं रहस्य-मर्षा-  
दा-वचन-व्युत्क्रमण-यज्ञपात्र-प्रयोगाभिन्वक्तिषु’ ।

इति श्रीरामचन्द्रज्ञा व्याकरणाचार्येण सङ्कलितायां  
कौमुदीप्रयोगसूच्यां पूर्वाङ्कं सुबन्तम् ।



श्रीलिङ्गध्वन्यपरेतरशब्देषु कर्मव्यतिहारे द्वित्वे सति पूर्वोत्तरखण्डयोः टाब्जिनवृत्तिर्बहुलग्रहणस्या  
प्रथमं प्रयोजनम् । न च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । अन्योपरयोरसमासवद्भावात् । न च  
द्विर्वचनमेव वृत्तिः । ‘यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा’ इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अत्र हि  
द्विर्वचनस्य वृत्त्यन्तर्भावे यां यामित्यत्र सा सेत्यत्र च ; ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पूर्वखण्डस्य  
पुंवत्त्वं स्यात् । नपुंसके च ‘अन्योऽन्यमितरेतरम्’ इत्यत्र ‘अद्भुततरादिभ्यः’ इति सोः प्रा-  
प्तोऽद् बहुलकाच्च भवतीति तस्य द्वितीयं प्रयोजनम् । ‘अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्’ ‘अन्यो-  
ऽन्याश्रयः’ ‘परस्परान्विसादृश्यम्’ ‘अपरस्परैः’ इत्यादिषु सोर्लुक् प्राप्तो बाहुलकाच्च भवतीति  
सोरल्लुक्चेति तृतीयं प्रयोजनम् । अत्र कृतद्वित्वेषु समासावयवेषु पूर्वखण्डस्य सुवादेशस्य सोर्लुक्  
प्राप्तः । सुभावविधानन्तु असमासे चरितार्थम् ।

# अथ तिङन्तप्रकरणम् ।

## तत्र भ्वादिप्रयोगाः ।

भवति<sup>१</sup> भवतः । भवन्ति<sup>२</sup>  
भवसि । भवथः । भवथ  
भवामि<sup>३</sup> भवावः । भवामः  
स भवति<sup>४</sup> तौ भवतः  
ते भवन्ति । त्वं भवसि  
तुवां भवथः । यूयं भवथ  
अहं भवामि । आवां भवावः  
वयं भवामः  
एहि<sup>५</sup> मन्ये भोदनं भोक्ष्यसे  
इति भुक्तः सोऽतिथिभिः

एतम् एत वा मन्ये ओदनम्  
भोक्ष्यथे, भोक्ष्यध्वे  
भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे, भोक्ष्यामहे  
मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे  
तेनेह न-एतु भवान् मन्यते  
ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तःसोऽतिथिभिः  
प्रहासे किम्-एहि मन्यसे  
ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः  
सोऽतिथिभिः । इत्यादि  
बभूव<sup>६</sup> बभूवतुः । बभूवुः

१—‘भू सत्तायास्’ तस्मात् भूधातोः ‘भूवादयो घातवः’ इति सूत्रेण घातुसंज्ञायां घातु-  
त्वात् ‘वर्तमाने लट्’ इति सूत्रेण लट्यनुबन्धलोपे ‘तिप्-तस्-क्षि-सिप्-थस्-थ-मिब्-वस्-  
मस्-ताऽऽतां-फ-यासा-था-ध्वमिड्-वहि-मडिड्’ इत्यनेन लस्य स्थाने तिप्यनुबन्धलोपे ‘ति-  
ङ्क्षित्-सार्वधातुकम्’ इत्यनेन तिपः सार्वधातुकसंज्ञायां गुणे प्राप्ते ‘भू-सुवोस्तिङि’ इति निषेधे  
‘कर्तरि ञप्’ इति शप्यनुबन्धलोपे ञपः सार्वधातुकत्वे ‘सार्वधातुकार्थधातुकयोः’ इति गुणेऽवा-  
देशे च कृते रूपं सिद्धम् । २—‘मोन्तः’ इति सूत्रेण भ्रस्याऽन्तादेशे ‘अयो गुणे’ इति विशेषः ।  
३—‘अतो दीर्घो यञि’ । ४—‘अथोक्तां प्रथम-मध्यमोत्तम-पुरुषव्यवस्थां स्मारययितुमाह-स  
भवतीत्यारभ्य ‘वयं भवामः’ इत्येतत्पर्यन्तम् । ५—‘प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च’ ।  
६—‘भू’ धातोः ‘परोक्षे लिट्’ इति लिट्यनुबन्धलोपे ‘तिस्रस्मि-’ इत्यादिना ‘तिप्’ प्रत्यये ‘पर-  
स्मैपदानां एलतुसुस्थलशुसणस्वमाः’ इति तिपो एलादेशेऽनुबन्धलोपे, नित्यत्वाद्गुणवृद्धौ वा-  
धित्वा ‘मुवो वुग्लुङ्क्षितोः’ इति वुगागमेऽनुबन्धलोपे, ‘वृद्धः प्रचलन् न्यायेन ‘व्यपदेशिवदेक-  
स्मिन्’ इति परिभाषया ‘भूव्’ इत्यस्यैकाचः प्रथमत्वेन धात्ववयवत्वेन च ‘लिटि घातोरनभ्या-  
सस्य’ इति द्वित्वे, ‘पूर्वोऽभ्यासः’ इत्यभ्याससंज्ञायां ‘ह्लादिः शेषः’ इत्यनेनाऽभ्यासस्याऽऽदि-  
ह्लशेषेऽन्यस्य वकारस्य लोपे च कृते ‘ह्रस्वः’ इति ह्रस्वे ‘भध्वेतेरः’ इत्यभ्यासोकारस्याऽकारे  
‘अभ्यासे चर्च’ इति सूत्रेणाऽऽन्तरतम्यात् झलां जश्त्वेन वकारे बभूव इति । अत्र ‘असिद्धवद-  
त्राभात्’ इत्यनेन वुकोऽसिद्धत्वादुबङ् तु न, ‘वुग्गुटावुवङ्क्षयोः सिद्धौ वक्तव्यौ’ इति वार्तिकेनाऽ-



बभूविथ<sup>१</sup> बभूवथुः । बभूव  
 बभूव । बभूविव । बभूविम  
 भविता<sup>२</sup> भवितारो<sup>३</sup> भवितारः  
 भवितासि । भवितास्थः  
 भवितास्थ । भवितास्मि  
 भवितास्वः । भवितास्मः  
 भविष्यति<sup>४</sup> भविष्यतः  
 भविष्यन्ति । भविष्यसि  
 भविष्यथः । भविष्यथ  
 भविष्यामि । भविष्यावः  
 भविष्यामः । भवतु<sup>५</sup> भवतात्<sup>६</sup>  
 भवताम्<sup>७</sup> भवन्तु । भव<sup>८</sup>  
 भवतात् । भवतम् । भवत

भवानि<sup>९</sup> भवाव । भवाम  
 अभवत्<sup>१०</sup> अभवताम्  
 अभवन् । अभवः । अभवतम्  
 अभवत । अभवम् । अभवाव  
 अभवाम । भवेत्<sup>११</sup>  
 सार्वधातुके किम् चिकीर्ष्यात्  
 भवेताम् । भवेयुः<sup>१२</sup>  
 भवेः । भवेतम् । भवेत  
 भवेयम् । भवेव । भवेम  
 भूयात्<sup>१३</sup> भूयास्ताम् । भूयासुः  
 भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त  
 भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म  
 अभूत्<sup>१४</sup> अभूताम्

सिद्धवाभावात् । १-‘आर्षधातुकस्येड्वलादेः’ । २-‘अनघतने लुट्’ ‘स्यतासौ ललटोः’ ‘आर्ष-  
 धातुकं शेषः’ ‘लुटः प्रथमस्य ङा-रौ-रत्तः’ ‘पुगन्तलवूपधस्य च’ ‘दोषीवेवीडाम्’ । ३-‘तास-  
 स्योलौपः’ ‘रि च’ । ४-‘लुट् शेषे च’ । ५-‘लोट् च’ ‘आशिषि लिङ्-लोटौ’ ‘एरुः’ । ६-‘तु-  
 झोस्तातङ्काशिष्यन्यतरस्याम्’ । ७-‘लोटो लङ्वात्’ ‘तस्थस्थमिपां तानन्ताऽमः’ ‘नित्यं  
 ङितः’ । ८-‘सिद्धं पिञ्च’ ‘अतो हेः’ । ९-‘मैनिः’ ‘आहुत्तमस्य पिच्च’ । १०-‘अनघतने लङ्’  
 ‘लुङ् लङ् लङ्क्वडुदाचः’ ‘इतश्च’ । ११-‘विधि-निमन्त्रणा-ऽऽमन्त्रणा-ऽधीष्ट-सम्प्रदान-प्रार्थनेषु  
 लिङ्’ ‘यासुट् परस्मैपदेषुदात्तोः ङिञ्च’ ‘सुट् तिथोः’ ‘लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य’ ‘अतो येयः’ ।  
 १२-‘भ्रैर्लुङ्’ ‘इत्यपदान्तात्’ । १३-‘लिङाशिषि’ ‘किदाशिषि’ ‘ङिति च’ । १४-‘लुङ्’  
 ‘ञिञ्च लिङि’ ‘ञलेः ङिञ्च’ ‘गाति-त्या-तु-पा-भूभ्यः ङिञ्चः परस्मैपदेषु’ ‘भ्रुवोस्तिङि’

\* “न ङ्यपि” इति सूत्रेणाऽनुबन्धकार्ये कर्तव्ये “अनल्विधौ” इति निषेधो न प्रवर्तते  
 इति ज्ञापितेन स्थानिभ्रूवात् लिङ्बुत्तिङिद्वयधर्मस्थानयनेन ङित्वप्रयुक्तं कार्यं सिद्धे “यासुट्  
 परस्मैपदेषुदात्तो ङिञ्च” इति सूत्रे ङिद्वयद्वयं व्यवमेव । तदेव व्यर्थं सत् ‘कचिदनुबन्धकार्येऽपि  
 “अनल्विधौ” इति निषेधः प्रवर्तते” इति ज्ञापयति । तेन ‘वक्ष्यमाणा’ इत्यत्र ङीपोऽभावः सिद्ध  
 इति फलम् । न च भाष्ये “पिञ्च ङिञ्च ङिञ्च पिञ्च” इति व्याख्यानादौपदेशिकत्वेन तिबादि-  
 बुत्तिपित्वेन आरोपितो लिङ्बुत्तिङित्वधर्मो बाध्यते इति “यासुट्” इति सूत्रे ङिद्वयद्वयं सफल-  
 मिति वाक्यम् ? “इलः इनः ज्ञानजम्भौ” इत्यत्र पूर्ववत्स्थानिवत्त्वेन शित्वधर्मस्य आनयनेन  
 सिद्धे व्यर्थीभूतेन ज्ञानजवदङ्कारेण पूर्वार्थस्य ज्ञापितत्वात् ।

अभूवन्<sup>१</sup>

अभूः । अभूतम् । अभूत

अभूवम् । अभूव । अभूम

हलः किम्-पेशिषि

अपृक्तस्य किम्-पेशिष्य

मा भवान् भूत्<sup>२</sup>

या सा भवत्<sup>३</sup> भूद्वा

अभविष्यत्<sup>४</sup> अभविष्यताम्

अभविष्यन् । अभविष्यः

अभविष्यतम् । अभविष्यत

अभविष्यत् । अभविष्याव

अभविष्याम

प्रभवाणि<sup>५</sup> दुःस्थितिः<sup>६</sup> दुर्भवानि

अन्तर्धा<sup>७</sup> अन्तर्धिः अन्तर्भवाणि

प्रणिभवति<sup>८</sup> प्रनिभवति

प्रभवति<sup>९</sup> पराभवति

संभवति । अनुभवति

अभिभवति ।

अथ कथन्ताः ३६ अनुदात्तेतः ।

एधते<sup>१०</sup> एधेते<sup>११</sup> एधन्ते

एधसे<sup>१२</sup> एधेथे । एधध्वे

एधे<sup>१३</sup> एधावहे । एधामहे

प्रत्यये किं-वन्नश्च<sup>१४</sup>

एधाञ्चक्रे<sup>१५</sup> एधाञ्चकृते

एधाञ्चकिरे । एकाच इति किं-

यङ्लुगद्व्यावृत्तिर्या स्यात्<sup>१६</sup>

‘अस्तिचितोऽपृक्ते’ । १-‘आतः’ । २-‘माङि लुङ्’ ‘न माङयोगे’ । ३-‘स्योत्तरे लङ् च’ ।

४-‘लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ’ । ५-‘ते प्राग्भातोः’ ‘आनि लोट्’ । ६-‘दुरः षत्वणत्व-

योरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः’ । ७-‘अन्तः शब्दस्याङ्किविषयत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्’ । ८-‘शेषे

विभाषाऽकलादावधान्त उपदेशे’ इति वा खत्वम् । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या ।

तदुक्तं ‘संहितैकपदे नित्या, नित्या चातूपसर्गयोः नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते’

९-‘उपसर्गेषु चात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते । प्रहारा-ऽऽहार-संहार-विहार-परिहारवत्’ ।

१०-‘इति आत्मनेपदानां ढेरे’ । ११-‘सार्वाघातुकमपित्’ ‘आतो ङितः’ । १२-‘धासः से’ ।

१३-‘अतो गुणे’ । १४-‘इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः’ ‘आमः’ कृञ्आनुप्रयुज्यतेऽिति ‘आम्प्रत्ययवत्

कृञोऽनुप्रयोगस्य’ ‘लिटस्तद्वयोरेशिरेच्’ ‘असंयोगाङ्गित् कित्’ ‘द्विर्बन्नेऽचि’ ‘उरत्’ ‘कुहोऽनुः’ ।

१५-‘इतिपा शपाऽनुबन्धेन निदिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाऽङ्गग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि’ ।

\* भ्रोजश्च छेदने, लिटि खल् द्वित्वं “लित्यभ्यासस्य” इति अभ्यासरेफस्य सम्प्रसारणम्  
 ऋकारः । उरत् । रपरत्वम् । हलादिः शेषः । ‘वन्नश्च’ इति रूपम् । ‘उरत्’ इत्यत्र ऋञ्स्या-  
 धिकारो वर्तते । ततश्चाङ्गावयवाभ्यासाकारस्यात्स्यात्प्रत्यये परे इति सूत्रार्थो भवति । एवञ्चा-  
 स्वादिभ्यः परिनिमित्तो भवतीति वकारस्य सम्प्रसारणे कर्तव्ये “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति  
 सूत्रेण ऋकारवृत्तिसम्प्रसारणत्वमकारे आनीय “न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्” इति सूत्रेण  
 वकारस्य सम्प्रसारणं न भवति । यदि ऋकेन प्रत्ययस्याक्षेपे न स्यात्तदा “अचः परस्मिन्” इति  
 सूत्राप्रवृत्त्या वकारस्य सम्प्रसारणं स्यादेव ।

एधाञ्चकृषे<sup>१</sup> एधाञ्चक्राथे  
 एधाञ्चकृहवे<sup>२</sup> एधाञ्चक्रे  
 एधाञ्चकृवहे । एधाञ्चकृमहे  
 एधाञ्चभुव । एधामास<sup>३</sup>  
 एधामासतुः । एधामासुः  
 एधिता । एधितारौ । एधितारः  
 एधितासे । एधितासाथे  
 एधिताध्वे<sup>४</sup> एधिताहे<sup>५</sup>  
 एधितास्वहे । एधितास्महे  
 एधिस्यते । एधिस्येते  
 एधिस्यन्ते । एधिस्यसे  
 एधिस्येथे । एधिस्यन्वे । एधिस्ये  
 एधिस्यावहे । एधिस्यामहे  
 एधताम्<sup>६</sup> एधेताम् । एधन्ताम्  
 एधस्व<sup>७</sup> एधेथाम् । एधध्वम्  
 एध्वै<sup>८</sup> एधावहै । एधामहै  
 एधत<sup>९</sup> एधेताम् । एधन्त  
 एधथाः । एधेथाम् । एधध्वम्  
 एधे । एधावहि । एधामहि  
 एधेत<sup>१०</sup> एधेयाताम् । एधेरन्<sup>११</sup>  
 एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम्  
 एधेय<sup>१२</sup> एधेवहि । एधेमहि  
 एधिषोष्ट । एधिषोयास्ताम्  
 एधिषोरन् । एधिषीष्टाः  
 एधिषोयास्थाम् । एधिषीध्वम्

एधिषीष । एधिषीषहि  
 एधिषीषमहि । एधिष्ट  
 एधिताषाम् । एधिषत<sup>१३</sup>  
 एधिष्टाः । एधिषाथाम्  
 एधिद्वम्<sup>१४</sup>—एधिष्वम् । एधिषि  
 एधिष्वहि । एधिष्वमहि  
 एधिस्यत । एधिस्येताम्  
 एधिस्यन्त । एधिस्यथाः  
 एधिस्येथाम् । एधिस्यध्वम्  
 एधिस्ये । एधिस्यावहि  
 एधिस्यामहि  
 स्पर्धते । स्पर्धे<sup>१५</sup> स्पर्धता  
 स्पर्धिस्यते । स्पर्धिताम् । अस्पर्धत  
 स्पर्धत । स्पर्धिषीष्ट  
 अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिस्यत  
 गाधते । जगाधे । वाधते  
 नाथते<sup>१६</sup> अन्यत्र—नाथति  
 नाधते । दधते  
 देधे<sup>१७</sup> देधाते । देधिरे  
 अतः किम्—दिदिवतुः  
 तपरः किम्—ररासे  
 एकेत्यादि किम्—तत्सरतुः  
 अनादेशादेः किम्—चकणतुः  
 नेमिथ<sup>१८</sup> सेहे

१-‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ । २-‘इयः षीध्वं लुङ्-लिटां षोऽङ्गात्’ । ३-‘अत आदेः’ ।  
 ४-‘धि च’ । ५-‘ह पति’ । ६-‘आमेतः’ । ७-‘सवाभ्यां वाऽमौ’ । ८-‘पत ऐ’ । ९-‘आड-  
 जादीनाम्’ । १०-‘लिट्ः सीयुट्’ । ११-‘भस्य रन्’ । १२-‘इतोऽत्’ । १३-‘आत्मनेपदेष्वन्तः’ ।  
 १४-‘इयः षीध्वं लुङ्-लिटां षोऽङ्गात्’ । १५-‘अपूर्वाः खयः’ । १६-‘आशिषि नाथ इति वाच्यम्’  
 १७-‘अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि’ । इत्यकारस्यैकारः, अभ्यासलोपश्च । १८-‘थलि च सेटि’ ।

स्कुन्दते<sup>१</sup> चुस्कुन्दे  
 श्विन्दते । शिश्विन्दे  
 वदन्ते । ववन्दे । भन्दते । वभन्दे  
 मन्दते । ममन्दे । स्पन्दते । पस्पन्दे  
 क्खिन्दते वैप्रम् । चिकित्तेन्दे  
 मोदते । लुमुदे । ददते  
 दददते<sup>२</sup> । दददिरे  
 अनुस्वदते<sup>३</sup> । सरुवदे स्वरदते  
 सस्वदं । ऊर्दते<sup>४</sup> ऊर्दाश्चक्रे  
 ऊर्दते । लुकूर्दं । लूर्दते । गूर्दते  
 गोदते । जुगुर्दं । जूर्दते । सुषूदे  
 ( सेकृत्सृप्तृस्तृस्त्याऽन्ये \* )  
 ह्रादते । जह्रादे । ह्रादते । स्वादते  
 पर्दते । यतते । येते  
 योतते । युयुते । जोतते । जुजुते  
 वेथते । विविथे । विवेथे

श्रन्थते । ग्रन्थते । कर्थते  
 अथ ३८ तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ।  
 अतति । आत<sup>१</sup> आततुः । आतुः  
 आतीत्<sup>२</sup> आतिष्टाम् । आतिषुः  
 मा भवानतीत्<sup>३</sup>—  
 अतिष्टाम् । अतिषुः  
 चेतति । चिचेत  
 अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः  
 च्योतति<sup>४</sup> चुच्योत  
 अच्युतत्<sup>५</sup> अच्योतीत्  
 इच्योतति । चुश्च्योत  
 अश्च्युतत् । अश्च्योतीत्  
 श्रोतति । मन्थति । ममन्थ  
 मथ्यात्<sup>६</sup> कुन्थ्यात् । मन्थ्यात्  
 सेधति । सिषेध । सेधिता  
 असेधीत्  
 'बाहुप्रतिष्ठम्भविष्टमन्युः'<sup>१</sup> ।

१-‘इदितो नुम् धातोः’ । २-‘न शस-दद-वादिगुणानाम्’ । ३-‘घास्वादेः षः सः’ ‘सारप-  
 दाघोः ( इति षत्वनिषेधः ) । ४-‘उपधायां च’ । ५-‘अत आदेः’ । ६-‘इष्ट ईटि’ ( सलोपः )  
 ‘सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः’ । ७-‘वद-त्रज-इलन्तस्याऽचः’ ‘नेटि’ । ८-‘इर इरसञ्ज्ञा  
 वाच्या’ । ९-‘इरितो वा’ । १०-‘किदाशिषी’ति कित्वात् अनिदितामि’ति नलोपः) ११-‘स्तन्धेः’

\* षोपदेशान् सगृह्णात-‘सेकृ-सृप्-सृ-स्तृ-सृज्-स्तृ-स्त्याऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः ।  
 एकाचः षोपदेशाः ष्वक्-स्विद्-स्वद-स्वञ्ज-स्वप्-स्मिडः ॥’ इति । सेगिति-दन्त्याजन्त-  
 सादयः एकाचः षोपदेशाः स्युरित्यन्वयः । दन्त्यश्च अत्र दन्त्याचौ तौ अन्तौ अन्यवहितपरौ  
 यस्य स दन्त्याजन्तः, तथाविधः सः-सकारः आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यपरकोऽ-  
 च्परकश्च यः सकारस्तदादय एकाचो धातव इदानीं कुतसत्वास्सकारादित्वेन परिकृद्ध्यमाना अपि  
 वकारादित्वेनोपदिष्टा इति प्रत्येतव्या इत्यर्थः । नन्वेवं सेकृप्रभृतीनामपि षोपदेशत्वं स्यात्,  
 आद्यानां चतुर्णाम्चपरकसादिस्वादन्यानाञ्च त्रयाणां दन्त्यपरकसादिवादतः सेकृप्रभृतीन्वार-  
 यति । नन्वेवमपि ष्वक्कादीनामसङ्ग्रहः स्यात्, एषु सकारस्य दन्त्याचपरकत्वाभावात्, अतस्ता-  
 न्संगृह्णाति-ष्वक्कोत्यादिना । अत्र दन्त्यपदेन केवलदन्त्यो गृह्यते, न तु दन्त्योऽन्योऽपि ष्वक्का-  
 दीनां पृथग्रहणाञ्ज्ञापकात् ।

निषेधति<sup>१</sup> न्यषेधत्<sup>२</sup> न्यषेधीत्  
 न्यषेधिष्यत्  
 निषिषेध<sup>३</sup> निषिषिधतुः  
 निषिषिधुः । गङ्गां निसेधति<sup>४</sup>  
 सिषेद्ध<sup>५</sup> सिषेधिथ  
 सेद्ध । सेधिता  
 सेत्स्यति । सेधिष्यति  
 असत्सीत् । अयैष्टाम्<sup>६</sup> ससैत्सुः  
 असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध  
 असैत्सम् । असैत्सव । असैत्सम  
 पक्षे-असेधीत् । असेधिष्टाम्  
 खादति । चखाद<sup>७</sup> खदति । चखाद  
 चखाद-चखद<sup>८</sup> चखदे  
 अखादीत्<sup>९</sup> अखदीत्  
 खदति । बवाद । वेदतुः  
 वेदिथ । बवाद-बबद  
 अवादीत् । अबदीत्  
 गदति । प्रणिगदति<sup>१०</sup> जगाद्  
 रराद् । रेदतुः  
 प्रणदति<sup>११</sup> प्रणिन्दति

आनर्द्<sup>१२</sup> आर्दीत्  
 प्रनर्दति । गर्दति । जगर्द्  
 तर्दति । कर्दति । खर्दति  
 चखर्द् । अन्तति । आनन्त  
 अन्दति । आनन्द  
 इन्दति । इन्दाञ्चकार । बिन्दति  
 गण्डति । निन्दति । प्रणिन्दति  
 नन्दति<sup>१३</sup> नन्द्यात् । चचन्द  
 तत्रन्द । चकन्द  
 त्रन्दति । चक्रन्द । चकलन्द  
 किलन्दति । चिकिलन्द  
 शुन्वति । शुशुन्ध । शुध्यात्

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतः ४२

शीकते । शि शीके । लोकेते । लुलोके  
 श्लोकेते । दिद्रेके । दिध्रेके  
 रेकेते । सिसेके । शङ्कते । शशङ्के  
 अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते  
 ककते । चकके । कोकते  
 चुकुके । वर्कते । वचुके<sup>१४</sup>  
 चकते । चेके । वङ्कते । हुढौके

( षत्वम् ) । १-‘उपसर्गास्तुनोति-सुर्वाति-स्यति-स्तौति-स्तोभति-स्था-सेनय-सेष-सिच-सञ-  
 स्वञ्जाम्’ । २-‘प्राकृत्सितादङ्घ्यवायेऽपि’ । ३-‘स्थादिध्वभ्यासेन चाऽभ्यासस्य’ । ४-‘सेष-  
 तेर्गौ’ । ५-‘स्वरति-स्यति-स्यति-ध्रुवूदितो वा’ शषस्तथोर्धोऽधः’ । ६-‘भ्रलो भ्रलि’ ।  
 ७-‘अत उपधायाः’ । ८-‘णलुत्तमो वा’ । ९-‘अतो हलादेशेषोः’ । १०-‘नेर्गद-नद-पत-  
 पद-बु-मा-स्यति-इन्ति-याति-वाति-द्राति-प्साति-वपति-वइति-शाम्यति-चिनोति-दिग्धषु  
 च’ । ११-‘खो नः’\* ‘उपसर्गादिसमासेऽपि योपदेशस्य’ ( एत्वम् ) । १२-‘अत आदेः’  
 ‘तरमन्नुड्द्वहलः’ । १३-‘आदिङ्गिड्ढवः’ । १४-‘ऋदुपधेभ्यो लिटः किरवै गुणात्पूर्वविप्रतिषे-

\* योपदेशस्तु-नर्दं शब्दे, नट अवस्थान्दं, नाथुनाष्ट याञ्जादौ, ‘उ’ नदि समृद्धौ, नक  
 नाशने, नृ नभे, नृती गात्रविक्षेपे इति ।

तुत्रौक्ते । स्वस्कते<sup>१</sup> षष्कस्के  
अङ्कते । आनङ्घे । वङ्कते । मङ्कते  
लाघते । द्राघते । श्लाघते

अथ परस्मैपदिनः ५०

फक्कति । फक्कक । तकति । तङ्कति  
बुक्कति । प्रनिकखति

खोखति । ओखाञ्चकार । शाखति

उखल<sup>२</sup> उखलुः । ऊखुः \*

उङ्कति । ववखतुः । वङ्कति

ओखतुः । उङ्कति । यङ्कति । जघाघ

मङ्कति । शिङ्कति

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः २१

वर्चते । खेचते । खेचे । खञ्जिता

लोचते । लुलोचे

शेचे । श्वचते । श्वञ्चते

कचते । चकञ्चे । चकाञ्चे

मेचे । मुमुञ्चे । ममञ्चे । पञ्चते

स्तोचते । तुष्टचे । अर्जते

आनृजे<sup>३</sup> ऋञ्जते । प्रार्जते

ऋञ्जाञ्चके । आर्जिष्ट

भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट

एजाञ्चके । ईजाञ्चके

अथ व्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः ७२

शोचति । कोचति

कुच्यात् । क्रुच्यात्

लुच्यात् । अच्यात्

पूजायां लु-अञ्च्य्यात्

वच्यात् । खच्यात्

तच्यात् । त्वच्यात्

अमृञ्चीत् । अम्लुञ्चीत्

अमृचत्<sup>४</sup> अम्रोचीत्

अम्लुचत्-अम्लोचीत्

जुग्रीच । अमृचत्-अग्रोचीत्

जुग्लोच । अग्लुचत्-अग्लोचीत्

धेन' । १-‘सुष्धातुष्विष्वक्तीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः’ । २-‘अभ्यासस्याऽसवर्णे’ । ३-मुङ्-  
विधौ ऋकारैकदेशो रेफो ङलत्वेन गृह्यते, तेन द्विङ्लृत्त्वाङ्गुट् । ४-‘जृ-स्तम्भु-मृचु-भ्लुचु-

\* उख्वातोः लिटि, तिपि, खलि, द्वित्वे, अभ्यासकार्ये “पुगन्तलघुपधस्य च” इति गुणे  
“अभ्यासस्यासवर्णे” इत्युबद्धि “उवोळ” इति न चात्र इजादिगुरुमत्वात् आम् स्यादिति वाच्यम् ।  
सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । तथाहि-आर्षधातुकाव्यवहितान्नावयव इक् इत्याकारकसम्बन्धेन  
जायमानो गुणादेशो गुरुमत्वेन इगार्षधातुकयोर्मध्ये पठिष्यतः आम्प्रत्ययस्य निमित्तं न स्यात् ।  
उख्वातोः लिटि, लिटस्तसि, अत्रांसि द्वित्वे अभ्यासकार्ये उ वळ् इति स्थितेऽङ्गाधिकारत्वात्  
“वायांदाङ्गं बलीयः” इति परिभाषया “पर्जन्यवह्नयप्रवृत्तिर्भवति” इति युक्त्या पूर्वं हस्वो  
भवति ततो दीर्घः । दीर्घे च कृते “लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते” इति न्यायात् पूर्वान्तवद्भावे-  
नैकादेशे प्रातो हस्वो न भवति । परत्वाच्चेत्यस्यायमाशयः-“अक्रः सवर्णे दीर्घः” इति सूत्रस्य  
परत्वात्पाम परकालेन प्रवृत्तत्वात् । तथा च “इलादिः शेषः” इति सूत्रात्पूर्वं हस्वस्ततः खलोप-  
स्ततो दीर्घः । पञ्चैकस्मिन् काले ह्रस्वदीर्घयोः प्रवृत्त्यभावेन “वायांदाङ्गम्” इति परिभाषायाः  
विषय एव नास्तीति दीर्घे कृते ‘लक्ष्ये लक्षणम्’ इति न्यायादभ्रस्वभावः ।

अकोजीत् । अखोजीत्  
 अग्लुचत् । अग्लुञ्चोत्  
 सज्जति । सज्जते  
 गुञ्जति । गुञ्ज्यात्  
 आनर्च । म्लेच्छति । मिस्लेच्छ  
 ललच्छ । ललाच्छ  
 वाञ्छति । आञ्छति  
 आच्छ । अनाच्छ । जिह्नीच्छ  
 हृच्छति । मूच्छति । स्फूच्छति

युच्छति । उच्छति । उच्छ्वाङ्कार  
 व्युच्छति । धर्जति । धृञ्जति  
 ध्रजति । ध्रञ्जति  
 ध्वजति । ध्वञ्जति  
 लुकुञ्ज । अर्जति । आनर्ज  
 सर्जति । ससर्ज । गर्जति । तर्जति  
 ततर्ज । चर्ज । चखर्ज । अजति  
 विवाय<sup>१</sup> विव्यतुः \* विव्युः  
 विवयिथ<sup>२</sup> विवेथ । आजिथ

मुचु-मुञ्जुमुञ्जु-विभ्यश्च<sup>१</sup> । १-‘अजेर्न्यषष्पोः’ बलादावार्धधातुके वेभ्यते । २-‘कृ-सृ-  
 चृ-वृ-स्वृ-ठृ-लृ-श्रुवो लिटि’ † ‘अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्’ ‘उपदेशेऽस्वतः’ ‘ऋतो भार-

\* नन्वत्र द्वितीयकारस्य यकारात्मकह्रस्परकत्वात् “उपभायाश्च” इति इकारस्य दीर्घः  
 स्यादिति चेद् ? न । ईकारस्थानिकस्य यकारस्य “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन ह्रस्पर-  
 त्वाभावात् । न च “न पदान्त” इति स्थानिवद्भावस्य निषेधः स्यादिति शङ्क्यम्, “स्वरदीर्घ-  
 यलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्” इत्युक्तेः ।

† ननु “कृप्चृ” एषां श्रयाणामनुदात्तत्वात् “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्” इत्यनेन वृष  
 षडात्त्वात् “श्रयुक्ः किति” इत्यनेन थलोऽकित्वात् “श्रयुक्ः किति” इत्यस्याप्रवृत्त्या “ववर्थ”  
 इति वेदे निर्देशाच्च सर्वत्रैवेग्निषेधे सिद्धे चतुर्णां ग्रहणं व्यर्थं सत् “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्”  
 इति प्रकृत्याश्रयेण “श्रयुक्ः किति” इति प्रत्ययाश्रयेण च लिटोग्निषेधश्चेत्तर्हि कादिभ्यश्चतुर्भ्यं  
 एवेति नियमयति । वृषस्तु वेदे एवेति च । तेनान्येषां धातूनां लिटोऽट्, लोके ‘ववरिय’ इति च  
 फलद्वयं सिद्धयति । स्वादीनां चतुर्णां ग्रहणं तु विधिवसम्भ्रावनाया भारद्वाजमतेन ऋदन्ताति-  
 रिक्तस्वादीनां थलोऽगमः प्राप्तोति तन्निषेधार्थम् । वमादिषु कादिनियमेन प्राप्तस्यैवागमस्य  
 निषेधार्थञ्चेति विध्यर्थमेव । तथाहि—कादिनियमात् काथन्येषां धातूनां लिटोऽट्प्राप्तौ अजन्तानाम्  
 “अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्” इत्यनेन थलोग्निषेधे सिद्धे “ऋतो भारद्वाजस्य” इति सूत्रं  
 व्यर्थं सत् अजन्तानामकारवताश्च थलोग्निषेधश्चेत्तर्हि ऋदन्तानामेवेति सामान्यापेक्षया निया-  
 मकम् । तेन थलि ऋदन्तादन्येषां धातूनां भारद्वाजमतेनेदि, अन्येषामाचार्याणां मते इवभावे च  
 पेचिथ पपकथ विवयिथ विवेथेत्यादिस्थलेषु द्वे द्वे रूपे सिध्यतः । नच भारद्वाजनियमेन स्वादा-  
 नामपि थलीट् स्यादिति वाच्यम् । “अनन्तरस्य विषिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” इति परिभाषया  
 “अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्” “उपदेशेऽस्वतः” इति सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैवेग्निषेधस्य भार-  
 द्वाजनियमस्य निवर्तकत्वात् । कादिनियमेन स्वादिग्रहणम् “अचस्तास्वत्” इति “उप-  
 देशेऽस्वतः” इति सूत्रद्वयञ्चेग्निषेधार्थं वर्तते । तथाच—यथा भारद्वाजनियमेन ऋदन्तातिरिक्त-

विष्यथुः । विष्य । विवाय-विष्य  
विष्यन् । विष्यिम । वैता-अजिता  
वेष्यति-अजिष्यति  
अजतु । अजत् । अजेत्  
वोयात् । अवैषीत्<sup>१</sup> भाजीत्  
अवेष्यत् । आजिष्यत्  
देक्षति । खजति । खजति  
पञ्जाञ्चकार । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज  
क्षयति । चिन्नाय । चिन्नायतुः  
चिन्नायुः । चिन्नायिथ-चिन्नाय  
चिन्नायिन् । चिन्नायिम  
क्षेता । क्षीयात्<sup>२</sup>  
अक्षीषीत् । चिन्नाज  
तो जति । तुतो ज । अत्राजोत्<sup>३</sup>

अथ टवर्गीयान्ताः शाब्जन्ता

अनुदात्तेतः ३६

अट्टते । मानट्टे । वेष्टते । विवेष्टे  
अचेष्टिष्ट । जुगोष्टे । लुलोष्टे  
जघट्टे । स्फोटत । पुस्फुटे  
अणठते । आनणठे । ववण्ठे  
मणठते । कणठते । मुणठते  
जिहेठे । षठाञ्चके

हिण्डते । जिहिरण्डे  
जुड्डण्डे । चुकुण्डे । ववरण्डे  
वभरण्डे । पिपण्डे । मुण्डते  
तुरण्डते । हुण्डते । चरण्डते  
शण्डते । तरण्डते । पण्डते  
करण्डते । जिहेडे । जुहोडे  
वाडते । द्राडते । धाडते । शाडते  
अथ टवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः  
शौटति । शुशौट  
यौटति । म्लेटति । प्रेटति  
चकाट । अकटोत्<sup>४</sup>  
आट । भाटतुः । भाटुः  
पपाट । पेटुः । पेटुः  
रराट । ललाट । शशाट  
बवाट । ववटतु । ववटुः  
ववटिथ । केटति । खेटति  
शेटति । शिशेट । सेटति । सिसेट  
पटति । केटति । कटति  
अयति । इयाथ । इयतुः । इयुः  
इययिथ-इयेथ । इयाय-इयय  
कुण्डति । हुण्डते  
मुण्डति । पुण्डति  
रुण्डति । लुरण्डति

द्राञ्जस्य' । अयमत्र संग्रहः—'अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट्-थलि वेडथम् । ऋदन्त ईट्ट-  
ङ्नित्याऽनिट् क्वाथन्यो लिटि सेड् भवेत्' । १-'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' । २-'अकूरसार्वधातु-  
कयोर्दोषः' । ३-'वद-व्रज-हलसस्यऽचः' । ४-'हायन्त-जया-श्वस-जागृषि-इष्येदिताम्' ।

धातुषु सूत्रद्वयं न प्रवर्तते, तथैव स्वादिग्रहणमपि न प्रवर्ततामिति न शक्यम् । "अनन्तरस्य"  
इति न्यायात् ।



अस्फुटत्<sup>१</sup> अस्फोटीत्  
 स्फुरति<sup>२</sup> पेटतुः । पेटिथ  
 अपठीत्-अपाठीत्  
 ववठथुः । ववठिथ  
 हठति । जहाठ  
 ओठति । ऊठति । ऊठाञ्चकार  
 शोठति । शुण्ठति । कुण्ठति  
 चुड्डति । चुचुड्ड  
 अड्डति । आनड्ड  
 कड्डति । चिक्रीड । तोडति । तुतोड  
 हुड्यात् । हूडयात् । होडयात्  
 अडति । आड । आडतुः । आडुः  
 लडति । कडति । कण्डति । गरडति  
 तेपते । तितिषे । तितिपिषे  
 तेसा । तेप्स्यते । तिप्सोष्ट<sup>३</sup>  
 तिप्सोयास्ताम् । तिप्सीरन्  
 अतिप्त<sup>४</sup> अतिप्साताम्  
 अतिप्सत । तेपते । तितेपे  
 तिष्टिषे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे  
 तिष्टेपे । तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे  
 ग्लेपते । वेपते । त्रपते  
 त्रेपे<sup>५</sup> त्रेपाते । त्रेपिरे  
 त्रपिता-त्रप्ता । त्रपिषीष्ट-  
 त्रप्सीष्ट । कम्पते । चकम्पे

रम्भे । ललम्भे । आलम्भे  
 चकम्भे । चिकम्भे । जीवते  
 शीभते । रिरेभे । अम्भते  
 रम्भते । स्तम्भते । उत्तम्भते<sup>६</sup>  
 विस्तम्भते ( विष्टम्भते ) घृम्भते  
 जम्भते<sup>७</sup> जजम्भे । जम्भिता  
 अजम्भष्ट । जम्भते । जजम्भे  
 शशम्भे । ववम्भे । गदम्भते । अम्भते  
 स्तम्भते । स्तोभते । विष्टोभते  
 तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट  
 गोपायति<sup>८</sup> गोपायाञ्चकार<sup>९</sup>  
 गोपायास्वभूव । गोपायामास  
 जुगोप । जुगुपतुः  
 जुगोपिथ-जुगोपथ  
 गोपायिता-गोपिता-गोप्ता  
 गोपाय्यात्-गुप्यात्  
 अगोपायीत्-अगोपीत्-  
 अगोप्सीत्  
 धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप  
 धूपायितासि-धूपितासि । सपति  
 चोपति । चुचोप । चोपिता  
 तोपति । तुतोप । तुम्पति  
 तुतुम्प । तुतुम्पतुः । तुप्यात्  
 प्रेतुम्पति<sup>१०</sup> गौः । प्रतोतुम्पति

( वृद्धिनिषेधः ) । १-‘हरितो वा’ ( इत्यङ् ) । २-‘इदितो नुम् धातोः’ । ३-‘लिङ्स्त्रिचावा-  
 स्मनेपदेशु’ । ४-‘हलो अलि’ ( सलोपः ) । ५-‘तृ-फल-भज-त्रपश्च’ । ६-‘उदः स्था-स्तम्भाः  
 पूर्वस्य’ । ७-‘रवि-जभोरचि’ ( नुम् ) । ८-‘गुप्-धूप-विच्छिन्न-पणि-पनिभ्य आयः’ ‘सना-  
 धन्ता धातवः’ । ९-‘आधादथ आर्षधातुके वा’ ‘कासप्रत्ययादात्मन्त्रे लिटि’ ‘कास्यनेकाज्यहर्ष  
 कर्तव्यम्’ ‘अतो लोपः’ । १०-‘प्राचुम्पति गवि कसंरीति’ ( पारस्करादिगणे पाठस्युट् ) ।

ओपति । ऋम्पति  
 तोफति । तुम्फति  
 ओफति । ऋम्फति । पर्पति । पपर्प  
 रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब  
 पर्बति । लर्बति । वर्बति । मर्बति  
 कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति  
 सर्बति । चर्बति । कुम्बति  
 लुम्बति । तुम्बति । चुम्बति  
 सर्भति । ससर्भ । सर्भिता  
 स्म्भति । सस्म्भ । सुभ्यात्  
 स्वेभति । खिम्भति

अथाऽङ्नासि कान्ताः । तत्र

कम्यन्ता अनुदात्तेतः १०

धिष्णते । जिधिष्णे । घुष्णते  
 जुघुरणे । घृष्णते । जघृरणे  
 घोष्णते । घृष्णते । पणते । पेणे  
 पणिता । पणायति । पणायाञ्चकार  
 पेणे । पणायितासि  
 पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट

पनायति । पनायाञ्चकार  
 पेने । भामते । वभामे  
 क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे  
 चक्षसे । चक्षमिध्वे  
 चक्षमिवहे-चक्षण्वहे<sup>१</sup>  
 चक्षमिमहे-चक्षण्महे  
 क्षमिष्यते-क्षंस्यते । क्षमते  
 क्षमेत । क्षमिषीष्ट-क्षंसीष्ट  
 अक्षमिष्ट-मक्षंस्त । कामयते<sup>२</sup>  
 कामयाञ्चके<sup>३</sup> चकमे<sup>४</sup>  
 कामयिता-कमिता  
 कामयिष्यते-कमिष्यते  
 कचीकमत<sup>५</sup> अचकमत<sup>६</sup>  
 संज्ञायाः कार्यकालत्वात् \*  
 अणति । रणति । वणति  
 ववणतुः । ववणित्थ  
 धणति । ओणति  
 ओणाञ्चकार । शेणति  
 शुरोण । श्रोणति । पिणैण । भ्रणति<sup>७</sup>

१-‘म्बोश्च’ । २-‘कमेणिङ्’ । ३-‘अयामन्वाङ्वाद्येन्त्विष्णुषु’ । ४-‘आयादय आर्धधातुके  
 वा’ । ५-‘णि-प्रि-द्-न्नुभ्यः कर्तरि चङ्’ ‘णेरनिटि’ ‘ण्यल्लोपाविषङ्-यण्-गुण-बुद्धि-  
 दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन’ ‘णौ चङ्चुरथाया ह्रस्वः’ ‘चङि’ ‘सम्बल्लघुनि चङ्परेऽन-  
 ग्लोपे’ ‘सन्त्यतः’ ‘दीर्घो लघोः’ । ६-‘कमेऽञ्चक्षेचकभ्यः’ । ७-‘रषाभ्यामिति णत्वम् ।

\* शास्त्रेऽस्मिन् ‘कार्यकाल संज्ञापरिभाषम्’ ‘यथोद्देश संज्ञापरिभाषम्’ इति पञ्चद्वयम  
 व्यसित । तत्र कार्यकालपञ्चपातिमाधवमतं तावद्दशाचष्टे—

“संज्ञायाः कार्यकालत्वाद्ङ् यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच नानेकाचिवति माधवः ॥ १ ॥

चकास्यर्थापयत्पूर्णास्यादौ नाङ् द्विरुच्यते ।

किं स्वस्यावयवः कश्चित्स्मादेकाचिवदं द्वयम् ॥ २ ॥

चस्तुतोऽङ्गस्यावयवो थोऽभ्यास इति वर्णनात् ।

दन्ध्रन्ति । वेणुतः । वेणिथ  
चकान । स्तनात् । वनति  
सननि । ससान । सेनतुः  
सायात्<sup>१</sup> सन्यात् । अमति । आम  
द्रमति । दद्राम । अद्रमीत्<sup>२</sup>  
हर्मति । जहम्म

मीमति । मिमीम । आचामति<sup>३</sup>  
आळि किम् चमति  
विचमति । अचमीत् । जेमति  
काम्यति<sup>४</sup> कामति । चकाम  
काम्यतु-कामतु । अकमीत्<sup>५</sup>  
अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः

१-‘यं वभाषा’ । २-‘हा वन्ते’त वृद्धिनिषेधः । ३-‘ष्ठिवुक्ल्युचर्मा’शिति’ ‘आळि चम इति वक्तव्यम्’  
४-‘वा आश-भ्लाश-असु-क्रम-वलसु-त्रसि-वुटि-लषः’ ‘क्रमः परस्मैपदेषु’ । ५-‘स्तुक्मोर-

ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयत्तौ ह्ययं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥

चकास्तौ तुभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।

गोविंशेष्यं सञ्ज्ञितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

गेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

‘सन्वल्गुन’ ‘दीर्घो लघोः’ इति सूत्रद्वयं अङ्गस्येति श्रम्यासस्येति चानुवर्तते । तेनाङ्गस्य-  
ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंबन्धस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पक-  
मध्याह्नियते । तद्योगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी । तेन यत्र कृत्स्नमङ्गं द्विरुच्यते न तु तदेकदेशमात्रं  
तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावो स्त इति । एवञ्चाङ्गस्य एकचकृत्वे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः, नस्वनेका-  
ङ्केषु चकास्तथापयत्युद्योत्यादिषु । अत्र प्यन्तेभ्य एभ्यश्चङि कृत्स्नमङ्गं न द्विरुच्यते, अपि तु  
ह्लादौः प्रथमावयवोऽजादेश्चु द्वितीयावयवो द्विरुच्यते । एवञ्चैतेषाम् अचचकास्तः ; आर्तथपत् ।  
औणुं नवत् इत्येवं रूपाणि भवन्ति । नन्वेवं ह्रस्वह्लादिःशेषश्चुत्वादीन्यपि अनेकान्तु न स्युः ।  
नचेष्टापत्तिः । दिदरिद्रासति, जिगण्यिषतीत्यादि लक्ष्यस्य सर्वसम्मतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथो-  
द्देशपक्षाश्रयत्वाद् आह—वस्तुत इति । अङ्गस्येत्यस्यावयवषष्ठोत्वाद्जावयवाम्भ्यासस्येति  
लभ्यते । ततश्च ऊर्णञि प्यन्ते चङि नु इत्येकदेशस्यापि द्वित्वे औणुं नवदित्यत्र ‘दीर्घो लघोः’  
इत्यभ्यासदीर्घो भवति । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिच्यापुगागमेऽर्थापिधतोश्चङि णिलोपे लपचाह्रस्वे  
थ्य इत्यस्य द्वित्वेऽपि दीर्घस्य ‘सन्वत्’ इतीत्वस्य च प्रवृत्तौ आर्तिथवदित्येवरूपं भवतीति जानीम  
इति । तृतीयदलोकार्थः । अङ्गस्यावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह—चकास्ताविति ।  
तुभयमिदमित्यस्य दीर्घः सन्वच्चेत्येतद् द्वयमित्यर्थः । न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया—व्यवस्थया  
पक्षभेदेनेत्यर्थः । चङ्परे णौ यस्त्विति व्याख्याने न स्यात् । चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने  
तु स्यात् । एवञ्च अचचकास्तः, अवीचकासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः । नन्वस्मिन्  
व्याख्यानभेदे किं प्रमाणामित्यत आह—इति व्याख्याविकल्पस्येति । ननु णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्यु-  
पगम्याऽग्लोपेऽपि तदन्वयः किमर्थं इत्यत आह—खेरग्लोपेऽपीति । अगितामपीति—कसु कान्ता-  
मित्यादीनामपीत्यर्थः । सिद्धये—दीर्घसन्वद्भावसिद्धयर्थमित्यर्थः । अन्यथा कसुप्रभृतीनामुकारा-  
शुनुबन्धलोपमादायाग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावो न स्यातामिति ।

अयते । अयाञ्चक्रे<sup>१</sup>  
 अयेत् । अयिषीष्ट  
 अयिषीद्वम्<sup>२</sup> अयिषीध्वम्  
 आयिष्ट । आयिद्वम्, आयिध्वम्  
 प्लायते । प्लायते<sup>३</sup>  
 निरयते । दुरयते  
 निलयते । दुलयते  
 कथम्<sup>४</sup> - 'उदयति' विततोर्ध्व-  
 रश्मिरज्जविति माघः  
 विवये । पेये । मेये । चेये । तेये  
 प्रणयते । नयते । मेये । दयाञ्चक्रे  
 ज्याञ्चक्रे । पूयते । पुपूये । चुकूये  
 चक्रमाये । स्फायते । पस्फाये  
 प्यायते । पिप्ये<sup>५</sup>  
 पिप्याते । पिप्यिरे  
 अप्यायि<sup>६</sup> अप्यायिष्ट  
 तायते । तताये । अतायि अतायिष्ट  
 ववस्ते । ववल्ले । मेले । ममल्ले  
 वभस्ते । वभल्ले । कलते । चकले  
 कल्लते । तितेवे । दिदेवे

परिषेवते<sup>७</sup> सिषेवे । गोवते  
 जिगेवे । जिग्लेवे । पिषेवे  
 मेवते । म्लेवते । रेवते  
 अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः  
 ममव्य । अहयीत् । शुशुच्य  
 अहृयं । मलति । आल  
 मा भवानलोत्<sup>८</sup> अलते  
 फेलतुः । फेलुः । अफालीत्  
 निनील । शीलति । तुतूल  
 फेलतुः । फेलुः । तेलति  
 तिलति । चस्खाल । चस्खालीत्  
 गलति । मगालीत् । सलति  
 शश्वाल । अश्वालीत् । शश्वल्ल  
 अश्वलीत् । खोलति । खोरति  
 घोरति । तत्सार । अत्सारीत्  
 चकमार  
 अम्रति । मानम्र । मा भवानम्रीत्  
 छीवति । तिष्टेव । तिष्टिवतुः  
 तिष्टिवुः । छीभ्यात्<sup>९</sup>  
 जयति । जिगाय<sup>१०</sup> जिग्यतुः

नास्मिनेपदनिमित्ते । १- 'दयायात्तश्च' । २- 'विभाषेतः' । ३- 'उपसर्गस्यायतो' । ४- 'उत्पूर्वकाद-  
 वधातोः शत्रन्नास्ससभ्यन्तम् 'उदयति' इति मत्वा आक्षेपः कथमिति, अनुदात्तेस्त्वेन लटः शानञ्  
 प्रसंगादिति भावः । उत्तरयति परममूले- 'इटकिटकटी' इत्यत्र प्रद्वल्लस्य (धातोर्भविष्यति)  
 यद्वा 'अनुदात्तेस्त्वेन च मास्मिनेपदमनित्यम्' \* । ५- 'लिङ्वङोश्च' । ६- 'दीप-जन-बुध-  
 पूरि-तायि-प्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्' 'विषो लुक्' । ७- 'परि-नि-विभ्यः सेव-सित-स्य-  
 सिवु-सह० (षत्वम्) । ८- 'अतो लान्तस्य' । ९- 'हलि च' । १०- 'सन्निटोर्ने' (कुत्वम्) ।

\* अयम्भावः- चक्षिष्वातो इकाररूपानुदात्तस्वरेणैवास्मिनेपदे सिद्धे लकारोपादानं व्यर्थं  
 सद् 'अनुदात्तेस्त्वेन च कमास्मिनेपदमनित्यं भवति' इति बोधयति । तेन अयधातोर्नुदात्तत्वे-  
 ऽपि उक्तवचनेन शत्रुप्रत्ययस्य सिद्धिरिति रवांश्चे चारिताभ्यम् । अन्यत्र फलन्तु 'स्फायन्'  
 इत्यत्र अनुदात्तेस्त्वेन लक्षणास्मिनेपदस्थाभाव इति ।

जिग्युः । जिगयिथ-जिगेथ  
 जिगाय । जिगय  
 जिग्यिव । जिग्यिम  
 जेता । जीयात् । अजैवीत्  
 जिजीव । पिपीव  
 मिमीव । तितोव । निनीव  
 ऊर्वाञ्चकार । तुतूर्व<sup>१</sup>  
 गुर्वति । जुगूर्व । आनर्व  
 शर्वति । सर्वति । इन्वति  
 इन्वाञ्चकार । पिन्वति  
 पिपिन्व । हिन्वति । दिन्वति  
 धिनोति<sup>२</sup> धिनुतः । धिन्वति  
 धिनोमि । धिन्वः<sup>३</sup> धिनुवः  
 धिन्मः-धिनुमः । धिनोमि  
 धिनु<sup>४</sup> धिनवाव । धिनवाम  
 जिन्वति । रिण्वति । रण्वति  
 धन्वति । कृणोति । मवति  
 मेवतुः । मेव । अमवीत्-  
 अमावीत् । अवति । आव  
 मा भवानवीत् । धावति  
 धावते । दधाव । दधावे  
 अयोष्मान्ता आत्मनेपदिनः  
 धुक्षते । दुधुक्षे । धिन्नते  
 दिधिक्षे । वृन्नते । ववृक्षे  
 शिन्नते । भिन्नते । लक्षेशते  
 चिल्लेशे । दन्नते । ददक्षे

दीक्षते । दिदीक्षे । ईक्षाञ्चक्रे  
 ईषाञ्चक्रे । भाषते । ववर्ष  
 जिगेषे । पेषते । जेषते । नेषते  
 पषाञ्चक्रे । पिप्रेषे । रेषते  
 हेषते । ह्रेषते । कासाञ्चक्रे  
 वभासे । नासते । प्रणासते<sup>५</sup>  
 नसते । भ्यसते । वभ्यसे  
 आशंसते । आशशंसे  
 जग्रसे । जग्लसे । ईहाञ्चक्रे  
 बंहते । ववहे । मंहते  
 अंहते । भानहे । जगर्ह  
 जगल्हे । पिप्लिहे  
 ववाहे । चकाशे । ऊहाञ्चक्रे  
 गाहते । जगाहे । जगाहिषे  
 जघाक्षे । जगाहिद्वे-जगाहिध्वे  
 जघाद्वे । गाहिता । गाढा<sup>६</sup>  
 गाहिष्यते । घाक्ष्यते  
 गाहिषीष्ट । घाक्षीष्ट  
 अगाहिष्ट-अगाढ<sup>७</sup> अघाक्षाताम्  
 अघाक्षत । आगाढः । अघाद्वम्  
 अघाक्षि । गर्हते । जगृहे  
 जगृहिषे<sup>८</sup> जघृक्षे । जघृद्वे  
 गर्हिता । गर्ढा  
 गहिष्यते । घक्ष्यते  
 गर्हिषीष्ट । घृक्षीष्ट । अगर्हिष्ट  
 अघृन्नत<sup>९</sup>

१-‘उपधायाञ्च’ ( दीर्घः ) । २-‘धिन्विक्कृण्वोर च’ । ३-‘लोपश्चात्पदान्यतरत्त्वां षोः’ ।

४-‘वतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्’ । ५-‘उपसर्गादसमासेऽपि खोपदेशत्वं’ ( एतत्त्वम् ) । ६-‘ढो  
 टे लोपः’ । ७-‘क्षत्रो क्षलि’ । ८-‘ऋदुपधेभ्यो लिटः किरत् गुणारूर्ध्वविवक्तिषेधेन’ । ९-‘क्षत्र-

अघृक्षाताम्<sup>१</sup> अघृक्षन्त  
 ग्लहते । घुषते । जुघुषे  
 घोषति । जुघोष । घोषिता  
 अघुषत् । अघोषोत्  
 अक्षोति<sup>२</sup> अक्षुतः । अक्षुवन्ति  
 अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति  
 आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ट  
 अक्षिता । मष्टा । मक्षिष्यति  
 मक्षयति<sup>३</sup> । आक्षोतु । अक्षुहि  
 अक्षण्वानि । आक्षोत्  
 आक्षण्वम् । अक्षुयात् । अक्ष्यात्  
 मा भवानक्षीत् अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः  
 इडभावे तु मा भवानाक्षीत्  
 आष्टाम् । आक्षुः  
 तक्षोति<sup>४</sup>, तक्षति  
 ततक्षिथ । ततष्ट । अतक्षीत्  
 अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम्  
 तनूकरणे किम्—  
 वाग्भिः सन्तक्षति  
 उक्षाञ्चकार । प्रणिक्षति । तृक्षति  
 स्तृक्षति नक्षति । सुषूर्क्ष । चुचूष  
 भूषति । ऊषाञ्चकार चकाष । चखाप  
 शिशेष । शिशेषिथ  
 शेष्टा । अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः  
 जभ्रषतुः । शेषतुः । वषषतुः  
 मेषतुः । रोषिता<sup>५</sup> रोष्टा  
 रोषिष्यति । रोषिता । रोष्टा

रेषिष्यति । भषति । बभाष  
 ओषति । ओषाञ्चकार<sup>६</sup>  
 डवोष । ऊषतुः । उवोषिथ  
 जिजेष । विवेषिथ । विविषिव  
 वेष्टा । वेद्यति । अविक्षत्  
 पोषति । पोषिता । षोषिष्यति  
 अपोषोत् । श्रेषति । शिश्रेष  
 श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष  
 श्लेषिता । पुषोष । पुष्लोष  
 पषति । पषर्ष । पृष्यात्  
 तुतोस । जहास । जहास  
 एरास । घसति । घस्ता  
 घस्यति<sup>७</sup> घसतु । अघसत्  
 घसेत् । अघसत्<sup>८</sup>  
 पिपिसतुः । पिपेसतुः  
 महसीत् । प्रशेशति । शवति  
 अशवीत् । अशावोत् । शशाश  
 शेशतुः । शेशुः । शेशिथ  
 शशसतुः । शशसुः । शससिथ  
 शशंस । शस्यात् । अचहीत्  
 अमहीत् । रंहति । रंह्यात्  
 दहति । ददह । ददहतुः । दंहति  
 बहति । बृंहति । अबृहत्-  
 अबर्हीत् । तोहति । तुतोह  
 अनुहत् । अतोहीत् । दोहति  
 दुदोह । अदुहत् । अदोहीत्  
 आहति । उवोह । ऊहतुः

इगुप्धादनिटः कसः' । १-‘कसस्याऽिचि’ । २-‘अक्षोऽन्यतरस्याम्’ ( इतुः ) । ३-‘स्कोः  
 संयोगाबोरन्त्ये च’ षढोः कः ति’ । ४-‘तनूकरणे तक्षः’ । ५-‘तीष-सह-लुभ-हष-रिषः’ ।  
 ६-‘उष-विद-जागृभ्योऽन्यतरस्याम्’ । ७-‘सः स्यार्षधातुके’ । ८-‘पुधादि-भुताबलदितः पर-

मोहिता । माप्रवानुहत्  
मोहीत् । आनर्ह

अथ कृपुपर्यन्ता अनुदात्तैः  
घोतते । विद्युते<sup>१</sup> विद्युताते  
घोतिता । अद्युतत्<sup>२</sup> अद्योतिष्ट  
श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत्  
अश्वेतिष्ट । मेदते । मिमिदे<sup>३</sup>  
अमिदत् । अमेदिष्ट । रुवेदते  
सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट  
अश्विदत् । अस्वेदिष्ट  
रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः  
अरुचत् । अरोचिष्ट । घोटते  
जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ट  
अरुटत् । अरोटिष्ट । अनभत्  
अनभिष्ट । अनुभत् । अतोभिष्ट  
अस्नसत् । अस्नसिष्ट । अस्नभत्  
अस्नभिष्ट । वर्तते । ववृते

वत्स्यति<sup>४</sup> वतिष्यते । अद्युतत्  
अवतिष्ट । अवत्स्यत् । अवतिष्यत्  
स्यन्दते । अस्यन्धे । अस्यन्दिष्वे  
सस्यन्तसे । सस्यन्दिष्वे । सस्यन्ध्वे  
स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्तस्यतिः  
स्यन्दिष्यते । स्यन्तस्यते  
स्यन्दिषीष्ट । स्यन्तसीष्ट । अस्यदत्  
अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त  
अस्यन्स्ताताम् । अस्यन्तस्यत  
अस्यन्तस्यत् । अस्यन्दिष्यत  
अस्यन्तस्यत । अनुस्यन्दते<sup>५</sup>  
अनुस्यन्दते वा जलम्  
अप्राणिषु किम्  
अनुस्यन्दते हस्ती  
कल्पते । चकल्पे<sup>६</sup>  
चकल्पिषे । चकल्पसे  
कल्तासि<sup>७</sup> कल्तास्यः

स्मैदिपु' ( अङ् ) । १-'द्युति-स्वाप्योः संप्रसारणम्' । २-'द्युङ्घो लुङि' । ३-'मिदेर्युणः' ।  
४-'वृङ्घ्यः स्य-सनोः' 'न वृङ्घ्यश्चतुर्भ्यः' । ५-'अनुविपर्ययिनिभ्यः स्यन्ततरप्राणिषु' ( वा  
वत्स्य ) । ६-'कृपो रो लः' । ७-'लुटि च वल्पः' 'तासि-च वल्पः' ।

\* ननु "वृङ्घ्यः स्यसनोः" इति परस्मैपदपक्षे परत्वाद्दिल्लक्षणाभिङ्क्विकल्पं बाधित्वा "न  
वृङ्घ्यश्चतुर्भ्यः" इति इग्निषेधे स्यन्तस्यतीत्येव रूपमिष्यते, न तु स्यन्दिष्यति इति । तदयुक्तम्,  
अन्तरङ्गतया ऊदिल्लक्षणास्यैव इङ्क्विकल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषापेक्षतया तल्लनाभाव-  
निमित्तापेक्षतया च "न वृङ्घ्यश्चतुर्भ्यः" इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वादिति चेद्, न । "वृङ्घ्यः  
स्यसनोः" इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणांमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा "न वृङ्घ्यश्चतुर्भ्यः"  
इति निषेधः, चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि ह्यत्र ऊदिल्लक्षणा इङ्क्विकल्प एव स्यात्, न तु "न  
वृङ्घ्यश्चतुर्भ्यः" इति निषेधः, तर्हि चतुर्भ्यः इति व्यर्थं स्यात् । न च कृपुर्व्यावृत्तिस्तत्फलमिति  
शङ्क्यम्, "तासि च वल्पः" इति चकारेण सकाराद्यार्धधातुकेऽपि निरयमिग्निषेधप्रवृत्तेर्वदय-  
माशयात् । तथाच चतुर्ग्रहणं चतुर्णामपि सर्वत्र इग्निषेधार्थमिति दिक् ।

कल्पितासे । कल्पतासे  
कल्पस्यति । कल्पिष्यते  
कल्पस्यते । कल्पिषीष्ट । कल्पिषीष्ट  
अकल्पत् । अकल्पिष्ट । अकल्पत्  
अकल्पस्यत् । अकल्पिष्यत  
अकल्पस्यत

अथ त्वरत्यन्ताः १३

अनुदात्तेतः षितश्च  
घटते । जघटे । घटयति  
विघटयति । कथन्तहिं—  
'कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये' ।  
'प्रविघाटयिता' \*  
व्यथते । विव्यथे<sup>१</sup>  
पप्रथे । पप्रथे । अक्षञ्जि । अक्षञ्जि  
लज्जं लज्जम् । लज्जं लज्जम्

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः  
ज्वरति । जज्वार । गडति  
जगड । हेडति । जिहेड  
द्विडयति । अहिडि-अहोडि  
अनादरे तु—हेडयति  
स्तकति । अकखीत् । चकारण  
रराण । काथयति । अक्रथि-  
अक्राथि । क्रथं-क्रथम्-  
काथं काथम् । प्रवनयति  
प्रज्वलयति । प्रहलयति । प्रहलयति  
दणन्तं प्रेरयति-दरयति  
भयादन्यत्र-दारयति  
नारयति । अपयति  
पाकादन्यत्र-आपयति  
कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धम् ।

१-व्यथे लिटि ।

\* ननु धातुपाठेऽर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादर्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्घटादिकार्यम्भवत्येव, अत एव घटयति विघटयतीत्यादावपि—संश्लेषयति विश्लेषयतीत्याद्यर्थेऽपि ह्रस्वः प्रवर्तते । एवञ्च विकसनार्थेऽपि उद्धाटनमित्यादिषु घटधातोर्षौ मित्वात् ह्रस्वः स्यादिति शङ्काकर्तुराशयः । समाधितोस्त्वयमाशयः—चुरादौ 'घट सङ्घाते' इति धात्वन्तरम्, तस्य णी मित्वाभावादुपबाहत्वाभावे उद्धाटनं प्रविघाटयेत्यादिरूपम् । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणतया सङ्घातादन्यत्र विकसनेऽपि तस्य वृत्तिरिति । न च चौरादिकस्य घट चेष्टायामित्यस्यैवार्थविशेषे मित्वाथंमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । 'नान्येमितोऽहेतौ' इति निषेधात् । अहेतौ—स्वार्थे णिचि ज्ञापादिपञ्चकन्यतिरिक्ता-श्चुरादयो मितो नैति तदर्थः ।

† अयम्भावः—घटादौ मित्वप्रकरणे "मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा" इति पठितम् । तत्र निशामनं चानुषञ्चानम् इति माधवः । अन्ये तु ज्ञापनमात्रम् अर्थमाहुः । ह्रदत्तादयस्तु निशामन इत्यत्र निशामेतिविति पेटुः । निशानञ्च तीक्ष्णोकरणम् । पथेवार्थेषु मित्वां नान्यत्रेत्यनेन नियम्यते । विज्ञापनेत्यत्र तज्ज्ञापयतीत्यत्र च अचानुषञ्चानस्यैवात्मज्ञानस्य विवक्षितत्वात् मित्वाभावान्माधवमते ह्रस्वो न प्रवर्तते । बोधनमात्रे तु उक्तं रूपद्वयं ज्ञा नियोगे इति चौरादिकस्य बोध्यम् । धातुनामनेकार्यत्वाच्च तस्य ज्ञापने वृत्तिः । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधान्न



चलयति-शाखाम्  
शीलं चालयति  
सूत्रं चालयति  
छदयति । अन्यत्र—छादयति  
लडयति जिह्वाम् । डलयति जिह्वया  
लडयति शत्रुम् । लडयति दधि  
लाडयति पुत्रम्  
मदयति । मादयति  
ध्वनयति षण्डाम् । ध्वानयति  
दलयति । बलयति । स्वलयति  
त्रपयति । क्षपयति । स्वनयति  
स्वानयति । जारयति<sup>१</sup>  
ज्वलयति<sup>२</sup> । ज्वालयति  
प्रज्वलयति । कथन्तर्हि—  
प्रज्वालयति, उन्नामयतीति ?  
कथं सङ्क्रामयतीति ?  
कामयते<sup>३</sup> आमयति । वामयति

निशामयति<sup>४</sup> रूपम्  
अन्यत्र तु—'प्रणयिनो निशामयथ  
बधू कथाः'  
कथन्तर्हि—  
'निशामय तदुत्पत्तिमि'त्यादि ?  
आयामयति । यमयति  
भवस्खादयति । परिस्खादयति  
फेणुः<sup>५</sup> फेणुः । फेणुथ । पफणुः  
पफणुः । फणयति । फणयति  
राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः  
रेजे । रराजे । भ्रेजे\* । बभ्राजे  
भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । बभ्राशे  
भ्लाश्यते । भ्लाशते । भ्लेशे बभ्लाशे  
स्यमादयः क्षरत्यन्याः परस्मैपदिनः  
स्येमतुः । सस्यमतुः । अस्यमीत्  
स्वेनतुः । सस्वनतुः । अस्वनीत्  
अस्वानीत् । दिष्टवणति । अश्वद्वणति

१-‘घटादयो मितः’ ‘जनी-जूष्-क्तु-रजोऽमन्ताश्च’ । २-‘ज्वल-हल-हल-नमानामुपसंख्या-  
नम्’ । ३-‘न कर्म्यमिचमाम्’ । ४-‘शमो दर्शने’ । ५-‘फणां च सप्तानाम्’ ।

मित्वम् । निशानेष्विति इरदत्तादीनां मते तु उक्तप्रयोगयाज्ञापनाथं वृत्तत्वात् ज्ञापनस्य च मार-  
णतोषणतीक्ष्णकरणान्यत्वात् तस्मिन्नर्थे ज्ञाधातोर्मित्वप्रसक्तिरेव नास्तीति दिक् ।

\* आज्धातोः फणादौ पाठः “फणाञ्च सप्तानाम्” इति सूत्रेण परवाभ्यासलोपार्थः । पूर्वं  
पाठस्तु “त्रश्वभ्रत्ज०” इति सूत्रेण प्राप्तस्य षत्वस्य निषेधार्थः । तत्र हि राज्धातुः फणादि-  
गृह्यते, तस्माद्वचार्थञ्च आज्धातुरपि फणादिरेव ग्राह्यः, इति पूर्वपठितभ्राजधातुविषये षत्वाभावः  
सिद्धयतीति दिक् ।

† स्वामी “न कर्म्यमिचमाम्” इति सूत्रात् “शमो दर्शने” इत्यादिगणसूत्रत्रये नञ्पदस्या-  
नुवृत्तिं न करोतीति स्वाभिमते—आयामयतीति उदाहरणे आयमयतीति स्यात् । यमयतीति  
प्रत्युदाहरणे यामयति ब्राह्मणानिति स्यात् । पशमवस्खादयति परिस्खादयतीत्युदाहरणे अश्वस्ख-  
दयति परिस्खयदयतीति स्यात् । प्रत्युदाहणे च प्रस्खादयतीति स्यात् । एवञ्च पर्यवसितं नियम-  
यन्निति प्रयोगः साधुरेव । नञ्पदानुवृत्तौ तु यमोऽपरिवेषणे “स्खदिरवपरिभ्याञ्च” इति सूत्रद्वे  
उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्न्यत्यासः । इदं च स्वाभिमतं वृत्तिन्यासादिविरोधाद्धमेव ।

दध्वनतुः । ससाम् । तस्ताम्  
 अञ्चालीत् । पलति । बलति  
 बेलतुः । बेलुः । पोलति । कोलति ३  
 चुकोल । शशाल । जुहोल  
 पपात । पेततुः । पतिता । अपप्तत् १  
 प्रणयपप्तत् । कथति । चक्राथ  
 अकथीत् । अपथीत् । मेथतुः  
 अमथीत् । ववाम् । ववमतुः  
 अम्यति । अमति । अमतुः २  
 वभ्रतुः । अभ्रमीत् । अक्षारीत् ४  
 अथ द्वावसुदात्तौ  
 परिषहते । सैहे । सहिता  
 परिसोढा ५ पर्यषहत् ६ पर्यसहत्  
 रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते  
 रंसीष्ट । अरंस्त  
 अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः  
 सीदति ७ ससाद्  
 सेदतुः । सेदिथ । ससत्थ  
 सत्ता । सत्स्यति । असदत्  
 निषीदति । न्यषीदत्  
 निषसाद् ८ निषेदतुः  
 शीथते ९ शशाद् । शेदतुः  
 शेदिथ । शशत्थ । शत्ता  
 अशदत् । कोशति । कोष्टा  
 अकृत्त । कोचति । चुकोच

बोधति । बोधिता । बोधिस्यति  
 रोहति । ररोह । ररोहिथ  
 रोढा । रोद्यति । अरुहत्  
 अकासीत् । अकसीत्  
 अथ गूहत्यन्ताः स्वरितेतः  
 हिक्कति । हिक्कते  
 अञ्जति । अञ्जते  
 याचति । याचते  
 रेटति । रेटते । चचात । चेते  
 अचचीत् । चचाद् । चेदे  
 अचदीत् । पुप्रोथ । पुप्रोथे  
 मिमेद् । मिमिदे । मिमेदे  
 मिमेथ । मेधति । मिमेधे  
 निनेद् । निनिदतुः । निनिदे  
 नेनिदे । शर्धति । शर्धते  
 शधिता । मर्धति । मर्धते  
 बोधति । बोधते  
 अबुधत् । अबोधीत् । अबोधिष्ट  
 बुबुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत्  
 वेणति । वेणते । खनति । खनते  
 चखनतुः १० खयात् ११ खन्यात्  
 चिचीब । चिचीवे । अव्ययीत्  
 ददाश । ददाशे । मेषति । मेषते  
 असति । असते । आस । आसे  
 स्पशति । स्पशते

१-‘पतः पुम्’ । २-‘वा-ञ्-अमु-त्रसाम्’ । ३-‘सद्विबहोरोदवणस्य’ ‘सोढः’ । ४-‘सिवादीनां  
 ब्राह्मण्यवायेऽपि’ । ५-‘पा-प्रा-घमा-स्था-म्ना-दाण्-दृश्यति-सति-शद-सदां पिब-जिप्र-  
 घम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश्य-च्छ-धौ-शीथ-सीदाः’ । ६-‘सदेः परस्य लिटि’ । ७-‘शदेः । शितः’  
 ८-‘गम-हन-जन-खन-घर्षां लोपः विङ्कत्यनङि’ । ९-‘ये विभाषा’ ।

लप्यति । लपति । लेपे  
 चञ्छपतुः । चञ्छपे । गूहति<sup>१</sup>  
 गूहते । गूहिता । गोदा । गूहिव्यति  
 घोक्षयति । गूहेत । गुह्यात्  
 अगूहोत् । अगुहत् । अगूढ<sup>२</sup>  
 अगुहत् । अगुहतात् । अगुहन्त  
 अगुहति । अगुह्यावहि । अगुह्यामहि  
 अथाऽजन्ता उभयपदिनः  
 अयति । अयते । शिश्रियतुः  
 अयिता । अशिश्रियत्  
 भरति । बभार । बभ्रतुः  
 बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता  
 भरिष्यति<sup>३</sup> । भ्रियात्<sup>४</sup>  
 भृषोष्ट<sup>५</sup> । भृषीयास्ताम्  
 अभार्षीत् । अभार्ष्टीम् । अभार्षुः  
 अभृत<sup>६</sup> । अभृषाताम् । अभरिष्यत  
 जहर्थ । जहिव । जहिवे  
 हर्ता । हरिष्यति  
 धरति । अधार्षीत् । अधृत  
 निनथिथ । निनेथ । निन्यिषे  
 अथाऽजन्ताः परस्मैपदिनः  
 धयति । दद्यौ<sup>७</sup>  
 दधतुः<sup>८</sup> । दधुः । दधिथ  
 दधाय । दधिव । दधिम् । धाता  
 धेयात्<sup>९</sup> । धेयास्ताम् । धेयासुः

अदधत्<sup>१०</sup> । अदधताम्  
 अधात्<sup>११</sup> । अधाताम् । अधुः  
 अधासीत्<sup>१२</sup> । अधासिष्यात्  
 अधासिषुः । ग्लायतिम् । जग्लौ  
 जग्लिथ । जग्लाय  
 ग्लयात्<sup>१३</sup> । ग्लेयात् । अग्लायीत्  
 ग्लायति । स्थायति  
 ज्ञायति । जज्ञौ । जज्ञौ  
 साता । सायात् । बलासीत्  
 गेयात् । अगासीत्  
 पायात् । अपासीत्  
 स्तायति । स्नायति  
 दायति । दायात् । अदासीत्  
 पिबति । पेयात् । अपात्  
 जिब्रति । प्रायात् । प्रयात्  
 अत्रासीत् । अत्रात् । धमति  
 तिष्ठति । अधितष्टौ  
 अधिष्टाला । स्थेयात् । मनति  
 प्रणियञ्छति । देयात् । अदात्  
 ह्वरति । जह्वार<sup>१४</sup> । जह्वरतुः  
 जह्वरः । जह्वर्थ । ह्वर्ता  
 ह्वरिष्यति । ह्वर्यात्<sup>१५</sup>  
 अह्वार्षीत् । अह्वार्षीम्  
 सस्वरिथ । सस्वर्थ

१-ऊदुपधाया गोहः । २-ऊग्वः दुह-दिह-लिह-गुहामात्मनेपदे दन्त्ये । ३-ऊद्वनोः स्ये । ४-रिङ् शयगिञ्छु । ५-ऊश्च । ६-ह्रस्वादङ्गात् । ७-आदेच उपदेशेऽशिति 'आत औ यलः' । ८-आतो लोप इति च । ९-दा-वा-ध्रदाप् 'पलिङि' । १०-विभाषा-धेट्-रव्योः । ११-विभाषा-त्रा-धेट्-गञ्जासः । १२-यम-रम-नमातां सकृ च । १३-वाऽन्यस्य संयोगादेः । १४-ऊतश्च संयोगादेर्गुणः । १५-गुञ्जोऽतिसंयोगाद्योः ।

सस्वरिचः । सस्वरिम  
स्वरिष्यति । स्वर्यात्  
अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम्  
अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टाम्  
ससर्थ । सस्रव । स्त्रियात्  
असार्षीत् । असार्ष्टाम्  
धावति । ऋच्छति  
आर<sup>१</sup> आरतुः । आरुः  
आरिथ<sup>२</sup> अर्ता । अरिष्यति  
आर्यात् । आर्षीत् । आर्ष्टाम्  
गरति । अगार । अगर्थ । अग्वि  
श्रियात् । अर्णार्षीत् । सुस्रोथ  
सुस्रुव । स्र्यात् । असुस्रुवत्  
सुषोथ । सुषविथ । सुषुविव  
सोता । असार्षीत्<sup>३</sup> असौर्षीत्  
ऋणोति<sup>४</sup> ऋणुतः । ऋणवन्ति<sup>५</sup>  
ऋणोमि । ऋणवः-ऋणुवः  
ऋणमः-ऋणुमः

शुश्रोथ । शुश्रुव । श्रुणु  
श्रुणवानि । श्रुणुयात् । श्रूयात्  
अश्रौषीत् । श्रवति । दुदोथ-  
दुदविथ । दुदुविव । दुदोथ  
दुद्वव । अदुद्ववत् । शश्रूयति  
अथ ङीहन्ता ङितः  
स्मयते । सिष्मिथे  
सिष्मिथिद्वे-सिष्मिथिद्वे  
गवते । जुगवे  
गाते । गाते । गाते । गौ । मगे  
गेत । गेयाताम । गेरन् । गासीष्ट  
अगास्त । कवते । चुकुवे  
यवते । ञवते । ऊवे । औता  
ओप्यते । ओषीष्ट । ओष्ट  
ऊवते । जुडुवे । डोता । रुवे  
रवितासे । धरते । दध्रे  
प्रणिमयते । दयते

१-‘ऋच्छत्यताम्’ । २-‘इद्व्यतिव्ययतीनाम्’ । ३-‘स्तु-सु-वृन्म्यः परस्मैपदेषु’ ।  
४-‘श्रवः-श्रु च’ । ५-‘हु-स्तुवोः सार्वधातुके’ ।

\* “आर्षधातुकस्येवलादेः” इत्यादिविचिशास्त्रेभ्यः प्राक् “नेडवशि कृति” “अयुक्त-  
किति” इत्यादिसूत्राणां प्रकरणमाचार्येण कृतमिति तत्सामर्थ्येन परमपि “स्वरतिसृति०” इत्या-  
दिसूत्रं बाधित्वा “अयुक्तः किति” इति निषेधः प्राप्तस्तमपि बाधित्वा क्वादिनियमाश्रित्यमिदं  
भवतीति दिक् ।

† ननु प्रणिमयत इत्यत्र ‘नेर्गदनद०’ इति खल्वं न सम्भवति, शिद्धिपथे आत्वाभावेन  
मारुपाभावात् । तथा प्रणिमानशब्देऽपि खल्वं न सम्भवति, तत्र मेळः कृत्वात्वस्य लाक्षणिकमा-  
रूपत्वात् । “गामादाप्रहणेवविशेषः” इत्याश्रित्य मेळोऽपि कृतात्वस्य णत्वविधौय हणे तु  
मीनातिमिनोत्थोराखे प्रनिमाता प्रनिमास्यति इत्यत्रापि नेर्णत्वापत्तिरिति चेद् ? उच्यते ।  
“नेर्गदनद०” इति खल्वविधौ घुमेत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाङ्घ्रि पठित्वा तत्र प्रकृतिशब्दस्य  
घुमाङ्प्रकृतिपरत्वमाश्रित्य घौ माङ्घ्रातौ घुमाङ्कृतौ च परतः इति पर्यवसानमाश्रित्य माप्र-

द्विभ्ये<sup>१</sup> अदित<sup>२</sup> अदिथाः  
 अदिषि। श्यायते। शश्ये। प्यायते  
 पभ्ये; प्याता। प्रायते। तत्रे  
 पवते। पुपुवे। पविता। मवते  
 डयते। डिड्ये। डयिता  
 तरति<sup>३</sup> तेरतुः। तेरुः  
 तरिता। तरीता<sup>४</sup>  
 अलिटि किम्-तेरिथ  
 तीर्यात्<sup>५</sup> अतारिष्टाम्<sup>६</sup>  
 अथाऽष्टावनुदात्तैः  
 जुगुप्सते। जुगुप्सांबक्त्रे  
 तितित्तते। भीमांसते। बीभत्सते  
 आरभते। आरेभे। रब्धा  
 रप्स्यते। लभते। स्वजते<sup>७</sup>  
 परिष्वजते

देभतुः-सस्वजे परिष्वजते<sup>८</sup>  
 परिष्वजते। सस्वजिषे  
 सस्वजिषे। स्वङ्का  
 स्वङ्कयते। स्वङ्कत। स्वङ्कीष्ट  
 प्रत्यङ्ङुः। पर्यङ्ङुः। पर्यङ्ङुः  
 हृदते। जहृदे। हृसा। हृत्स्यते  
 हृदंत। हृत्सीष्ट। अहृत्त  
 अथ परस्मैपदिनः  
 चस्कन्दिथ। जिस्कन्थ। स्कन्ता  
 स्कन्स्यति। स्कघात्। अस्कदत्  
 अस्कान्सीत्। अस्कान्ताम्  
 अस्कान्तुः। विष्कन्ता-  
 विष्कन्ता<sup>९</sup>। विष्कन्नः  
 परिष्कन्दति<sup>१०</sup> परिष्कन्दति  
 परिष्कण्यः\* परिष्कन्नः

१-‘दयतेदिगि लिटि’। २-‘स्थाचोरेष्व’। ३-‘कृत इडाताः’। ४-‘श्रुत्वोत्सव्यां शुण-शुद्धी पूर्ववि-  
 प्रतिषेधेन’। ५-‘घृते वा’। ६-‘हलि च’। ७-‘सिचि च परस्मैपदेषु’। ८-‘दंश-सञ्ज-स्वजां  
 शिप’। ९-‘स्वञ्जेष्वङ्कानम्’। १०-‘वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्’। १०-‘परेश्व’।

कृतेऽङितो मेङ्घातोः कृतात्वस्यापि ग्रहणस्य भाष्यकृता अभ्युपगतत्वात्। पञ्च प्रथिमयते  
 इत्यत्र नाव्याप्तिः, मेङ्घः कृतात्वमाप्रकृतिरवे सति छित्वात्। नापि भीनातिमिनोर्योरात्वे प्रनिमाता  
 प्रनिमास्यतीत्यत्र आतिव्याप्तिः, मारुपस्य छित्वाभावात्। एतच्च बुसञ्जाद्युत्रे भाष्ये स्थितम्।

\* ‘परिष्कन्दत्’ इति स्थिते “अनिदिताम्” इति नलोपे “रदाभ्याम्” इति निष्ठातकारस्य  
 तत्पूर्वदकारस्य च नत्वे ‘परेश्व’ इत्यनेन सस्य षत्वपक्षे प्रथमकारस्य रेफापेक्षया भिन्नपदस्य-  
 त्वेऽपि षात् परत्वात् एत्वे द्वितीयकारस्य ष्टुत्वेन एत्वे ‘परिष्कण्यः’ इति रूपम्। ननु दका-  
 रस्यानिकनकारस्य षकारनिमित्तकं एत्वमन्तरङ्गम्, निमित्तनिमित्तनोरेकपदस्थत्वात्। षत्वं तु  
 परि इत्युपसर्गात्मकपदान्तरस्थमिण्यं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानं बहिरङ्गम्। ततश्च एत्वे कर्तव्ये  
 बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वात् षात्परत्वाभावात् कथं एत्वमिति चेद् उच्यते। पदद्वयाश्रयतया  
 बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वं यत्प्रसक्तं तन्नाश्रीयते। “धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्” इत्यभ्युप-  
 गमात्। पूर्वं धातुरूपसर्गेण सह युज्यते-सन्ध्यादिकार्यं लभते। पश्चात्-धातूपसर्गकार्यप्रद्वत्य-  
 नन्तरं साधनेन युज्यते। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण इति पक्षे तु षत्वस्य  
 बहिरङ्गतया असिद्धत्वात् एत्वमिति यावत्।

येमिथ । ययब्ध । यब्धा  
यप्स्यति । अप्याप्सीत्  
नेमिथ । ननब्ध । नन्ता  
अनंसीत् । अनंसिष्टाम्  
गच्छति<sup>१</sup> । जगाम । जग्मतुः  
जग्मुः । जगमिथ । जगन्ध  
गन्ता । गमिष्यति<sup>२</sup> । अगमत्  
सर्पति । ससर्प । स्रता<sup>३</sup> । सर्ता  
सृप्स्यति । सृप्स्यति । असृपत्  
अच्छति । येमिथ । ययब्ध । यन्ता  
अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । तता  
अताप्सीत् । निष्टपति<sup>४</sup>  
तत्यजिथ । तत्यकथ । त्यक्ता  
अत्याक्षीत् । सजति । सङ्का  
पश्यति । ददृष्ट<sup>५</sup> । ददृशिय  
द्रष्टा । दृश्यति । दृश्यात्  
अदर्शत्<sup>६</sup> । अद्राक्षीत्<sup>७</sup>  
दशति । ददृशिय  
ददृष्ट । दंष्ट्रा । दङ्घयति । दश्यात्  
अदाङ्क्षीत् । क्रष्टा । कर्ष्टा  
कर्षयति । कर्षयति  
अक्राक्षीत्<sup>८</sup> । अक्राष्टाम्  
अकर्षीत् । अकर्षाम् । अकार्क्षुः  
अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन्  
देहिथ । ददग्ध । दग्धा । ध्वयति

अधाक्षीत् । अदाग्धाम् । अधाक्षुः  
मिमेह । मिमेहिथ । मेढा  
मेदयति । अमिच्छत्  
चिकित्सति । केतयति  
इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः  
दीदांसति । दीदांसते  
शीशांसति । शोशांसते  
अन्यत्र-दानयति । शानयति  
पचति । पचते । पेचिथ  
पपकथ । पेचे । पका । पक्षीष्ट  
सचति । सचते । बभाज । भेजतुः  
भेजुः । भेजिय । बभकथः । भका  
भचयति । भच्यते  
अभाक्षीत् । अभक्त  
रजति । रजते  
अराङ्क्षीत् । अरङ्क  
शशाप । शेपे । अशाप्सीत् । अशाप्त  
त्वेषति । त्वेषते । तित्विषे  
त्वेषयति । त्विष्णीष्ट । अत्विक्षत  
अत्विक्षाताम् । यजति । यजते  
इयाज<sup>९</sup> । ईजतुः<sup>१०</sup> । ईजुः  
इयजिथ । इयष्ट । ईजे । यष्टा  
यदयति । इज्यात् । यक्षीष्ट  
अयाक्षीत् । अयष्ट । वपति उवाप  
ऊपे । वता । उष्यात् । वप्सीष्ट

१-‘शु-गामि-यमा ङः’ । २-‘गमेरिट् परस्मैपदेषु’ । ३-‘अनुदात्तस्य चर्तुपञ्चस्थान्यतरस्याम्?’ ।  
४-‘निसप्तपतावनासेवने’ । ५-‘विभाषा सृजिदृशोः ‘सृजिदृशोर्भङ्ग्यमकिति’ । ६-‘ऋदृशोऽङि-  
शुणः’ । ७-‘न दृशः’ । ८-‘स्पृश-पृश-कृष-तृप-दृषा-च्लेः सिन्वा वाच्यः’ । ९-‘लिट्त्व-  
भ्यासत्स्योभयेषाम्’ । १०-‘वचि-त्वपि-यजादीनां किति’ ।

अग्यवाप्सीत् । अवस । उवाह  
 उवहिय । उवौढ । ऊढे  
 वौढा । वक्ष्यति । अवाप्तीत्  
 अवोढाम् । अवाधुः । अवोढ  
 अवक्षाताम् । अवक्षत  
 अवोढाः । अवोढवम्  
 वसति । उवास । ऊषतुः<sup>१</sup> ऊषुः  
 उवसिथ । उवस्थ । वस्ता  
 वत्स्यति<sup>२</sup> उष्यात् । अवाप्सीत्  
 अवाप्ताम् । वयति । वयते  
 उवाय<sup>३</sup> ऊयतुः<sup>४</sup> ऊयुः  
 ऊवतुः<sup>५</sup> ऊवुः । उवयिथ  
 ऊये । ऊवे । ववौ<sup>६</sup> ववतुः । ववुः  
 वविथ । ववाथ । ववे । वाता  
 ऊयात् । वाप्तीष्ट । अवाप्तीत्  
 वययति । विव्याय\*  
 विव्यतुः विव्युः  
 विव्ययिथ<sup>७</sup> । विव्याय । विव्यय

विव्ये । व्याता । वीयात् । व्याप्तीष्ट  
 अव्याप्तीत् । अव्यास्त । जुहाव<sup>८</sup>  
 जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहविथ-जुहोय  
 जुहुवे । ह्याता । ह्यात् । ह्याप्तीष्ट  
 अहत्<sup>९</sup> अहताम् । अहन्  
 अहत । अहास्त

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ

वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ  
 वदिता । उद्यात् । अवादीत्  
 श्वयति । शुशाव<sup>१०</sup> । शुशुवतुः  
 शिश्वाय<sup>११</sup> । शिश्वियतुः  
 श्वयिता । श्वयेत् । शूयात्  
 अश्वत्<sup>१२</sup> अश्वताम् । अश्वन्  
 अशिश्वयत्<sup>१३</sup> अश्वयीत्<sup>१४</sup>  
 चुलुम्पति ऋतीयते<sup>१५</sup>  
 ऋतीयाञ्चके<sup>१६</sup> । आनर्त्<sup>१७</sup>  
 अर्त्सिष्यति । आर्त्तीत्

इति भ्वादिप्रयोगाः ।

१-‘शासि-रसि-वसीनां च’ । २-‘सः स्याधंषातुके’ । ३-‘वेजो वयिः’ । ४-‘लिटि वयो यः’ ।  
 ५-‘त्रश्वास्याऽन्यतरस्यां किति’ । ६-‘वेजः’ । ७-‘इडस्यतिव्ययतीनाम्’ । ८-‘अभ्यस्तस्य च’ ।  
 ९-‘लिपि-सिचि-ह्रस्व’ ‘आरामनेपदेव्वन्यतरस्याम्’ ‘अतो लोपः’ । १०-‘विभाषा इवेः’ । ११-‘श्व-  
 यतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः’ । १२-‘जू-स्तम्भु-मुचु-ल्लुचु-पुचु-ल्लुचु-ल्लुञ्च-श्विभ्यश्च’ ।  
 ‘श्वयतेरः’ । १३-‘विभाषा धेट्श्वयोः’ । १४-‘ह्ययन्त-ल्य-इवस-जागृषि-इधेदिताम्’ ।  
 १५-‘ऋतेरीयङ्’ । १६-‘आयादय आर्धवातुके वा’ । १७-‘उसमान्तुड्दिलः’ । इति भ्वाद्यथः

\* व्येष् षातोर्लिटि आत्वन्तु न, ‘न व्यो लिटि’ इति निषेधात् । ततश्च तर्तिप णालि “अच  
 णिणिति” इति वृद्धौ ‘व्यै अ’ इति स्थिते दिस्वे “लिट्यभ्यासस्य” इत्यभ्यासे यकारस्य सम्प्रसारणे  
 पूर्वरूपे उत्तरखण्डस्य आयादेशे ‘विव्याय’ इति । ननु सम्प्रसारणप्राक् परत्वात् इलादिशेषेण  
 यकारस्य निष्पत्तौ यकारस्य सम्प्रसारणे लकारे सति ‘विव्याय’ इत्यापत्तेरिति चेद् ? न । परमपि  
 इलादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम्, लभ्येषां प्रहयसामभ्यात् । अन्यथा वचयादीनां प्रह्या-  
 दीनाञ्चानुपुत्यैव सिद्धे किन्तु न ।

## अथ अदादिप्रयोगाः ।

अत्ति<sup>१</sup> अत्तः । अदन्ति  
 जघास<sup>२</sup> । जघतुः<sup>३</sup>  
 जक्षुः जघसिथ  
 भाद । आदतुः । आदिथ<sup>४</sup>  
 अत्ता । अत्स्यति । अत्ति<sup>५</sup>  
 अत्तात् । अदानि  
 भादत्<sup>६</sup> आत्ताम् । आदन्  
 भादः । आत्तम् । आत्त  
 आत्म् । आत्त । आत्त  
 अत्तात् । अत्तात्ताम् । अत्तः  
 अत्तात्ताम् । अत्तात्तुः  
 अघसत्<sup>७</sup> प्रहिहन्ति ।  
 हतः<sup>८</sup> । घन्ति  
 प्रहारिम<sup>९</sup> प्रहन्मि । प्रहरवः । प्रहन्वः  
 जघान<sup>१०</sup> जघन्तुः । जघन्तुः<sup>११</sup>  
 जघनिथ । जघन्थ  
 हन्ता । हनिष्यति<sup>१२</sup>

हन्तु । हतात् । जन्तु । जहि<sup>१३</sup>  
 हनानि । हनाव । हनाम्  
 महन् । अहताम् । अहन्  
 अहनम् । वध्यत्<sup>१४</sup> वध्यास्ताम्  
 आर्धधातुके किम्-हस्यात्  
 ग्रहयत्<sup>१५</sup> अवधीत्<sup>१६</sup>  
 अथ चत्वारः स्वरितेः  
 द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेषा  
 द्वेद्यति । द्वेद्यते  
 द्वेष्टु । द्विष्टात् । द्विद्धि  
 द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । द्वेष्ट  
 अद्विष्टुः<sup>१७</sup> । अद्विष्टत् । अद्वेषम्  
 द्विष्यात् । द्विषीत । द्विषीष्ट  
 अद्विष्टत् । दोग्धि । दुग्धः । धोः<sup>१८</sup>  
 दुग्धे । धुत्ते । धुग्ध्वे  
 दोग्धु । दुग्धि । दोग्धानि  
 धुक्व । धुग्ध्वम् । दोग्धै

१-अदिप्रभृतिभ्यः श्चपः इति शपो लुकि, चत्वं तत्सिद्धिः । २-‘लित्थान्यतरस्याम्’ । ३-‘इड-  
 त्यतिव्ययतीनाम्’ । ४-‘ङु-भक्ष्यो हेधिः’ । ५-‘अदः सर्वेषाम्’ इत्यङागमः । ६-‘लुक्-सने-  
 र्घरल्ल’ इति यस्लादेशः, लदित्वात् ‘पुषादि-ञुताध्लदितः परस्मैपदेषु’ इत्यङ् । ७-‘अनुदात्तो-  
 पदेश-वनति-तनोत्थादीनामनुनासिकलोपो झलि कृडिति’ इति नकारलोपः । ८-अत्र ‘वमोर्वा’  
 इति वा शास्त्रम् । ९-‘हो हन्तेऽपि ज्ञेपु’ । १०-‘अभ्यासाच्च’ कुट्टम् । ११-‘कृदन्तोः स्ये’ इतीद् ।  
 १२-‘हन्तेर्जः’ । १३-‘हनो वध लिङि’ । १४-‘हन्ते’ शास्त्रम् । १५-‘लुङि च’ अछोपस्य-  
 स्थानिवरवात् ‘अतो हलादेर्लवोः’ इति न वृद्धिः । १६-‘द्विषश्च’ ।

\* ननु ‘जघस् अतुस्’ इति स्थितौ “गमहनजनखनधसाम्” इत्युपघालोपे तस्य “अचः  
 परस्मिन् पूर्वविधौ” इति स्थानिवरवेन व्यवधानात् खरपरत्वाऽभावाच्चत्वाऽप्राप्तया जघत्तरिति  
 न सिद्धयेदिति चेद् ? उच्यते । “न पदान्तद्विवचन०” इति सूत्रेण चत्वं प्रति स्थानिवरवनिषेधात्  
 सर्वसुपपन्नमिति यावत् ।



अधोक् । अधोहङ् । अधुग्ध  
 अधुग्धम् । अधुङ्क्त् । अधुङ्क्त  
 प्रणिदेशिधि । लोटि । लोटः । लिङ्गन्ति  
 लोङ् । लोटि । लिङ्गे । लोटि  
 लोटु । लोटि । लोटानि । अलोट्  
 आलङ्क्त् । अलिङ्क्त् । अलोटि  
 अलिङ्गावह् । अलिङ्गह्  
 'विचक्षणः प्रथयन्०' । तेन 'स्फायन्निर्मोक-  
 सन्धी'त्यादि सिध्यति  
 चष्टे\* चक्षते । चख्यो<sup>१</sup> चख्ये  
 चक्षौ । चक्षे । चक्षे  
 ख्याता । कशाता । ख्यास्यति  
 ख्यास्यते । कशास्यति । कशास्यते

अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्  
 ख्येयात् । कशायात् । कशेयात्  
 अख्यत्<sup>२</sup> अख्यत । अकशासीत्  
 अकशास्त । लमचक्षिष्ट<sup>३</sup>  
 अथ पृथ्यन्ता अनुदात्ततः  
 ईर्त्तं । ईराञ्चके । ईरिता । ईर्ताम्  
 ईर्ष्वं । ईर्ष्वम् । ऐरिष्ट । इष्टे  
 ईडिषे<sup>४</sup> ईडिष्वे । ईडिष्व  
 ईडिष्वम् । ऐडह्वम्  
 ईष्टे । ईशिषे । ईशिष्वे  
 आस्ते । आसाञ्चके<sup>५</sup>  
 आस्व । आव्वम् आसिष्ट  
 आशास्ते । आशासाते

१-‘चक्षिष्- ख्याञ्’ ‘वा लिटि’ अत्र भाष्ये कशादिरयमादेशः† असिद्धकाण्डे ‘शस्य यो  
 वेति स्थितम् । २-‘अस्यति-वक्ति-ख्यातिभ्योऽङ्’ । ३-‘वर्जने ख्शाञ् नष्टः’ । ४-‘ईशः से’  
 ईडजनोर्ध्वे च । ५-‘दद्यायासश्च’ ।

\* ननु चक्षिष् इत्यत्र इकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च सुखोच्चारणार्थं तदिति वाच्यम्, अका-  
 रोच्चारणेनैव तस्मिन्नेति । नाप्यनुदात्तेत्वप्रयुक्तात्मनेपदार्थं तदिति शक्यं वक्तुम्, क्त्वादेव तस्मि-  
 ङ्ङेरिति चेद् ? न “अनुदात्तेतश्च हलादेः” इति ल्युङ्वादाद्युक्तप्रत्ययार्थत्वात् । ततश्च ‘विचक्षणः’  
 इति प्रयोगः सिद्धयति, नुम् तु न भवति । यत्र धातौ इकारोऽस्तावयो भवति, तत्रैव “इदितो  
 नुम् धातोः” इत्यनेन नुम्भवतीति व्याख्यानात् । एवञ्च इकारस्यानुदात्तत्वात् “अनुदात्तञ्चित्  
 आत्मनेपदम्” इत्यनेनानुदात्तेत्निमित्तके आत्मनेपदे सिद्धे ङकारोपादानं व्यर्थमेव । तदेव व्यर्थं  
 सत् ‘अनुदात्तेस्वलक्षणमात्मनेपदमित्यम्’ इति ज्ञापयति । तेन स्फायन्निति प्रयोगे शतृप्रत्ययस्य  
 सिद्धिरिति दिक् ।

† अत्रेदं तात्पर्यम्—‘चक्षिष्- ख्याञ्’ इत्यनेन न चक्षिष्- ख्याञ्वादेशः, किन्तु ख्शाञ्वा-  
 देश एव, तेन पुंस्त्वानमित्यत्र न “पुमः खड्गमरे” इति इत्त्वमित्यादि हलसन्धाविवोक्तम् । असि-  
 ङ्ङकाण्डे “शस्य यो वा” इति स्थितम् इति तेन खत्वप्रकरणान्तरमिति शेषः । अत एव श्वाका-  
 रेण व्यवधानान्न “क्लृथचः” इत्यनेन पर्याख्यानमित्यत्र खत्वम् । नापि सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्र-  
 ख्यम्, तत्र भवः सौप्रख्यीयः इत्यत्र यत्वासिद्धत्वेन “धन्वयोपधाद्” इति वुञ्, किन्तु ङ्प्रत्यय  
 एवेति ।

तेन—'नमोवाकं प्रशास्महे'  
 वस्ते । वस्से । वध्वे  
 ववसे । वसिता  
 कंस्ते । कंसते । कंसते  
 कस्ते । कष्टे । कशाते  
 कन्ने । कड्क्वे  
 निस्ते । निङ्क्ते । निङ्क्ते  
 निङ्गिता । शिङ्क्ते । पिङ्क्ते  
 पृङ्क्ते । वृक्ते । वृजाते । वृक्ते  
 वृङ्क्ते । वृक्ते । वृते । वृषुषु  
 सोता । सवितः । सुवै<sup>१</sup>  
 सविषोष्ट  
 असविष्ट । असोष्ट  
 शेते<sup>२</sup> शयाते । शेरते<sup>३</sup>  
 शेषे । शयाथे । शेन्वे  
 शये । शेवहे । शेमहे  
 शिशये । शयिता । अशयिष्ट  
 अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः  
 योति<sup>४</sup> युतः । युवन्ति । युयाव  
 ययिता । युयात्\* यूयात् अयावीत्  
 र्वोति<sup>५</sup> रौति । र्वोतः । रतः

हलादेः किम्-रुवन्ति  
 तिङः किम्-शाम्यति  
 सार्वधातुके किम्-रूयात्  
 रूयात्-रूवीयात्  
 अरावीत् । अरविष्यत्  
 तवीति । तौति । तुवीतः । तुतः  
 तोता । तोष्यति । नौति । नविता  
 क्षौति । क्षविता । ङ्गाति । ङ्गविता  
 स्नोति । सुष्णाव । स्नविता  
 स्नूयात् । ऊर्णोति<sup>६</sup>  
 ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति  
 ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते  
 ऊर्णुनाव<sup>७</sup> ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः  
 ऊर्णुनुविथ<sup>८</sup> ऊर्णुनुविथ  
 ऊर्णुविता । ऊर्णुविता  
 ऊर्णोतु । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि  
 ऊर्णवै । और्णोत्<sup>९</sup> और्णोः  
 ऊर्णूयात् । ऊर्णूयाः । ऊर्णूयात्  
 ऊर्णुविषोष्ट । ऊर्णुविषिष्ट  
 और्णुवोत् । और्णुविष्टाम्  
 और्णोवीत्<sup>१०</sup> और्णोविष्टाम्

१-‘भू-सुवोस्तिङि’ । २-‘शोढः सार्वधातुके गुणः’ । ३-‘शोढा रुट्’ । ४-‘उतो वृद्धिर्लुकि इति’ । ५-‘तु-र-स्तु-शयन्मः सार्वधातुके’ इतीड्वा । ६-‘ऊर्णोतिविभाषा’ । ७-‘ऊर्णोति-राम् नेति वाच्यम्’ ‘न न्द्रा संयोगादयः’ ‘पूर्वत्रासिद्धोयमद्विर्वचने’ इति त्वनित्यम्, ‘उभौ साऽभ्यासस्ये’ ति लिङ्गात् । ८-‘विभावोर्णोः’ । ९-‘गुणोऽपृस्ते’ । १०-‘ऊर्णोतिविभाषा’ ।

\* ननु लिङ्स्थानिकादेशस्य तिपः पित्वात्तस्य च “यदागम”परिग्राहया सासुट् विशिष्टे सत्त्वात्तस्मिन् “उतो वृद्धिर्लुकि” इत्यनेन वृद्धिर्दुर्वारित्यत उच्यते—इह उतो वृद्धिर्न, भाष्ये ‘पिच्व ङिन् ङिच्व पिन्ल’ इति व्याख्यानात् । ‘सार्वधातुकमपित्’ इत्यस्यावृत्त्याऽस्य लाभः । न च पूर्ववाक्येन ङिच्वमपि दुर्लभमिति वाच्यम् । विशेषविहितेन ङित्वेन पित्वस्य बाधात् ।

और्णविद्दुः । और्णवोत्  
 वीति । घोता । सोता । असौषीत्  
 कोता । स्तौति । स्तवीति  
 स्तुतः । स्तुवीतः । स्तुते । स्तुवीते  
 अस्तावीत् । अभ्यष्टौत्<sup>१</sup>  
 पर्यष्टौत्<sup>२</sup> पर्यस्तौत्  
 आह<sup>३</sup> आहतुः । आहः  
 आहथ<sup>४</sup> आहथुः  
 ब्रवीति<sup>५</sup> ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते  
 उवाच<sup>६</sup> ऊचतुः । ऊचुः  
 उवचिथ । उवकथ । ऊचे । वक्ता  
 ब्रवीतु । ब्रूतात् । ब्रवाण । ब्रवै  
 ब्रूयात् । उच्यात्  
 अबोचत्<sup>७</sup> अबोचत  
 अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः  
 पति । इतः । यन्ति<sup>८</sup>

इवाय । ईयतुः<sup>९</sup> । ईयुः  
 इययिथ । इयेथ  
 एता । इताद् । इहि । अयानि  
 ऐत् । ऐताम् । आयन्  
 इयात् । ईयात् । निरियात्<sup>१०</sup>  
 अभीयात्\*  
 अणः किम् ? समेयात्  
 'समीयात्' इति तु भौवादिकस्य  
 अगात्<sup>११</sup> अगाताम् । अगुः  
 अधोते । अधीयाते । अधीयते  
 अधिजगे<sup>१२</sup> अधिजगते  
 अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते  
 अध्ययै<sup>१३</sup> अध्यैत । अध्येयाताम्  
 अध्यैथि । अध्यैर्वाह । अधीयीत  
 अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम्  
 अधीयीय । अध्येषीष्ट

१-‘प्राक्सितादडवायेऽपि’ । २-‘सिवादीनां वाऽडव्यवायेऽपि’ । ३-‘ब्रुवः पञ्चनामादित आहो  
 ब्रुवः । ४-‘आहस्थः’ । ५-‘ब्रुव ईट्’ । ६-‘ब्रुवो वचिः’ । ७-‘अस्यति-वक्ति-ख्यातिभ्यो-  
 ऽङ्’ । ‘वच उम्’ । ८-‘इयो यण्’ । ९-दीर्घ इणः किति’ । १०-‘पतेलिङि’ । ११-‘इयो गा  
 लुङि’ । सिचो लुक् । १२-‘गाङ् लिङि’ । १३-गुणाऽयादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण्

\* ननु पूर्वान्तब्रह्मादेनोपसर्गत्वं परादिवद्भावेन च घातुत्वं वर्तते एवेति “पतेलिङि” इत्य-  
 नेनोपसर्गात्परस्मैखोऽणो ह्रस्वविधानात् ‘अभीयात्’ इत्यत्रापि ह्रस्वो दुर्वार इति चेद् ? न “उभ-  
 यत आश्रयणे नान्तादिवत्” इति वचनेन निषेधात् । यथा द्वयोरकः प्रेष्यस्ताभ्यां युगपद्भिन्न-  
 देशकार्ये प्रेरितोऽविरोधाथो<sup>१</sup> न कस्यापि करोति कार्यन्तद्वत् पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्याञ्च  
 विरोधस्य रफुटत्वाद्विरुद्धातिदेशस्य युगपदसम्भव इति तात्पर्यम् । नैतद्विषये स्थानिवद्भावप्र-  
 वृत्तिः, आनुमानिकस्थान्यादेशभावे विशिष्टस्य स्थानिवत्त्वेऽपि प्रत्येकं तयोः स्थानित्वे माना-  
 भावात् वयोरेव श्रौतस्थान्यादेशभावविधानाच्चेति ।

† ननु पूर्वं घातुरुपसर्गेषु शुज्यते पश्चत्साधनेनेत्यभियुक्तोक्तस्या अन्तःकृत्वाद्गुणादेः प्रागेव  
 सवर्णदीर्घे यणि ‘अध्ययै’ इति न स्यादिति चेद्, उच्यते । ‘पूर्वं घातुः साधनेन शुज्यते पश्चा-  
 दुपसर्गो’ इति पक्षस्य “सुट्कात्पूर्वः” इत्यत्र भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् पूर्वंगुणायादेशयोः कृतयो-

अध्यगोष्ट<sup>१</sup> अध्यैष्ट  
अध्यगोष्यत । अध्यैष्यत  
अध्ययन्ति<sup>२</sup> अध्यगात्  
'ससीतयोरवयोरधीयन्'  
वेति । वीतः । वियन्ति  
वैषि । वेमि । वीहि । अवेत्  
अवीताम् । अवियन् । अध्यन्<sup>३</sup>  
पति । ईतः । इयन्ति  
ईयात् । पेयीत्  
प्रणियाति । यातः । यान्ति  
अयुः<sup>४</sup> अयान् । यायात्  
यायाताम् । यायास्ताम्  
पायास्ताम् । अपासीत्  
प्रणिदाति । प्रनिदाति

दायास्ताम् । अदासीत्  
(ख्या\* प्रकथने)  
'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः'  
'उदरं परिमाति मुष्टिना'  
प्रणिमाति-प्रनिमाति  
वक्ति । वक्तः । वग्धि  
वक्ष्यात् । उच्येत् । अत्रोचत्  
वेद्<sup>५</sup> विदतुः । विदुः  
वेत्थ । विदथुः । विद्  
वेद । विद्म । विद्म  
वेत्ति । विस्तः । विवेद् । विविदतुः  
विदाञ्कार । वेदिता  
तेन- 'न विश्वसेद विश्वस्तमित्यादि'  
विदाङ्करोतु<sup>६</sup>

१- 'विभाषा लुक् लोटोः' 'गाङ्गुयदिम्बोऽम्बिन्डित्' 'घु-मा-स्था-गा-पा-जहाति-सां इति ।  
२- 'इष्वदिक इति वक्तव्यम्' । ३- 'अडागमे सत्यनेकाच्चाषिति वेचित् । ४- 'लडः शाकटा-  
यनस्यैव' । ५- 'विदो लटो वा' । ६- 'विदाङ्कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम्' 'तनादिकृञ्भ्य ङः' ।

रूपसर्गस्य यच् । पूर्वं धातुरूपसर्गस्य युज्यते' इति मते तु धातुपसर्गयोः कार्यं पूर्वं स्यादिति  
अन्तरङ्गत्वात्प्राप्तौ दीर्घो 'गेरध्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे 'अध्ययने' इति पदनिर्देशश्च भवति ।  
यदि पूर्वं दीर्घः स्यात्तदोक्तप्रयोगनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् ।

\* 'अयं सार्वधातुकमात्रविषयः' अस्य ख्याधातोः सार्वधातुक एव प्रयोगो न त्वार्ध-  
धातुके इत्यर्थः । अत्र च 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इति वार्तिकं नञ्मध्याहृत्य 'नमः ख्यात्रे'  
इत्यत्र सस्थानत्वं जिह्वामूलीयत्वं न भवतीति व्याख्यानरूपं भाष्यञ्च प्रमायम् । अत्र हि  
चत्तिलः उशावादेशे शस्य यकारे शकारस्थानिकयत्स्यासिद्धत्वात् 'शर्परे विसर्जनीयः' इति  
श्लो विसर्जनीयः सिध्यति, जिह्वामूलीयस्त्वनिष्ठो न भवतीति भाष्यवार्तिकद्वयम् । अस्य  
ख्याधातोर्धर्षधातुकैऽपि प्रयोगसर्वत्र तु तुजन्ते ख्यातुशब्दे यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावात्  
असिद्धत्वाभावेन 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्याप्रवृत्तौ 'कृष्णे.' इति जिह्वामूलीयो दुर्वारः  
स्यात् । तदश्वार्धधातुके ख्याधातोर्धर्ष प्रयोगः इति विज्ञाप्यते । शपकस्य सामान्यापेक्षत्वा-  
दिति दिक् ।

विदाङ्कुलताम्<sup>१</sup>  
 विदाङ्कुलताम् । विदाङ्कुल  
 विदाङ्कुरवाणि  
 अवेत् । अविताम् । अविदुः  
 अवेः<sup>२</sup> अवेत्  
 ( अस्ति ) स्तः<sup>३</sup> सन्ति  
 अस्ति । स्थः । स्थ  
 अस्मि । स्वः । स्वः  
 बभूव<sup>४</sup> भविता  
 अस्तु-स्तात् । स्ताम् । सन्तु  
 एधि<sup>५</sup> स्तात् । स्तम् । स्त  
 असानि । असाव । अत्रम  
 आसात् । आस्ताम् । आसन्  
 स्यात् । भूयात् । अभून्  
 निष्यात् । प्रादुःस्यात्<sup>६</sup>  
 निषन्ति । प्रादुःषन्ति  
 यचपरः किम्-अभिस्तः  
 मार्षि<sup>७</sup> मृष्टः । मृत्रन्ति । मार्जन्ति  
 ममार्ज । ममार्जनुः । ममृजतुः  
 ममर्जिथ । ममार्ष्टु  
 मर्जिग । मार्षा । मृडिह  
 अमाट् । अमार्जम्  
 अमार्जीत् । अमार्जीद्  
 रोदिति<sup>८</sup> । रुदितः । रुदिहि

अरोदीत्<sup>९</sup> अरोदत् । अरुदिताम्  
 अरुदन् । अरोदीः । अरोदः  
 रद्यात् । अरुदत् । अरोदीत्  
 स्वपिति । स्वपितः  
 सुषाप । सुषुपतुः । सुषुपुः  
 सुष्वपिथ । सुष्वप्य  
 सुषुपुपतुः<sup>१०</sup> सुषुपुपुः । सुषुषाप  
 सुस्वता । अस्वपीत् । अस्वपत्  
 स्वप्यात् । सुष्यात् । सुषुष्यात्  
 अस्वाप्सोत् । श्वसिति । श्वसिता  
 मश्वसीत् । अश्वसत् । श्वस्याताम्  
 श्वस्यास्ताम् । अश्वसीत्  
 अनिति । आन । अनिता  
 आनीत् । आनत्  
 प्राणिति<sup>११</sup> जज्ञिति । जज्ञितः  
 जज्ञति<sup>१२</sup> अजशुः  
 इति रुदादयः पञ्च गताः  
 जागति । जागृतः । जाप्रति  
 जागराञ्चकार । जजागार  
 जजागरतुः<sup>१३</sup> अजागः  
 अजागताम् । अजागरुः<sup>१४</sup>  
 अजादौ किम्-जागृतुः  
 जागर्यात् । जागर्यास्ताम्  
 जागर्यासुः । अजागतीत्<sup>१५</sup>

१-‘अत्र उत्सार्वावधुतके’ । २-‘दक्ष’ । ३-‘इत्सोरल्लोपः’ । ४-‘अस्तेभूः’ । ५-‘ध्वसोरेद्वाव-  
 भ्यासलोपश्च’ । ६-‘उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः’ । ७-‘मृजेर्दृङिः’ ‘भित्त्यजादौ वेच्यते ।  
 ८-‘रुदादिभ्यः सार्वावधुतके’ । ९-‘रुदश्च पञ्चभ्यः’ ‘अद्गागर्थागालवयोः’ । १०-‘सुविनिर्दुर्भ्यः  
 सुपिपत्तिसमाः । ११-‘अनितेः’ । १२-‘अदभ्यस्तात्’ । १३-‘जाप्रोऽविचिण्णलिट्त्सु’ ।  
 १४-‘जुसि च’ । १५-‘गुणो वृद्धिगुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् । पुनर्वृद्धिनिषेधोऽतो यथपूर्वाद्,

इद्विद्राति । दरिद्रितः<sup>१</sup> दरिद्रिति<sup>२</sup>  
दरिद्राञ्चकार । ददरिद्रौ  
'ददरिद्र' इति तु निर्मूलम्  
ददरिद्रतुः । दरिद्रिता  
अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम्  
अदरिः । दरिद्रियात्  
दरिद्रयात् । अदरिद्रौत्  
अदरिद्रासौत् चकास्ति । चकासति  
चकासाञ्चकार । चकाद्धि  
'चकाद्धि' इत्येव भाष्यम्  
अचकात्<sup>३</sup> अचकाह  
अचकालुः । अचकाः<sup>४</sup> अचकात्  
शास्ति । शिष्टः<sup>५</sup> शासति  
शशासतुः । शास्तु । शिष्टात्  
शिष्टाम् । शासतु । शधिः<sup>६</sup>  
अशात् । अशिष्टाम् । अशातुः  
अशाः । अशात् । शिष्यात्  
अशिषत् । अशासिष्यत्

एतदादयः ५ धातवरश्चान्दसाः  
दीधीते । दीध्याते । दीध्ये<sup>७</sup>  
दीध्याञ्चक्रे । दीधिता । दीधिष्यते  
अथ त्रयः परस्मैपदिनः  
सस्ति । सस्तः । ससन्ति  
ससाल । सेऽतुः । सस्तु । सधि  
असत् । असस्ताम्  
असः-असत् । सस्यात्  
असासौत् । अससौत्  
सन्ति । सन्तः । संस्तन्ति  
सस्ति । संस्तः । संस्तन्ति (इत्येके)  
वष्टि । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्टः  
उवाश । ऊशतुः । वशिता  
वष्टु-उष्टात् । उद्धिह  
अवट् । औष्टाम् । औशन् । अवशम्  
उश्याताम् । उश्यास्ताम्  
अवाशीत् । अवशीत् । हुते । जुह्वे  
हुवीत । ह्वीषीष्ट । अह्वीष्ट

इति अदादिप्रयोगाः ।

प्राप्तयो नव' इति । १- 'इद्विद्रस्य' । २- 'इनाभ्यस्तथोरातः' । ३- 'तिप्यनस्तेः' । ४- 'सिपि  
चातो हवी' । ५- 'शास इदङ्ङ्लोः' । ६- 'शा हौ' । ७- 'धीवर्णयोर्दधी-वेभ्योः ।

\* अयम्भावः—दरिद्राधातोलिङि दरिद्राञ्चकार ददरिद्रौ, ददरिद्र इति रूपत्रयमुक्तं ग्रन्थ  
कृता । तत्रार्थं द्वयं न्याय्यं तृतीयत्वन्याय्यम् । “कात्प्रत्यवादात्मन्ने लिङि” इति सूत्रभाष्ये  
'दरिद्राधातोराम उक्तत्वात् 'दरिद्राञ्चकार' इति न्याय्यम् । आत औ णलः” इत्यत्र प्रथमातिक्रमे  
कारणाभावात् ओकार पव विधातुमुच्यते । वृद्धी सत्यां तावतैव 'ययौ' इत्यादिषिद्धेः । तस्मादौ-  
कारविधानं दरिद्राधातोर्णलि 'दरिद्रातेराधधातुके वक्तव्यः' इत्यालोपे 'ददरिद्रौ' इत्यौकारश्रवणार्थं  
सम्पद्यते । ओकारविधाने तु आलोपे सति वृद्धेरसम्भवात् ददरिद्रौ इत्यौकार पव श्रूयते । अत  
पव लिङि आम्नेति विज्ञायते । आमि सति णल पवाप्रसक्तेः इति “वस्वेकाजाद्धसाम्” इति सूत्र-  
भाष्ये ध्वनितं, क्रैयटेन च स्पष्टीकृतम् । अतो द्वितीयं ददरिद्रौ इत्यपि न्याय्यम् । तृतीयम्तु  
सुतरामन्याय्यमिति ।

## अथ जुहोत्यादिप्रयोगाः ।

जुहोति<sup>१</sup> जुहुतः । जुहति<sup>२</sup>  
जुहवाञ्चकार<sup>३</sup> जुहाव  
होता । होष्यति  
जुहोतु । जुहुतात् । जुहुधि  
जुहवानि । अजुहहुः  
जुहुयात् । ह्यात् । अहोषीत्  
विभेति । विभितः-विभोतः<sup>४</sup>  
विभ्यति । विभयाञ्चकार  
विभाय । भेता  
जिह्वेति । जिह्वीतः । जिह्वियति  
जिह्वियाञ्चकार । जिह्वाय  
पिपति<sup>५</sup> पिपृतः<sup>६</sup> पिपुरति  
पपार । पप्रतुः<sup>७</sup> पप्रुः  
पपरतुः । पपरुः  
परिता । परीता  
अपिपः । अपिपृताम् । अपिपरुः  
पिपृयात् । पूयात्  
अपारीत् । अपारिष्टाम्  
पिपति । पिपृतः । पिप्रति  
पिपृयात् । प्रियात् । अपार्षीत्  
विभति<sup>८</sup> विभृतः । विभ्रति  
विभृध्वे । विभरामास

बभार । बभर्थ । बभृव  
बिभृहि । विभरामि  
अविभः । अविभृताम् । अविभ्रः  
विभृयात् । प्रियात् । भृषीष्ट  
अभार्षीत् । अभृत  
मिमीते<sup>९</sup> मिमाते<sup>१०</sup> मिमते  
प्रण्यमास्त  
जिह्वीते । जिहाते । जिह्वते  
जहे । हाता । हास्यते  
जहाति । जहितः<sup>११</sup> जहीतः  
जहति । जहौ  
जहाहि<sup>१२</sup> जहिहि । जहोहि  
अजहात् । अजहुः । अजहाः  
जह्यात्<sup>१३</sup> हेयात्<sup>१४</sup> अहासीत्  
प्रणिददाति । दत्तः । ददति  
दत्ते । ददौ । देहि<sup>१५</sup>  
अददात् । अदत्ताम् । अददुः  
दद्यात् । देयात्  
अदात् । अदाताम् । अदुः  
अदित । प्रणिदधाति  
धत्तः \*दधति  
धत्थः । धत्थ । दध्वः । दध्मः

१-जुहोत्यादिभ्यः श्लुः 'श्लो । २-अदभ्यस्तात् 'हु-श्लुवोः सार्वधातुके' । ३-भौ ह्री-भृ-हुवां श्लुवच्च' । ४-भियोऽन्यतरस्याम्' । ५-अतिपिपृथोश्च' । ६-उदोष्ठपूर्वस्य' उत्त्वम्, रपरत्वम्, 'हलि च' । ७-शृ-ट्-प्रा-हस्वो वा' । ८-भृवामित्' । ९-ई ह्रस्वयोः' । १०-इनाऽभ्यस्तयोरान्तः' । ११-जहातेश्च' । १२-प्रा च हौ' । १३-लोपो यि' । १४-एलिङि' । १५-ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' ।

\* वाघातोर्लटि तसि सार्वधातुकसंज्ञायाम् अपि "जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" इति श्लो 'श्लो'

अस्ते । घत्से । अद्भवे  
 खेहि । अघित  
 अथ त्रयः स्वरितेः  
 नेनेकि<sup>१</sup> नेनिकः । नेनिजति  
 निनेज । नेका । नेद्यति  
 नेनेकु । नेनिगिध । नेनिजानि<sup>२</sup>  
 अनेनेक् । अनेनिकाम् । अनेनिजुः  
 नेनिज्यात् । निज्यात्  
 अनिजत् । अनैजात् । अनिक  
 वेनेकि । वेनेके । विवेकिष्ट  
 वेनेहि । वेनेष्टे  
 अविषत्<sup>३</sup> अविद्यत्  
 अत्रिक्षाताम् । अविभन्त<sup>४</sup>  
 अथ आ गणान्ताः परस्मैपदिनश्छान्दसश्च  
 'जिधर्म्यग्निं हविषा घृतेन'  
 'अयं सुवोऽभिजिहर्ति होमान्'

इयति<sup>५</sup> ईय्यूतः  
 आर । आरतुः । आरिथि<sup>६</sup>  
 अर्ता । अरिष्यति । इयराणि  
 ऐयः । ऐयूताम् । ऐयरः  
 इयूतात् । अर्यात् । आरत्  
 ससति । वभस्ति  
 ववः<sup>७</sup> । ववसति । चिकेत्ति  
 तुनोति । तुतूतः । तुतुरति  
 दिधेष्टि । दिधिष्टः । दधन्ति  
 दधन्तः । दधन्ति  
 जजन्ति । जजातः<sup>८</sup>  
 जजति । जजसि । जजान  
 जजन्यात् । जजायात्  
 जन्यात् । जायात्  
 'देवाञ्जिगाति सुम्भुयुः'  
 जिगीतः । जिगति

इति जुहोत्यादिप्रयोगाः ।

१-‘निजां त्रयाणां गुणः श्लौ’ । २-‘नाऽम्भस्तस्याचि पिति सार्वधातुके’ ( गुणनिषेधः ) ।  
 ३-‘पुवादि-घृताद्यल्लदितः परस्मैपदेषु’ । ४-‘कसस्याऽचि’ ( अल्लोपः ) । ५-‘बहुलं छन्दसी’  
 त्वेव सिद्धे ‘अत्तिः पितृर्षोश्चेत्तोस्त्रविधानादयं भाषायामपि । ‘अभ्यासस्याऽसवर्णे’  
 ( इत्यङ् ) । ६-‘इडश्चतिभ्यतीनाम्’ ( नित्यमिट् ) । ७-‘वसि-भसोर्हलि च’ ( उपधालोपः )  
 ‘फ्लो झलि’ ( सलोपः ) । ८-‘जन-सन-खनां सञ्जलोः’ इति जुहोत्यादिप्रकरणम् ।

इति घातोद्धित्वे अभ्याससंज्ञायां इत्वे ‘अभ्यासे चर्च’ इति धकारस्य दकारे “बभेऽभ्यस्तम्” इति  
 अभ्यस्तसंज्ञायां “इनाभ्यस्तयोरातः” इति अकारस्य लोपे “दधस्तथोश्च” इति भष्भावे “खरि  
 च” इति चर्चसंज्ञारस्य इत्वे विसर्गे च रूपम् । न चात्र “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति  
 सूत्रेण आकारस्य स्थानिवद्भावेन भ्रष्टन्तत्वाभावाद् भष्भावो न स्यादिति वाच्यम् । अत्र  
 भष्भावे कर्तव्ये आलोपो न स्थानिवत्, ‘दधस्तथोश्च’ इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्, इति वामन-  
 माषवौ । वस्तुतस्तु “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इति परिभाषया त्रिपादित्थे भष्भावे कर्तव्ये  
 सपादसप्तधायाथीत्याका(लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् । परिभाषारूपशुद्ध्या कार्यनिर्वाहे सति  
 वचनारम्भाश्रयणं निष्फलमेव ।



## अथ दिवादिप्रयोगाः ।

अथ ह्रस्वन्ताः परस्मैपदिनः  
 दीव्यति<sup>१</sup> दिव्येव । देविता  
 देविष्यति । दीव्येत् । अदीवात्  
 दीव्येत् । दीव्यात्  
 अदेवीत् । अदेविष्यत्  
 परिषीव्यति । परिषीषेव  
 श्यषेवीत् । नलोशीत्  
 स्नुस्यति । सुष्णोस  
 स्नस्यति । सस्नास । चकनास  
 बुध्योष । नृत्यति । ननतं  
 नर्तिष्यति<sup>२</sup> नरर्त्यति  
 नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत्  
 प्रस्यति । प्रसति  
 त्रेसतुः । तत्रसतुः  
 क्षिष्यति । क्षेप्ता  
 पुष्प्यति । पुपुष्प  
 तिष्यति । स्तिष्यति  
 ओड्यति । इष्यति  
 सद्यति । सुह्यति  
 जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः  
 जरिता । जरीता  
 जीर्येत् । जीर्यात् । अजरत्<sup>३</sup>  
 अजारीत् । अजारिष्टाम्

जीर्यति । जजरतुः । अजारीत्  
 सूयते । सुसुषे  
 सुसुषिषे<sup>४</sup> सुसुषिवहे  
 सोता । सन्विता  
 हूयते । दीयते । दिदीये<sup>५</sup>  
 दाता<sup>६</sup> । दास्यते

अभासत । अभासाः  
 डीयते । डिल्ये  
 धायते । दिध्ये । धेता  
 मीयते । रोयते  
 लेता<sup>७</sup> लाता । लोष्यते । लास्यते  
 एज्यिषये किं लीयते, लिल्ये  
 व्रीयते । विव्रिये  
 पीयते । मायते । ममे  
 ईयते । अयाञ्चक्रं  
 प्रीयते । पिप्रिये  
 अथ परस्मैपदिनः ४

श्यति<sup>८</sup> श्यतः । श्यन्ति  
 शशौ । शशतुः । शाता । शास्यति  
 अशात्<sup>९</sup> अशाताम्  
 अशासीत् । अशासिष्टाम्  
 ल्यति । स्यति । ससौ  
 अभिष्यति । अभ्यस्यत् । अभिससौ

१—'दिवादिभ्यः श्यन्' 'हलि च' । २—'सिडसिचि कृत-चृत-वृद-तृद-नृतः' ( इड्वि-  
 कल्पः ) । ३—'जू-स्तम्भु-मुनु' ( इत्यङ् वा ) 'ऋट्टशोडकि गुणः' । ४—'स्वरति-सृति-स्यति-  
 धृजूदितो वा' इति विकल्पं बाधित्वा 'अथुकः किति' इति निषेधे प्राप्ते, क्रादिनियमात्रित्यमित् ।  
 ५—'दीको युडचि ऋकति' ( युट् ) 'बुग्बुटाबुवङ्-यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ' । ६—'मीनाति-मिनोति  
 दीर्घा ल्यपि च' ( इत्याखम् ) । ७—'विभाषा लीयतेः' । ८—'ओतः श्यनि' । ९—'विभाष प्रा-

द्यति । ददौ । प्रणिहात्  
 देयात् । अदात्  
 अथ आत्मनेपदिनः  
 जायते<sup>१</sup> । जज्ञे  
 जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता  
 जनिष्यते । भजनि<sup>२</sup> । अजनिष्ट  
 दीप्यते । दिदीरे  
 अदीपि । अदीपिष्ट  
 दूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट  
 दूर्यते । दुर्यते । दूर्यते । दुर्यते  
 दूर्यते । दुर्यते  
 तप्यते । तप्ता । तप्यते  
 'द्युत द्यामानि द्युतः पत्यमानः'<sup>३</sup>  
 वृत्यते । पक्षान्तरे तु—वावृत्यते  
 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां  
 न्यविक्षते'ति भट्टिः  
 क्लिश्यते । क्लेशिता  
 काश्यते । वाश्यते । ववाशे  
 अथ पञ्च स्वरितेः  
 मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष  
 ममृषे । शुच्यति । शुच्यते  
 शुशोच । शुशुचे । अशुचत्  
 अशोचीत् । अशोचिष्ट  
 नह्यति । नह्यते । ननाह  
 नेह्यत् । ननह्यत् । नेहे

नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत्  
 रज्यति । रज्यते । शप्यति । शप्यते  
 अथैकादशाऽनुदात्तेः ।  
 पद्यते । पदे । पत्ता  
 पद्येत । पत्सीष्ट  
 प्रण्यपादि<sup>४</sup> । अपत्साताम् । अपत्सत  
 खिद्यते । खिदि । खेत्ता । अखित्त  
 विद्यते । वेत्ता  
 बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा  
 भोत्स्यते । भुत्सीष्ट  
 अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम्  
 युध्यते । युबुधे । योद्धा । अयुद्ध  
 अथ युध्यतीति<sup>५</sup> । अनुबुध्यते  
 मप्यते । आणे । मणिता  
 मन्यते । मेने । मन्ता  
 युज्यते । योक्ता  
 'संसृज्यते सरसिजैरुणांशुभिर्नैः'<sup>६</sup>  
 संसृजिषे । सृष्टा । सृद्यते  
 सृत्सीष्ट<sup>७</sup> । असृष्ट । असृत्ताताम्  
 लिश्यते । लेष्टा । लेद्यते  
 लित्सीष्ट । अलिशत । अलिचाताम्  
 अथ आगणान्ताः परस्मैपदिनः  
 'यन्मह्यमपराध्यति' 'विराध्यन्तं क्षमेत कः'  
 राध्यत्योदनः । कृणाय राध्यति  
 ररध । रराधहुः । रराधिय<sup>८</sup>

१-शब्दासः ( सिचो वा लुक् ) 'यम-रम-नमातां सक् च' ( इट् सकी ) । २-'ज्ञानोर्जा' । ३-'दीप जन-बुध-पूरितायि-प्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्' ( वा चिष् ) 'जनि-बुधोश्च' ( वृद्धिनि-  
 वेधः ) । ४-'चिष् ते पदः' । ५-'शुभमिच्छतीति वयच्' । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदम-  
 नित्यम्' ६-'लिकृसिचोरात्मनेपदेषु' । ७-'राधो हिंसायाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपो न, हिंसा-

राज्ञा । रात्स्यति  
 दिभ्यति<sup>१</sup> दिभ्याष । त्रिविधतुः  
 विभ्यधिथ । विभ्यद्ध  
 व्यद्धा । व्यत्स्यति । विभ्येतु  
 दिभ्यात् । अवशासीत्  
 पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ  
 पोष्टा । पोष्यति । अपुषत्  
 अशुषत् । शिल्भ्यति । शिल्भेष  
 श्लेष्टा । श्लेढ्यति  
 अशिलक्षत् \*कन्यां देवदत्तः  
 आलिङ्गन एवेति किम्—  
 'समाशिलषज्जतु काष्ठम्'  
 अश्लेषि । अशिलक्षताताम् । अशिलक्षत  
 अश्लिष्टाः । अश्लिङ्ख्वम्  
 शक्यति शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः  
 शशाक । शेकिथ । शशकथ

शेके । शका । शस्यति  
 शस्यते । अशकत् । अशक्त  
 शकिता । शकिष्यति  
 श्लिष्यति । श्लिषेद् । श्लिषेदिथ  
 स्वेत्ता । अस्विष्टत्  
 क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । क्रोद्धा  
 कथं क्षुभित<sup>२</sup> इति ?  
 शुष्यति । शुशोद् । शोष्टा  
 सिष्यात् । सेद्धा  
 सेत्स्यति । असिधत्  
 रभ्यति । ररन्धतुः<sup>३</sup> ररन्धिथ<sup>४</sup>  
 ररद्ध । ररन्धिथ । रेध्व  
 रधिता<sup>५</sup> । रद्धा  
 रधिष्यति । रस्यति  
 अरधत्<sup>६</sup>  
 नश्यति । ननाश । नेशतुः

र्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वाऽयोगात् । १-‘ग्रहि-व्या-वधि-व्यधीति ( सम्प्रसारणम् )  
 २-सम्प्रदादिकिवन्ताचारकादित्वादित्तजिति माधवः । वस्तुतस्तु ‘वसति-क्षुभोः’ इतीट् । ३-‘रधि-  
 जभोरधि’ ( तुम् ) । ४-‘रषादिभ्यश्च’ ( रषादिः-रध, नश्, लृप, इप्, हुह, मुह, षुहू, षुहू ।  
 षिहू ) । ५-‘नेत्यलिटि रधेः’ ( मुञ्जिषेधः ) । ६-‘अनिदितां हल उपधायाः क्त्विति’

\* शिल्भ् धातुर्लुङि तिपि अटि ङञौ पुषादिस्वादङि प्राप्ते “निरवकाशो विधिरपवादः”  
 इति वचनेन अपवादत्वात् “शिल्भः” सूत्रेण वसे अनुबन्धलोपे “षटोः कः लि” इति षस्य कश्चे  
 कात्परकत्वात् षत्वे “अशिलक्षत्” इति । न च “विष्णू भावकर्मणोः” इति सूत्रेण प्राप्तस्य चिञो-  
 ऽपि “शिल्भः” इति सूत्रेण बाधः स्यादिति वाच्यम् । पुरस्तादपवादान्यायेन पुषाद्यक एव  
 बाधकत्वात् । एवञ्च “शिल्भः” इति सूत्रेणाऽलिङ्गनरूपघातार्थे क्ते सिद्धे “आलिङ्गने” इति योग-  
 विभागेन शिल्भ् धातोरालिङ्गनेऽर्थे एव कसो नान्यत्रेति नियम्यते । तथा च यदि “शल इयुपधा-  
 दनिटः कसः” इति सूत्रविहितस्य कसस्य “आलिङ्गने” इत्यनेन नियमो न स्यात्तदा पुनरपि योगवि-  
 भागो व्यर्थ एव, व्यर्थः सन् “शलः” इत्यादिसूत्रविहितस्यापि नियमं करोति । ततश्चानालिङ्गने  
 ‘समाशिलषज्जतु काष्ठम्’ इत्यत्राङ् । कर्मणि प्रत्यये तु विष्णु सिद्धयतीति ।

नेशिथ । ननष्ट<sup>१</sup> नेशिव । नेशम  
 नेशिम-नेशम । नशिता । नष्टा  
 नशिष्यति । नक्ष्यति  
 नश्येत् । नश्यात्  
 ननशत् । प्रणश्यति  
 प्रनष्टा<sup>२</sup> प्रनक्ष्यति । नशिष्यति  
 'नाऽनिस्तृप्यति काष्ठानाम्'  
 'पितृनताप्सिंदिति' भट्टिः  
 तत्परिथ । तत्रर्थ । तत्पर्य  
 तपिसा । तर्सा । तसा  
 अतर्पात् । अटृपत्  
 अताप्सात्<sup>३</sup> -अत्राप्सात्  
 दृष्यति  
 दुद्रोहिथ दुद्रोघ<sup>४</sup> । दुद्रोढ  
 द्रोहिता । द्रोघा । द्रोढा  
 द्रोहिष्यति । द्रोष्यति<sup>५</sup>  
 अद्रुहत् । मुह्यति  
 मुमोहिथ । मुमोघ । मुमोढ  
 मोहिता । मोघा । मोढा  
 मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत्  
 स्नुह्यति । सुष्णोढ  
 सुष्णोहिथ । सुष्णोघ । सुष्णोढ  
 सुष्णुहिथ । सुष्णुह  
 स्त्रोहिता । स्त्रोघा । स्त्रोढा

स्त्रोहिष्यति । स्त्रोष्यति  
 अस्त्रुहत् । स्त्रिद्यति । स्त्रिष्णेह  
 रथाः समामाः  
 प्रणिशाम्यति<sup>६</sup> शेमतुः । शेमिथ  
 शमिता । अशमत्  
 तास्यति । तमिता  
 अतमत् । अदमत्  
 श्राम्यति । अश्रमत्  
 आस्यति । अश्रमत्  
 क्षाम्यति । अक्षमिथ । अक्षम्य  
 अक्षमिव । अक्षम्व  
 अक्षमिम । अक्षमम्  
 क्षमिता । क्षता  
 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः-  
 क्षमुषः क्षमतेः क्षमा'  
 क्लाम्यति । क्लामति । अक्लमत्  
 माद्यति । अमदत्  
 शनादयोऽष्टौ गताः  
 अस्यति । आस । असिता  
 आस्थत्<sup>७</sup> । पर्यास्थत  
 यस्यति<sup>८</sup> । यसति  
 संयस्यति । संयसति  
 अनुपसर्गात् किं प्रयस्यति  
 जस्यति । तस्यति । अतसत्

( नलोपः ) । १-'वस्त्रि-नशोर्झलि' (नुम्) । २-'नशोः घान्तस्य' ( यत्वनिवेषः )  
 ३-'स्पृश-सृश-क्षृष-वृष-दृषां च्लेः सिञ्जा वाच्यः' । ४-'वा द्रुह-मुह-स्युह-ष्णिहाम्'  
 ५-'वा द्रुहेति धत्वपक्षे दकारस्य भषि घस्य चत्वे सस्य षत्वे रूपम् । ढत्वपक्षेऽपि 'षढो'रिति  
 कृत्वे परदेव रूपम् । तदाह-'षत्व-ढत्वयोस्तुल्यं रूपम्' इति । ६-'शमामघानां दीर्घः इयनि' ।  
 ७-'अस्यतेऽयुक् । ८-'यसोऽनुपसर्गात्' 'संयसश्च' ।

दस्यति । अदसत्  
 वस्यति । ववास  
 ववसतुः । वेसतुः । वेसुः  
 अन्युवत् । अन्युवत्  
 विस्यति । अविस्तत् । अकुस्तत्  
 उच्यति । उवोच । ऊचतुः  
 भा भवानुचत्  
 वभर्श । अभर्शत्  
 अश्रयति । अश्रयत्  
 वृश्रयति । अवृश्रत् । कृश्रयति  
 रोषिता । रोषा । रेषिता । रेष्टा  
 गुष्यति । रुष्यति । लुष्यति

लोपिता । लोभिता । लोभ्या  
 लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात्  
 अलुभत् । लुभ्यति । क्लिष्यति  
 चिक्लेषिथ । चिक्लेथ  
 चिह्लिदिव । चिह्लिद्व  
 चिह्लिदिम । चिह्लिद्व  
 क्लेदिता । क्लेत्ता  
 सेद्यति । 'सद्विद्यत्' 'अमेदिष्ट'  
 'अमेदीत्' इति मा भूत्  
 आनर्ध । आर्धत् । अगृधत्  
 तेन—श्रीयते मृग्यति  
 इत्यादिसिद्धिरित्याहुः

इति दिवादिप्रयोगाः ।

### अथ स्वादिप्रयोगाः ।

सुनोति<sup>१</sup> । सुनुतः । सुन्वन्ति<sup>२</sup>  
 सुन्वः, सुनुवः, सुन्वहे, सुनुवहे  
 सुषाव । सुषुवे । सोता  
 सुतु । सुनवानि । सुनवै  
 सुनुयात् । सूयात्  
 असावीत्<sup>३</sup> । असोष्ट  
 अभिषुषोति । अन्यषुषोत्  
 मभिसुषाव । विसोष्यति<sup>४</sup>  
 सिनोति । विसिनोति  
 सिषाय । सिष्ये । सेता । शेता

ममौ<sup>५</sup> । ममिथ । ममाथ  
 मिभ्ये । माता । मीयात्  
 मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम्  
 अमास्त । प्रणिचिनोति  
 प्रणिचिकाय<sup>६</sup> । चिषाय  
 चिकये । चिच्ये  
 अचैषोत् । अचेष्ट  
 स्तृणोति । स्तृणुते  
 स्तर्यात्<sup>७</sup> । स्तरिषोष्ट<sup>८</sup> स्तृषीष्ट  
 अस्तरिष्ट । अस्तृत

१-‘अनिदिता इल उपधायाः क्लृप्ति’ । २-‘मिदेगुणः’ । इति दिवादिप्रकरणम् ।

१-‘स्वादिभ्यः इतुः’ । २-‘ङु-इतुवोः सार्वधातुके’ ( षण् ) । ३-‘स्तु-सु-वृज्भ्यः पर-  
 स्तृपदेशु’ ( इट् ) । ४-‘सुनोतिः स्य-सुनोः’ ( षत्वनिषेधः ) । ५-‘मीनाति-मीनोति-दीर्घा-  
 त्यपि च’ । ६-‘विभाषा चैः’ ( वा कुत्वम् ) । ७-‘गुणोऽतिसंयोगाद्योः’ । ८-‘ऋतश्च संभोः’

कृणोति । कृणुते । चकार  
चकर्थ । चक्रे । क्रियात्  
कृषोष्ट । अकार्षीत् । अकृत  
ववरिथ<sup>१</sup> । ववृथ । ववृवहे  
वरिता । वरोता  
वरिषोष्ट<sup>२</sup> । वृषीष्ट । अवारोत्  
अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत  
धुनोति । धुनुते  
अधौषीत् । अधोष्यत्  
धूनोति । धूनुते  
दुधविष्ट<sup>३</sup> । दुधोष्य  
दुधुविष्ट । अधावात्  
अधविष्ट । अधोष्ट  
अथ परस्मैपदिनः  
दुनोति । प्रहिणोति<sup>४</sup> । जिघाय<sup>५</sup>  
पृणोति । पती  
स्पृणोति । पस्पार । स्मृणोति  
आप्नोति । आप्नुतः । आप्नुवन्ति  
आप्नुवः । आप । आप्ता  
आप्नुहि । आपत्  
अशकत् । राध्नोति  
अपरेधतुः<sup>६</sup> । रेधुः । रेधिय

राद्धा । साध्नोति । साद्धा  
असात्सीत् । असाद्धाम  
अथ द्रावतुदात्तेौ  
अश्नुते । आनशे<sup>७</sup> । अशिता  
अष्टा । अशिष्यते । अत्यते  
अश्नुवीत् । अशीष्ट । अशिषीष्ट  
आशिष्ट । आष्ट । आक्षालाम्  
स्तिष्नुते । तिष्ठिषे । स्तेषिता

अथ आ गणान्ताः परस्मैपदिनः  
तिङ्नोति । तिङ्नोति । लङ्नोति  
धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता  
दध्नोति । ददम्भ  
देभतुः<sup>८</sup> । ददम्भतुः  
'देभ' 'देभिथ' 'देभ'  
ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भ  
दभ्यात् । तप्नोति । मह्नोति  
दध्नोति । चम्नोति  
रिणोति । क्षिणोति  
'न तद्यशः शन्नभृतां क्षिणोति'  
रिङ्क्षिणोति । चिरिणोति  
जिरिणोति । दाश्चोति । दृणोति

इति स्वादिप्रयोगाः ।

गायोः' ( इड्विकल्पः ) । १- 'वभूथा-ततन्थ-जगृम्भ-ववर्थेति निगमे' । २- 'लिङ्गसिचोरात्मने-  
पदेषु' 'न लिङ्गि' । ३- 'स्वरति-सृति-स्यति-धृञ्दितो वा' । ४- 'हिनुमीना' ( यात्वम् ) ।  
५- 'हेरचलि' । ६- 'राभो हिंसायाम्' ( पत्वाऽभ्यासलोपौ ) । ७- 'अश्नोतेश्च ( नुट् ) । ८- 'अन्धि-  
अन्धि-दम्भि स्वञ्जीना लिटः किरत्वं वा' । 'दम्भेश्च पत्वाऽभ्यासलोपौ वक्तव्यौ' ।

इति स्वादयः ।

## अथ तुदादिप्रयोगाः ।

इतः षट् स्वरितेतः  
 तुदति<sup>१</sup> । तुदते  
 तुतोद् । तुतोदिय । तुतुदे  
 तोत्ता । अतोत्तोत् । अतुत्त  
 तुदति । तुदते  
 तुनोद् । तुनुदे । नोत्ता  
 देष्टा । दिक्षोष्ट  
 अदिक्षत् । अदिक्षत  
 भृञ्जति<sup>२</sup> । भृञ्जते । बभर्ज<sup>३</sup>  
 बभर्जतुः । बभर्जिय । बभर्ष्ट  
 बभर्ज्ज । बभर्ज्ज । बभर्ज्जतुः  
 बभर्ज्जिय । बभर्ज्ष्ट<sup>४</sup> । बभर्ज्जे  
 अष्टा । भर्ष्टा । अद्वयति-भर्ष्यति  
 भृञ्ज्यात् । भृञ्ज्यास्ताम्  
 भर्क्षीष्ट । भर्क्षीष्ट  
 अभर्क्षीत् । अभर्क्षीत्  
 अभर्ष्ट<sup>५</sup> । अभर्ष्ट  
 क्षियति । क्षिपते । क्षेप्ता  
 अक्षेप्सीत् । अक्षिप्त  
 कृषति । कृषते । क्रष्टा । कर्ष्टा

कृष्यात् । कृक्षीष्ट । अक्राक्षीत्  
 अक्राक्षीत् । अक्रक्षत्  
 अक्रष्ट । अक्रक्षाताम् । अक्रक्षत  
 अक्रक्षत । अक्रक्षाताम् । अक्रक्षत  
 अष्टपति । आनर्ष  
 अथ आत्मनेपदिनश्चत्वारः  
 जुषते । उद्विजते  
 उद्विजिता<sup>६</sup> । उद्विजिष्यते  
 लज्जते । ल्लेजे । लज्जते । ललज्जे  
 अथ परस्मैपदिनः  
 वृश्चति । वत्रश्च । वत्रश्चतुः  
 वत्रश्चिय । वत्रश्च  
 वश्चिता । वष्टा  
 वश्चिष्यति । वच्यति  
 वृश्च्यात् । अत्रश्चोत् । अत्राक्षीत्  
 विचति । विच्यच्च । विविचतुः  
 व्यचिता\* व्यचिष्यति । विच्यात्  
 अव्याचोत् । अव्यचीत्  
 उच्छ्रुति । उच्छ्रुति  
 आनर्छ<sup>६</sup> । आनर्छतुः

१-‘तुदादिभ्यः शः’ । २-‘ग्रहि ज्ये’ति सम्प्रसारणम् । ३-‘भ्रस्त्रो रोपवयोरभन्पतर-  
 स्याम्’ । ४-‘स्त्रोः संयोगाघोरन्ते च’ ‘वश्च-भ्रस्त्र-सृज-मृज-यज-राज-भाज-ञ्क्षशां  
 षः’ । ५-‘विज इट्’ ( ङित्वा ) । ६-‘अञ्चत्यृताम्’ द्विहल्ग्रहणस्याऽनेकहलुप-

\* ‘व्यचेः कृटादित्त्वमनसि’ इति वार्तिकेणु ‘अत्राहाणमानय’ इतिवत् यत्रास्मिन्नः भस्-  
 सट्टशः कृदन्तीयप्रत्ययः स्यात्तत्रैव लगति । तेन ‘उद्विचितुम्’ इत्यादिकृदन्तस्थत्वे कृटादिभ्योऽन्धि-  
 ङित्’ इति ङित्वेन ‘ग्रहिज्यावयि’ इत्यादिना सम्प्रसारणं सिद्धयति । ‘व्यचिता’ ‘व्यचिष्यति’  
 इत्यादौ तु तिङन्तत्वेन खित्वाभावपक्षे वार्तिकाप्रवृत्त्या सम्प्रसारणमात्रः । अन्यथा तत्रापि  
 सम्प्रसारणं स्यात् । सादृश्यञ्च कृदन्तत्वेन ग्राह्यम् ।

अचिच्छता । मिमिच्छु । अमिच्छीत् ।  
 तत्वाच । आनर्च  
 बुभति । लोभिता । लोब्धा  
 लोभिस्यति । रिफति । रिरेफ  
 'शिशुं न विप्र्रा मतिभी रिहन्ति'  
 तपति । ततप  
 तपिता । अतर्पात् । तृम्फति<sup>१</sup>  
 तृम्फति । ततृम्फ । तृफयात्  
 तुपति । तुम्पति  
 तुफति । तुम्फति  
 दृपति । दृम्फति  
 ऋफति । आनर्फ  
 ऋम्फति । ऋम्फाञ्चकार  
 गुफति । जुगोफ  
 गुम्फति । जुगुम्फ  
 उभति । उवोभ  
 उम्भति । उभाञ्चकार  
 शुभति । शुम्भति । दृभति  
 चर्चिता । चर्चिस्यति<sup>२</sup> चर्चस्यति  
 अचर्त्तात् । विधति । वेधिता  
 जुडति । 'इतो मजुनन्ति'  
 मृडति । मर्डिता  
 पृडति । पृणति । पपर्ण  
 वृणति । तुतोण । पुणति  
 सूरति । सुषोर । सूर्यात्  
 कुरति । कूर्यात्<sup>३</sup>  
 तृहति । ततर्ह । स्तृहति

तस्तर्ह । स्तर्हिता । स्तर्दा  
 अर्हतीत् । अताङ्गीत् । अतार्दाम्  
 इङ्गति<sup>४</sup> । एषिता । एष्टा  
 एषिस्यति । इष्यात् । ऐषीत्  
 मिषति । मेषिता । लिष्टेख  
 चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट  
 कुटिता । कुयात्  
 स्फुटति । पुस्फोट  
 ऋड्यति । ऋटति । तुत्रोट । ऋटिता  
 तुटति । तुतोट । तुटिता  
 कर्कड । कडिता  
 शुडति । तुथोड । तुस्थोड  
 निःस्फुरति । निःस्फुरति<sup>५</sup> पस्फाइ  
 गुरते । जुगुरे । गुरिता  
 'परिणूतगुणोदयः'

इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः

उवति । अनुवीत् । ध्रुवलि  
 जुगुविथ । जुगुथ । गुता  
 गुष्यति । अगुषीत् । अगुताम्<sup>६</sup>  
 अगुषुः । ध्रुवति । दुध्रुविथ  
 ध्रुविता । ध्रुविस्यति । ध्रूयात्  
 अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् । कुविता  
 अकुविष्ट । कुता । अकुत  
 व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्रोते  
 व्यापरिस्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम्  
 प्रियते<sup>७</sup> । ममार । ममर्थ

लक्षणत्वान्नुट् । १- 'शे तुम्फादीनां तुम्बाभ्यः' । २- 'सिऽसिचि-कृत-चृत-छृद-तृद-नृतः'  
 ( वेट् ) । ३- 'न मकुर्छाम्' इति निषेधो न, करोतेरेव तत्र ग्रहणात् । ४- 'शुगामियनां छः' ।  
 ५- 'स्फुरति-स्फुलत्स्योर्निनिष्पदः' ( वा षः ) । ६- 'हत्वादङ्गात्' । ७- 'प्रियते लृङ्-लिङोश्च' ।



मृव । मृवति । मृष्यति  
 मृषीष्ट । मृष्यत  
 अथ परस्मैपदिनः २७  
 र्वित्ति । पियति । रेत । पेत  
 लुवति । लुवित्ता  
 किरति । किरतः  
 चकार । चकरतुः  
 करिता । करीता  
 कोर्यात् । अकारोत्  
 उपस्किरति<sup>१</sup>  
 उपास्किरत्<sup>२</sup> । उपचस्कार  
 उपस्किरति<sup>३</sup>  
 प्रतिस्किरति  
 गिरति<sup>४</sup> । गिलति  
 जगार । जगाल  
 जगरिथ । जगलिथ  
 गरिता । गरीता  
 गलिता । गलीता  
 आद्रियते । आद्रियेते  
 आद्रे । आद्रिये  
 आदत् । आदिरिष्यते  
 आद्रुषीष्ट । आद्रुत  
 आद्रुषाताम् । अद्रयते  
 पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः  
 पप्रच्छिथ । पप्रष्ठ

मष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत्  
 ललजिथ । ललष्ट<sup>५</sup>  
 लक्ष्य । लक्ष्यति  
 लुजेत् । लुज्यात् । अलाक्षीत्  
 मलति । ममल  
 ममकृथ<sup>६</sup> । ममजिथ  
 मङ्गा । मङ्क्ष्यति  
 अमाक्षीत् । अमाङ्गाताम्  
 अमाङ्क्षुः । रोका । रोक्ष्यति  
 अरौक्षीत् । अरौकाम्  
 लोता । अङ्गौषीत्  
 रोष्टा । रोक्ष्यति  
 रेष्टा । रेक्ष्यति  
 अलिक्षत्<sup>७</sup>  
 स्पष्टा । स्पष्टा  
 स्पक्ष्यति । स्पक्ष्यति  
 अस्प्राक्षीत्<sup>८</sup> । अस्पार्क्षीत्  
 अस्पृक्षत् । विच्छायति<sup>९</sup>  
 विच्छायाश्चकार । विविच्छ<sup>१०</sup>  
 विशति । वेष्टा  
 अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् । अमृक्षत्  
 सोदती । लोदन्ती  
 अथ स्वरितेतः ६  
 मिलति । मिलते  
 मिमेल । मिमिले

१-‘किरती लवने’ (सुट्) । २-‘अडभ्यासव्यवायेऽपि (‘सुट्’ कात्पूर्वं इति वक्तव्यम्) ।  
 ३-‘हिंसायां प्रतेच’ । ४-‘अचि विभाषा’ । ५-‘विभाषा सृजि-दृशोर्भार्यमकिति’ (अमा-  
 गमः) । ६-‘मस्तेन्यात्पूर्वो तुम्वाच्यः’ । ७-‘शल इत्युवादनितः कसः’ । ८-‘स्पृष्ट-पृष्ट-  
 कृष-दृष-दृषां च्लेः सिञ्जा वाच्यः’ । ९-‘पृप्-धृप्-विच्छि-पथि-पनिभ्य आथः’ । १०-‘आथ

मुञ्चति<sup>१</sup> मुञ्चते । मोक्ता  
मुच्यते । मुञ्जीष्ट । अमुचत्  
अमुक्त । अमुक्ताताम्  
लुम्पति । लुम्पते  
अलुपत् । अलुप्त  
विन्दति । विन्दते  
विवेद । विविदे  
श्रिता । वैत्ता । परिवेत्ता  
लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता  
अलिपत्<sup>२</sup> अलिपत । अलिप्त

लिञ्चति । लिञ्चते  
असिचत् । असिचत । असिक्त  
अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत्  
अभिषिषेव  
अथ परस्मैपदिनः ३  
कृन्तति । चकर्थ । कर्तिता  
कर्तिष्यति<sup>३</sup> कर्त्स्यति अकर्तीत्  
खिन्दति । खिन्देत् । खेत्ता  
पिंशति । पेशिता  
'त्वष्टा ह्यपि पिंशत्'

इति तुदादिप्रयोगाः

### अथ रुधादिप्रयोगाः ।

अथ स्वरितेतः इरितश्च ९  
रुणद्धि<sup>१</sup> रुन्धः<sup>२</sup> रुन्धन्ति  
रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति  
रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्धात्  
रुन्धि । रुण्धानि । रुण्धै  
अरुणत् । अरुन्धाम्  
अरुणत् । अरुणः । अरुणधम्  
अरुधत् । अरोत्सीत् । अरुद्ध  
मिनत्ति । मिनते । भेत्ता  
भेत्स्यति । भेत्स्यते  
अमिनत्-अमिनतः

अभिनदम् । अभिन्त  
अभिदत् । अभैत्सीत् । अभिच  
अच्छिदत् । अच्छैत्सीत् । अच्छिदत्  
रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच  
रिरिचे । रेका । अरिणक्  
अरिचत् । अरैक्षीत् । अरिक्त  
विनक्ति । विङ्क्ते  
लुणत्ति । लुन्ते । क्षोत्ता  
अक्षुदत् । अक्षौत्सीत् । अक्षुत्  
योका । ुणत्ति । लुन्ते । अचछुद्  
चच्छुदिषे<sup>३</sup> चच्छुत्से

दय आर्षघातुके वा<sup>१</sup> । १-‘शे मुञ्जादीनाम्’ ( तुम् ) । २-‘लपि-सिचि-हृक्ष’ ( इयङ् ) ।  
३-‘सिञ्चि-कृत-चृत-छृद-तृद-नृतः’ ( इङ् विकल्पः ) ।

१-‘रुधादिभ्यः इनम्’ । २-‘इनसोरलोपः’ । एत्वन्याऽसिद्धत्वादनुस्वारः, परसवर्णश्च  
तस्याऽसिद्धत्वाण्यत्वं न । ‘न पदान्त-दिवचन०’ इति सूत्रे ऽऽनुस्वार-परसवर्णयोरेलोपो न  
स्थानिवत् । ३-‘सिञ्चि-कृत-चृत-छृद-तृद-नृतः’ ( वेत् ) ।

कुर्विता । कुर्विष्यति । कुर्वीष्यति  
अकङ्क्षत् । अकङ्क्षतीत् । अकङ्क्षीष्ट  
तृणति

परस्मैपदी १-कृणति

अथ आत्मनेपदिनः ३

इन्धे<sup>१</sup> इन्धसे । इन्धित्वा

इन्धे । ऐन्ध । ऐन्धाः

खिन्ते । खेत्ता । विन्ते । वेत्ता

अथ परस्मैपदिनः

शिनष्टि । शिष्टः । शिषति

शिशेषिथ । शेष्टा । शेद्यति

शिष्टि । शिरड्ढि<sup>२</sup> । शिनषाणि

अशिनट् । अशिषत्<sup>३</sup>

पिनष्टि । भनक्ति

बभञ्चिथ । बभञ्चथ । भञ्क्ता

भुनक्ति । भोक्त । भोन्वति

अभुनक् । तृणेढि<sup>४</sup> त्रढः

ततर्ह । तर्हिता । अतृणेष्ट

हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता

उनक्ति । उन्तः । उन्धति

उन्धाञ्छकार

ओनत् । ओस्ताम् । ओन्दन्

ओनः । ओनत् । ओनदम्

अनाक्ति । अङ्क्तः । अञ्जति

आनञ्ज । आनञ्जिथ । आनङ्थ

अङ्क्ता । अञ्जिता

अङ्ग्धि । अनजानि

भानक् । भाञ्जीत्<sup>५</sup>

तनक्ति । तङ्क्ता । तञ्जिता

विनक्ति । विङ्क्तः

विविजिथ<sup>६</sup> विजिता

अविनक् । अविजोत्

वृणक्ति । वर्जिता

पृणक्ति । पपचं<sup>७</sup>

इति रुधादिप्रयोगाः ।

### अथ तनादिप्रयोगाः ।

अथ सप्त स्वरितेतः

तनोति<sup>१</sup> तन्वः<sup>२</sup> तनुवः

तनुते । ततान । तेने

तनु । अतनीत् । अतानीत्

तेनेह न<sup>३</sup>—यूयमतनिष्ट

अतत<sup>४</sup> अतनिष्ट

१-‘इनाञ्जलोपः’ ‘इनसोरल्लोपः’ । २-‘द्विधिः’ ‘भ्रतां जश् झञि’ ‘दृढना ष्टः’ ‘भ्ररो झरि सवर्थे’ ‘वापदान्तस्य’ ‘अनुस्वारस्य ययि परसवर्थः’ । ३-‘पुषादि-द्युताद्य्-ल्लदित्तः परस्मैपदेषु’ । ४-‘तृणह इम्’ । ५-‘अञ्जेः सिचि’ ( इट् ) । ६-‘विज इट्’ । इति रुधादिप्रकरणम् ।

१-‘तनादिद्व्यभ्य उः’ । २-‘लोपश्चास्यान्यतरस्यां न्वोः’ । ३-‘थासा सा इचयादिकवचनं ष्ट’ शब्दो गृह्यते । ४-‘तनादिभ्यस्तथासोः’ ( सिचो वा लृक् ) ‘अनुदात्तोपदेश-वनति-तनो-

अतथाः । अतनिष्ठाः  
 सनोति । सनुते  
 स्नायात्<sup>१</sup> सन्यात्  
 असात<sup>२</sup> असनिष्ट  
 असाथाः । असनिष्ठाः  
 ज्ञोति । ज्ञयुते  
 अज्ञयोत्<sup>३</sup> अज्ञत । अज्ञसिष्ट  
 अज्ञथाः । अज्ञसिष्ठाः  
 क्षिणोति । क्षिणोति<sup>४</sup>  
 क्षेणित्वात् । क्षेणित्वात्से  
 ज्ञोतीम् । अक्षित । अक्षेणिष्ट  
 अक्षोति । अक्षति  
 अर्णुतः । अर्णुयन्ति  
 आनर्ण । अनृणे । अर्णितासि  
 आर्णीत् । आर्त । आर्णिष्ट  
 आर्थाः । अर्णिष्टः  
 तृणोति । तर्णोति  
 तृणुते । तर्णुते । जर्ण । अघृणे

अथ द्रावजुदात्तेती  
 वनुते । ववने । वनेति । ववान  
 मनुते । मेने  
 करोति । कुरुत<sup>१</sup>-कुर्वन्ति<sup>२</sup>  
 कुर्वः<sup>३</sup> कुर्मः  
 चकर्थ । चकृव । चकृषे  
 चर्त्त । चरिष्यति  
 कुर्यात्<sup>४</sup> क्रियात् । कृषोष्ट  
 अकार्षीत् । अकृत<sup>५</sup> अकृथाः  
 संस्कारोति<sup>६</sup> संस्कुर्वन्ति  
 परिस्कारोति<sup>७</sup>  
 पर्यस्कारोत्<sup>८</sup> पर्यस्कार्षीत्  
 उपस्कृता-<sup>९</sup> कन्या  
 उपस्कृता-ब्राह्मणाः  
 एषोदकस्योपस्कुरुते  
 उपस्कृतं-भुङ्क्ते  
 उपस्कृतं-व्रते  
 संस्कार<sup>१०</sup> संस्कारतुः\*

त्यादीनामनुनासिकलोपो झलि किङ्ति' ( नलः५ ) । १-'थे विभाषा' । २-'जन-घन-जनं सन्धजोः' । ३-'द्वयन्त-जण-धस-जागृषि-इण्वेदिताम्' ( वृद्धेनिषेणः ) । ४-'संज्ञापूर्वको विधिरनित्त्वः' ( न भवतीत्यात्रेयादयः, भवत्पेवैत्यन्व ) । ५-'अत उत्तरार्धं चातुके' ( शुषः ) । ६-'न अकुङ्कुराम्' ( दीर्घनिषेणः ) । ७-'नित्थं करोतेः' ( उकारलोपः ) । ८-'थे च' । ९-'ह्रस्वाद्वात्' ( सिचो लोपः ) । १०-'सम्परिभ्यां करोती भूषणे' ( सम्बाये च' ( सुट् ) । ११-'परिनिविभ्याः' ( षत्वम् ) । १२-'सिवादीनां वाऽड्ब्यवायेऽपि' । १३-'उपात्प्रतिघन-वैकृत-वाक्याध्याहारिषु च' । १४-'सुट्कात्पूर्वः ।

\* सम्पूर्वात्कृवातोः 'पूर्वं चातुरपसर्गेण युज्यते' इति सिद्धान्तभाषित्य 'धातूपसर्गयोः कार्य-मन्तरङ्गम्' इति पूर्वं "सम्परिभ्यां करोती भूषणे" इति सुटि संस्कृ इत्यस्मात्सिद्धतस्तसोऽतुसि संस्कृ-इत्यस्य द्विस्वे वरदस्वे "अपूर्वाः खयः" इति रेफसकारयोर्निबृत्तौ अभ्यासनुत्वे "अस्य सं-योगादेशुंयः" इति युये 'सञ्चरकरतुः इति रूपसिद्धेः । "कारपूर्वः" "अभ्यासस्यवायेऽपि" इति

संचस्करिथ<sup>१</sup>  
संचस्करिच

संस्क्रियात् । संस्क्रुषीष्ट  
समस्क्रुत । समस्क्रुषाताम्

इति तनादिप्रयोगाः ।

अथ क्रयादिप्रयोगाः ।

क्रीणाति<sup>१</sup> क्रीणीतः<sup>२</sup> क्रीणन्ति<sup>३</sup>  
क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते  
चिक्राच । चिक्रियतुः  
चिक्रियिथ । चिक्रेथ । चिक्रियिच  
चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति  
क्रीयात् । क्रेषीष्ट  
अक्रेषीत् । अक्रेष्ट  
प्रीणाति । प्रीणीते  
प्रमीणाति<sup>४</sup> प्रमीणीतः  
ममौ<sup>५</sup> मिश्यतुः । मन्थिथ  
ममाथ । मिभ्ये । माता  
मास्यति । मीयात् । मासीष्ट  
अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त  
सिनाति । सिनीते  
सिषाय । सिष्ये । सेता

स्कुनीति<sup>६</sup> स्कुनुते  
स्कुनाति । स्कुनीते  
कुसकाच । कुसुषे  
स्कोता । अस्कोषीत्  
अस्कोष्ट  
अथ परस्मैपदिनः  
विष्टञ्जीति । विष्टञ्जाति  
अवष्टञ्जीति । अजष्टञ्जाति  
अवतष्टम्भ  
व्यष्टभत्<sup>७</sup> व्यष्टम्भीत्  
स्तुञ्जीति । स्तुञ्जाति  
विष्कञ्जीति<sup>८</sup> विष्कञ्जाति  
स्कुञ्जीति । स्कुञ्जाति  
स्तभान<sup>९</sup> स्तुभान  
स्कभान । स्कुभान  
पच्चे-स्तभ्नुहि-इत्यादि

१-‘कुञ्जोऽसुट् इति वक्तव्यम्’ । इति तनादिकप्रयोगम् ।

१-‘क्रयादिभ्यः शना’ । २-‘ई इत्यचोः’ । ३-‘शनाऽभ्यस्तयोरान्तः’ । ४-‘हिनुन्-मीना’ । ५-‘मिनाति-मिनोति-दीर्घा ल्यपि च’ (आत्वम्) । ६-‘स्तभ्यु-स्तभ्यु-स्कभ्यु-स्कभ्यु-स्कुभ्यः इत्युक्त्वा’ ७-‘जु-स्तभ्यु-स्तु-कुनु-स्तु-गुञ्जु शिष्यक्ष’ ८-‘वेः स्क्रुनातेरित्यम्’ । ९-‘हलः इनः शानञ्ज्ञौ’ ।

च न कर्त्तव्यमिति भाष्यकारादयः । यत्नं समस्क्रोदित्यत्रापि विकरणात्ताङ्गभक्ताङागमापेक्षया  
अन्तरत्वं स्वार्थम् सुद्ध अविष्यतीति कुत्वा ‘अङ्गव्यभयेऽपि’ शब्दशो न कर्त्तव्य इति ।

पुनाति । युनीते । योता  
स्कृनाति । स्कृनीते । कनविता  
द्रूणाति । द्रूणीते  
पुनाति<sup>१</sup> पुनीते । पविता  
लुनाति । लुनीते  
स्तृणाति । स्तृणीते  
तस्तार । तस्तरतुः  
स्तरिता । स्तरीता  
स्तृणीबात् । स्तृणीत  
स्तीर्यात् । स्तरिषीष्ट<sup>२</sup> स्तीषीष्ट<sup>३</sup>  
अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम्  
अस्तरिष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तीर्ष्ट  
कृणाति । कृणीते । चकार । चक्रे  
वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे  
वरिता । वरोता  
वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूरिषीष्ट  
अवारीत् । अवारीष्टाम्  
अवरिष्ट । अवरिष्ट । अवूरिष्ट  
धुनाति । धुनाते  
दुधविथ । दुधोथ । दुधुविथ

धोता । धविता  
अधावोत्<sup>४</sup> । मधविष्ट । अधोष्ट  
अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः ।  
शश्रतुः<sup>५</sup> । शशरतुः<sup>६</sup>  
शशरिव । शश्रिव  
शरिता । शरीता । शृणोहि  
शीर्यात् । अशारिष्टाम्  
पप्रतुः । पपरतुः । पूर्यात्  
मृणाति । ममार । ददरतुः । दद्रतुः  
मृणाति । मराञ्चकार  
अरिता । अरीता  
आर्णात् । आर्णीताम् । ईर्यात्  
आरीत् । आरिष्टाम्  
जिनाति<sup>७</sup> जिज्यौ । जिज्यतुः  
ललौ<sup>८</sup> लिलाय । लाता । लेता  
ल्लिनाति । जानाति<sup>९</sup>  
बध्नाति । बधन्धिथ । बबन्ध  
बन्धा । बन्धातौ  
भन्त्स्यति । अभान्तसीत्  
भवान्धाम्\* अभान्तसुः

१-‘पवादीनां ह्रस्वः’ । २-‘न लिङि’ (दीर्घनिषेधः) ३-‘उष्’ (इति कित्त्वम्) ४-‘स्तु-सु-धूञ्भ्यः परस्मैपदेषु’ । ५-‘शृ-वृ-प्रां ह्रस्वो वा’ इति ह्रस्वपक्षे यच् । ६-‘ऋञ्जस्यताम्’ इति गुणः । ७-‘ग्रहि-ज्या-वधि-ज्यधि-’ इति सम्प्रसारणे ‘इलः’ इति दीर्घे च कृते ‘पवादीनां ह्रस्वः’ । ८-‘विभाषालीयतेः’ (इत्यात्वम्) ९-‘शा-जनोजां’

\* बन्धधातोर्लुङि तसि “तस्यस्” इत्यादिना तामि, “ञिञ्जुञि” इति ऋतो “क्लेः सिच्” इति सिजादेशे अटि “पूर्वत्रासिद्धम्” इति भग्भावात्पूर्वं सिञ्जलोपे “भ्रूवस्तथोर्षो धः” । इति चकारे “अतो हलादौर्लघोः” इति वृद्धौ नलोपे जइत्वे च रूपम् । न चात्र “प्रकाचो वञ्चो भव् इवन्तस्य रञ्चोः” इति भग्भावः स्यादिति वाच्यम् । “पूर्वत्रासिद्धम्” इति शालेष्ण मग्भा-वविधायकस्यासिद्धत्वात् सिञ्जलोपेन सकाराभावात् । न च प्रत्ययलक्षणने पुनरपि भग्भाव इति वाच्यम् । “प्रत्ययलोप” इति सूत्रमिति सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वात् ।

वृणीते । वृणे । वृणोते । वृणोते  
वरिता । वरीता  
अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत  
इतः परस्मैपदिनः

अथनाति । श्रेथुः । श्रेथुः  
श्रेथिय । श्रेथयः । श्रेथय-श्रेथय  
कुथ्नाति । कुकुन्थ । कुकोथ  
मृदुनाति । मृदुना  
मृड्णाति । गुध्नाति  
कृष्णाति । कोषिता  
निष्कोषिता । निष्कोषा  
निरकोषोत् । निरकुक्षत्  
क्षुम्नाति । क्षुम्नीतः  
क्षोभिता । क्षुभान  
नम्नाति । तुम्नाति

नभ्यते । लोभ्ये । नभ्यति । तुभ्यति  
क्लिक्काति\* । क्लेशिता । क्लेश  
क्लेशीत् । अक्लिक्षत्  
नभ्याति । नभ्या  
अन्नाति । अन्नाकार  
इष्णाति । रिप्ता\* विष्णाति । वेष्टा  
पुष्णाति । प्लुष्णाति  
प्रेषिता । प्रेषिता  
खजाति । खौनाति\*  
खखाव । खविता । खौनीहि  
हेष्टाति । गृह्णाति । गृह्णीते  
ग्रहीता\* जग्रह्य  
गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट  
अग्रहीत्\* अग्रहीष्टाम्  
अग्रहीष्ट । अग्रहीषताम्  
अग्रहीषत

इति क्रयादिप्रयोगाः ।

### अथ चुरादिप्रयोगाः ।

चोरयति\* । चोरयते\*  
चोरयामास । चोरयिता  
चोर्यात् । चोरयिषीष्ट

अचूचुरत्\* अचूचुरत  
चिन्तयति\* अचिन्तयत्  
तेन-चिन्त्यात्-चिन्त्यते-इत्यादौ०

१-‘निरः कुषः’ । २-‘क्षुम्नादिषु च’ ( यत्स्वनिषेधः ) ३-‘शात्’ इत्स्वनिषेधः ।  
४-‘इषेस्तकारे इयन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः’ । ५-‘चङ्गवोः शृङ्मुनासिके च’ । ६-‘ग्रहोऽलिति दीर्घः ।  
७-‘ह्यथन्त-व्यथ-व्यस-जागृथि-इवेदिताम्’ इति वृद्धिनिषेधः । इति क्रयादिप्रकरणम् ।

१-‘सत्याप-पास-रूप-वीणा-तुल-इलोक-सेना-लोम-स्वच-वर्म-वर्ष-चूर्ण-चुरादिभ्यो  
थिच्’ ‘पुगन्तलघुपधस्य च’ ‘सनाद्यन्ता वातवः’ (तिप-शपो गुणाऽयादेशौ च) । २-‘थिचङ्’  
इत्यात्मनेपदम् । ३-‘थि-‘थि-हु-सुभ्यः कर्तरि चङ्’ ‘थौ चङ्थुपधायाः’ इत्स्व ‘चङि’

\* ननु चितिधातौ इतिस्वरस्य मास्तु, प्रक्रियालाघवात् ‘चिन्त स्मृत्याम्’ इत्येवोच्यताम् ।

चिन्तति । चिन्तेत्  
जगात् । जगणतुः  
यन्त्रयति । यन्त्रतीति-चिन्त्यम्  
स्फुरडयति । स्फुण्डति  
स्फुरटयति । कुन्द्रयति  
लाडयति । मिन्दयति । मिन्दति  
ओलण्डयति । ओलण्डति  
लण्डयति । लण्डति । उलण्डयति  
पीडयति अपीपिड<sup>१</sup> । अपिपीडत्  
वांशयति । पारयति  
परति । परतः इत्यादिसिद्धिः  
प्राथयति । अप्रप्रथत्<sup>२</sup>  
पर्ययति । अपीपृथत्<sup>३</sup> अपपर्यत्  
पाथयति । सम्बयति  
अससम्बत् । अशशम्बत्  
कुट्टयति । अट्टयति । आट्टिटत्

लुण्ठयति । लुण्ठतीति भौवादिकस्य  
तुञ्जयति । पिञ्जयत  
तुञ्जति । पिञ्जति । पेसयति  
असिस्मितत् । रमाययते  
पन्थयति । पन्थति  
हृन्दयति । हृन्दति  
विश्राणयति । ताडयति  
खाडयति । खण्डयति  
करडयति  
अवकुण्ठयति । अवकुण्ठति  
प्रनक्तयति । तोलयत । अतुलुत्  
कथं तुलयति तुलना इत्यादि  
पण्डयति । पण्डति  
पंसयति । पंसति  
चम्पयति । चम्पति  
क्षम्पयति । क्षम्पति

‘हलादिः शेषः’ ‘दीर्घो लघोः’ । १-आज-भास-भाष-दीप-जीव-मील-पीडामन्थतरस्याम्  
२-‘अत्स्य-दृ-त्वर-प्रथ-अद-स्तु-स्पशाञ्’ । ३-‘उन्टृ-व’ ।

नच नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति वाच्यम्, चिन्तयतीत्यादौ खिचः विक्रवाभावादेव नलोपस्या-  
प्रसक्तेः । नच खिजभावे आञ्जीर्लिङ् चिन्त्यादिति, कर्मणि लकारे यकि सति चिन्त्येत इत्यत्र  
च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति शङ्क्यम् । चुरादिखिचो नित्यावेन खिचं विना केवलात्  
चिन्त्येत् चिन्त्येत, इति प्रयोगस्य असम्भवादिति चेद् ? उच्यते—अत्रत्यमिदित्करणं खिचः  
पाञ्चिकत्वे लिङ्गम् । एवं हि कदाचिद् चिन्त्यात् चिन्त्येत इति प्रयोगस्य सत्त्वात् तत्र नलोपनि-  
वृत्त्यर्थमिदित्करणमिति स्वाज्ञे चरितार्थम् । फलञ्—चिन्तति चिन्तेत् इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः ।  
इदं हि शापकं चुरादित्वसामान्यापेक्षमिति वृत्तिकारादयः । तेन जगाण जगणतुः इत्यादीनां  
सिद्धिः । शापकस्य चितिघातुमात्रविषयकत्वे चौरादिकस्य गणघातोर्जगाण, जगणतुः इत्या-  
द्यदाहरणानुपपत्तिः स्यात् । न चैवम् “आधृषाद्वा” इति व्यर्थमिति वाच्यम् । शापकसिद्ध-  
स्यासार्वत्रिकत्वात् । केचित्तु सर्वस्यापि चुरादेर्खिञ्चिकत्वे सति “आधृषाद्वा” इति कतिपयचु-  
राद्यन्तर्गणपठितानां खिञ्चिकल्पविधेर्वैयर्थ्यमाशङ्क्य शापकं चितिघातुमात्रविषयकमाहुः ।  
अस्मिन्नेव पक्षे ग्रन्थकारस्य सम्मतिरित्यलम् ।



कषयति<sup>१</sup> चययति-चन्द्रम्  
 चहयति । अचोचहत्  
 अचकहत् । चपर्यात्  
 अरोरहत् । अरहत्  
 फलयति । चपर्यात्<sup>२</sup> चययति  
 चयति । चयते  
 प्रणिचयति । प्रनिचयति  
 टङ्कयति । टङ्कति  
 धूसयति । शुण्ठयति । शुण्ठति  
 गाजयति । मार्जयति  
 मर्चयति । पञ्चयति  
 पंचते इति<sup>३</sup> ॥  
 तेजयति । कीर्तयति<sup>४</sup>  
 अचोकीर्तत्<sup>५</sup> । अचिकीर्तत्  
 कुम्बयति  
 कुम्बति । पल्लयति । ऐलिलत्  
 जंसयति । जंसति  
 अथ आ कुस्मादात्मनेपदिनः  
 चेतयते । अचोचितत  
 दंशयते । अददंशत । दंशति  
 दंसयते । दंसति । तन्त्रयते  
 कुटुम्बयते-इत्युदाहरन्ति  
 वस्तयते । गन्धयते

क्षारयते<sup>६</sup> । अर्चयते । माक्षते  
 गारयते । वैद्यते<sup>७</sup> । मानयते  
 पावयते । कुस्मयते<sup>८</sup> जलुकुस्मत  
 इत्याकुस्मीयाः  
 प्रतिशन्दयति । शब्दयति<sup>९</sup>  
 फाणयति । अचोफाणत्<sup>१०</sup> अचकाणत्  
 जम्भयति । जम्भति  
 लूहयति । अलूलूहत्  
 जासयति । जसति  
 पाशयति । आमयति । आमयति<sup>११</sup>  
 स्फुटति-स्फोटते । धाटयति  
 देवयति<sup>१२</sup> । देवति इत्यपि  
 द्रव्यमर्जयति । घोषयति । घोषति  
 अघुषत्<sup>१३</sup> । अघोषीत्  
 प्यन्तस्य तु-अजघुषत्  
 आक्रन्दयति । आघोषयति  
 अवतंसयति । अवतंसति  
 भूषयति । आज्ञापयति  
 अशशर्धत् । अशीश्रधत्  
 अञ्चयति । अञ्चति  
 लिङ्गयति । लिङ्गति  
 मोदयति । सकून घृतेन  
 भासयति । हधासयति

१-‘मितां हस्वः’ । २-‘विस्फुरोणी’ ‘प्रति-हो-ग्लोरी-न्यूयी-इमा-श्यातां पुरुषो’ ।  
 ३-‘उपभायाक्ष’ ( ईत्वं, रपरत्वम् ) ‘उपभायाञ्च’ ( दीर्घः ) । ४-‘उर्कत्’ ।  
 ५-‘नाड्ये मितोऽहेती’ ६-‘सचायां विषते ज्ञाने वेत्ति विन्दे विचारणे । विन्दते विन्दति  
 प्राप्ते इयन्लुक्-इत्यम्-शेभिर्द क्रमात् ।’ ७-‘कुस्म नाम्नो वा’ । ८-‘अनुपसर्गाच्च’ ।  
 ९-‘णो चकृद्युपभाया हस्वः’ इति हस्वस्य ‘काण्यादीनां वा’ इति विकल्पयते । १०-‘न कम्पमि-  
 चामम्’ । ११-‘इत्यथाक्ष’ । १२-‘इतिवादिक्वा ।

च्यावयति । च्योसयति  
 भावयति । कल्पयति  
 आस्रयति-फलम्  
 पोषयत्याभरणम्  
 दालयति । पटयति । पोडयति  
 लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति  
 घाटयति । घण्टयति  
 अलुलोकत्<sup>१</sup> अलुलोचत्  
 वर्धयति । वर्धयति  
 वर्तति । वर्धति । पुरयति । पूरति  
 अस्वदत् । अस्वदत्  
 इत्यास्वदीयाः  
 योजयति<sup>२</sup> । योजति । अयोक्षीत्  
 पर्वयति । पर्वति  
 पर्विता । अपर्वीत् । साहयति<sup>३</sup>  
 स्नाययति । लयति । लेता  
 वर्जयति । वर्जति  
 वारयति । वरति । वरते  
 वरिता । वरीता  
 जारयति । जरति । जरिता । जरीता  
 जाययति । जयति । ज्रेता  
 रेचयति । रेचति । रेका  
 शेषयति । शेषति  
 शेष्टा । अशिक्षत्  
 तापयति । तपति । तप्ता

तर्पयति । तर्पति । तर्पिता  
 छर्दयति । छर्दति  
 छर्दिता । छर्दिष्यति  
 चर्पयति । छर्पयति  
 दर्भयति । दर्भति । दर्भिता  
 माययति । मयति । मेता  
 ग्रन्थयति । ग्रन्थति  
 अर्दयति । अर्दति । अर्दते  
 हिंसयति । हिंसति  
 आसादयति । आसादति  
 आसत्ता । आसात्सीत्  
 शुन्धिता । अशुन्धीत्  
 अशुन्धिष्टाम्  
 जोषयति । जोषति  
 धूनयति<sup>४</sup> धवति । धवते  
 केचित्तु-धावयति  
 प्रीणयति । प्राययति  
 प्रयति । प्रयते  
 आपयति । आपति  
 आपत् । आप्ता । आपते  
 तानयति<sup>५</sup> । वितानयति  
 तनति । वितनति  
 चानयति । चनति  
 वादयति । वदति । वदते  
 ववदतुः । ववदित्थ । ववदे

१-‘नाग्लोपि-शास्त्र-दितान्’ । २-‘आ वृवाद्वा’ । ३-‘स एवाऽयं नाम सहति कलमेभ्यः  
 परिभवम् ।’ ४-‘धून्प्रीञ्जोर्नुवक्तव्यः’ । कविरहस्ये-‘धूनोति’ चम्पकवनानि धूनोत्यञ्जोर्कं चूर्तं  
 ‘धुनाति धुवति’ स्फुरितातिशुक्रम् । बाशुर्विधू-नयति चम्पकपुष्परेणुस्फटकानने भवति चन्दन-  
 मञ्जरीक्ष’ । ५-‘उपसर्गाच्च दैर्घ्यं’ ।

वद्यात् । वाचयति । वदति  
 वक्ता । अवादीत्  
 मानयति । मानति । मानिता  
 स्तम्भे-मानयते  
 इत्याकुस्मीयाः  
 मन्यते । मनुते  
 भाषयते । भवते । भवति  
 कण्ठते । मार्जयति । मार्जति  
 मार्जिता । मार्ष्टी  
 मर्षयति । मार्षति । मर्षते  
 मृष्यति । मृष्यते । मर्षति  
 धर्षयति । धर्षति  
 इत्याधृषीयाः ।

( अथ अदन्ताः )

कथयति<sup>१</sup> । अचकथत्<sup>२</sup>  
 वरयति । वारयति

गणयति  
 अजीगणत्<sup>३</sup> । अजगणत्  
 अरहत् । स्तनयति  
 गदयति । अलगदत्  
 पतयति । पतति । पताञ्चकार  
 कपथीत् । पातयति । अपोपतत्  
 पषयति । स्वरयति । रचयति  
 मृषयति । मृषति । सारयति  
 वृषयति । अथयति । अबभामत्  
 सूचयति । अजुसूचत्  
 अजुगोमत् । अचुकुमारत्  
 अससामत् । असोषमत्  
 वेलयति । कालयति  
 वातर्यात् । अववातत् । अजगवेषत्  
 अनिनिवासत् । सभाजयति  
 ऊनयति ( ओः पुयण्जीति \* )

१-अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धिः । २-अल्लोपित्वात् दीर्घसन्वद्भावात् । ३-‘ई च गणः’ ।

\* ऊनघातोर्थो चङि द्वित्वात्परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च अल्लोपेन ‘अजादं द्वितीयस्ये’ति खिच्वा सह द्वित्वे ‘भौनिनदित्यनिष्टं’ प्रसज्येत, नच ‘द्विर्वचनेऽचौ’ति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावनिषेधाद्वा न शब्दस्य द्वित्वं सम्भवतीति वाच्यं, खिचो द्वित्वनिमित्तत्वाऽभावादत आह—‘ओः पुयण्जीति’ । अयं भावः—‘ओः पुयण्जपरे’ इति सूत्रस्य पिपावविषति विभावविषति खियावविषति रिरावविषति लिलावविषति जिजावविषति इत्युद्धारणेषु द्वित्वम्प्रत्यनिमित्ते खिचि ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति निषेधाऽप्रवृत्त्या द्वित्वात्प्रागेव परत्वाद्दृढत्वावादेशयोः कृतयोरभ्यासेष्वाकारस्य ह्रस्वे सति “सन्वतः” इत्येवंत्वसिद्धेः पवर्गयणप्रत्याहारकारग्रहणं व्यर्थम् । ओः पययोरपरयोरित्येव सूत्रमस्तु । पिपावविषति खियावविषतीत्यत्रोक्तरीत्या “सन्वतः” इतीत्वसिद्धावपि पिपविषति खियविषतीत्यत्र पूरुच्चातोयुंघातोश्चाण्यन्तात् सनि अभ्यासे इत्वार्यं तदावव्यक्तत्वात् । वर्गप्रत्याहारकारग्रहणन्तु व्यर्थमेव, पवञ्च तदुक्तार्थे ज्ञापकम् । ‘खिच्यच आदेशो न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये’ ज्ञापितेऽरिमन्त्रार्थे विभावविषतीत्यादिषु खिचि कुप्ते सति “चङि” इति द्वित्वे कार्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य खिचि गुणावादेशयोः प्रतिषेधे सति उवर्णान्तानां द्वित्वेऽभ्यासेऽकारभावेन “सन्वतः” इत्यस्याप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारकारग्रहणं स्वांशे चरितार्थम् । ज्ञापन-

श्रीननत्\* मा भवानूननत्  
 अदध्वनत् । कूटयति  
 सङ्केतयति  
 प्रामयति । कुणयति । गुणयति  
 केतयति । निकेतयति । अतिस्तेनत्  
 अथ आ गर्वादात्मनेपदिनः  
 पद्यते । अपपद्यते  
 गृह्यते । मृगयते । मृग्यति  
 अर्थयते । आर्तयति  
 अससन्नत् । सिसन्नयिषते । गर्दयते  
 इत्यागर्वायाः

सूत्रयति । असुसन्नत्  
 मूत्रयति । मूत्रति  
 अपपारत् । अतितोरत्  
 पुटयति । अदिधेकत्  
 कत्रयति । कत्रति  
 कर्तयति । कर्तति  
 पटुमाचष्टे-पटयति<sup>१</sup>  
 अपोपटत् । अपपटत्  
 अश्वेनाऽतिक्रामति-अश्वयति<sup>२</sup>  
 हस्तिनाऽतिक्रामति-हस्तयति  
 कंसवधमाचष्टे-कंसं घातयति<sup>३</sup>  
 कंसमजीघतत्

१-‘प्रातिपदिकाद्वर्षे बहुलमिष्टवच्च’ । २-‘तेनाऽतिक्रामति’ । ३-‘घातुरूपञ्च’ ‘आख्याना-  
 कृतस्तदाऽऽचष्टे कूलुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्’ ।

फलन्तु—तुतावयिषति, अतूतवत्, ऊर्णुनावयिषति, और्णूनवत्, पुस्फारयिषति, अपुस्फारत्,  
 औननत्, इति ।

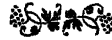
\* ननु ऊनघातोऽपि चि घातुत्वाल्लुकि तिपि क्लौ “यिभि०” इत्यादिना चङि आढागमे  
 ‘आ उन इ अ ट्’ इति स्थिते यियविषति पिपविषते इति प्रयोगद्वये इटि सति “द्विर्वचनेऽचि”  
 इति निषेधेन पूर्वं द्वित्वेऽभ्यासेऽकाराभावेनेत्वं दुर्लभं स्यादिति तत्र इकारलाभार्थम् “ओः  
 पयथोः” इत्येव सूत्रयितव्ये वर्गप्रत्याहारजकारप्रवृत्तं व्यर्थमूय ‘यिचि अच आदेशो न स्याद्  
 द्वित्वे कर्तव्ये’ इति ज्ञापयति । तेन “आ उन इ अ ट्” इत्यत्र उक्तज्ञापनेन पूर्वं द्वित्वे ततोऽतो  
 लोपे वृद्धौ च ‘औननत्’ इति रूपं सिद्धयति । अन्यथा प्रथममकारलोपे ततो यिश्चब्दस्य द्वित्वे,  
 औननत् इति रूपापत्तिः । अवीभवत् इत्यादौ परिनिष्ठिते रूपे औननत् इत्यत्र च साधनदशायः  
 द्वित्वस्योत्तरखण्डेऽकारलाभेन ज्ञापकस्य सजातीयोपेक्षत्वाच्च द्विशुकादुत्तरखण्डेऽवर्णो लभ्यते,  
 तत्रैव परिभाषा लगति । एवं हि अचिकीर्तदिति रूपं सिद्धमभवति । अन्यथा तत्रापि परिभाषा-  
 प्रवृत्तौ तु पूर्वं कृतशब्दस्य द्वित्वे उक्तरूपासिद्धिः । परिभाषाया अप्रवृत्तौ तु पूर्वम् “वपवायाश्च”  
 इति सूत्रेणैवे ततो द्वित्वादौ उक्तरूपासिद्धिः ।

† कंसवधमाचष्टे इत्यर्थे कंसवधशब्दात् यिचि, तस्मात् लुकि तिपि ष्लेषञ्चि “आख्यानात्  
 कृतस्तदाचष्टे कूलुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्” इति कंसं हन् इति ज्ञाते “चङि”  
 इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्याससंज्ञायां “हलादिः शेषः” इति लोपे “कुहोश्चुः” इति चुत्वे “हनस्तोः

असिना हन्ति-अलयति<sup>१</sup>  
 क्षिप्रयति<sup>२</sup> वण्टयति । लक्षयति  
 वरदापयति । लक्षापयति  
 शाकटायनमते-कथापयति  
 गणापयति । असल्लङ्घ्यामत्  
 अतुस्तोमत् । आन्दधत्  
 आञ्जकत् । आञ्जगत्  
 अवव्ययत् । अबिच्छेदत् । छुद्यति  
 सुवर्ण-वर्णयति

कथा-वर्णयति । हरि-वर्णयति  
 अपपर्यात्  
 आन्दोलयति । प्रेङ्खोलयति  
 विडम्बयति । अवधीरयति  
 'रामो राज्यमचीकर'दिति  
 हस्तौ निरस्यति—हस्तयते<sup>३</sup>  
 पादयते । श्वेतयते<sup>४</sup>  
 अश्वतरमाचष्टे—अश्वयष्टे  
 गालोडयते । आह्वरयते

इति चुरादिप्रयोगाः ।



१-‘कलुंकराद्यास्वर्थे’ । २-‘कदाचदशने’ । ३-‘बहुलमेतान्नदशनम्’ । ४-‘अथवा-  
 भ्रिरसने’ । ५-‘श्वेताश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपेक्ष’ । इति चुरादिप्रकरणम् ।

‘अचिण्यलोः’ इति तकारेऽन्तादेशे “लो हन्तेः” इति हकारस्य वकारे अटि सन्वद्भावे “सन्वतः”  
 इतीत्वे “दीर्घो लघोः” इहि दीर्घे “इतश्च” इतीकारलोपे च रूपम् । ननु कंसवधशब्दाद् षिचि  
 कृते कंसवधशब्दस्याङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च भवति, ततः कंसवधशब्दात्पूर्वमडागमः कंसशब्दस्य  
 द्वित्वञ्च मवितुमर्हति । किञ्च “धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्” इति परिभाषया  
 कुत्तत्त्वे न भवउस्तन्न, प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः कारकं चात्कार्यम्, हेतुमण्डिचः  
 प्रकृतौर्हन्त्यादेर्हेतुमण्यो यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशञ्च कार्यं कुत्तत्त्वादि  
 तदिहापीत्यर्थात् । अत्र “हनश्च वधाः” इति अप्प्रत्ययो वधादेशच्चेति ।

इति ‘दरभङ्गा’ मण्डलान्तर्गतं ‘तरौनी’ ग्रामवासिश्रीमद्वनन्तलालशाशर्माभज-  
 श्रीरामचन्द्रशासम्पादिता मध्यमावृत्तायखण्डप्रयोगसूची समाप्ता ।

## विकारार्थकादिद्विरुक्तप्रक्रियान्तभागे प्रश्नाः ।

१६४-

प्रथमं पत्रम्

१—तापनीयः, पारशवः, साहसिकः, लालाटिकः, दैष्टिकः, आतिथेयम्, विश्वजनीनम्, प्रासादीयम्, एते प्रयोगाः सूत्रविग्रह-निर्देशपूर्वकं साधनीयाः । ....१०

२—वातिकम्, सार्वलौकिकः, आढकीना, शैर्षच्छेदिकः—ससूत्रं सविग्रहं चैतान् संसाध्य वृद्ध्यायलाभोपदानां परस्परं भेदं प्रदर्श्य, अंशवस्त्रभृतीनामर्था अपि लेखनीयाः । ....१०

अथवा

वारिपथिकम्, द्विवार्षिकः, वैशाखः, जाड्यम्, पारोहित्यम्, सम्मुखोनः, कौपीनम्, अधित्यका—सूत्रविग्रहनिर्देश-पुरस्सरमेतेषां सिद्धिप्रकारः प्रदर्श्यताम् ।

३—कतिपयथः, राजन्वती, ज्योत्स्ना, कुतः, पुरस्तात्, द्वैधम्, ज्यायान्, धात्विकः । एषु केचन पञ्चैव प्रयोगाः साधु साधनीयाः।१०

४—कतरः, द्विपदिकाम्, गार्गीभवति, द्वितीया करोति, एकैक्या-विशेषसूत्रलौकिकविग्रहोपन्यासपूर्वकमेषां साधुत्वं प्रदर्शनोपमू१०

५—शताब्दं अन्यतावशते । गोद्वयस्योऽसंख्यापरिमाणोऽभ्यादेर्यत् । तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । नते नासिकायाः संज्ञार्यां टीटञ्जनाटज्भ्रतचः । एतन्न्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । किमेत्तद्व्ययघादाभ्यद्रव्यप्रकर्षे । एषु केषाञ्चिच्चतुर्णां सूत्राणां पदच्छेदं विधाय, अर्थोदाहरणे विलिख्य, अष्टाध्यायीगताध्यायसंख्याऽपि प्रदर्शनीया । ....१०

नोटः—प्रश्नोत्तर-लेखन के लिये “चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस” से नवीन प्रकाशित “व्याकरण मध्यमा तृतीय खण्ड प्रश्नोत्तरी” पढ़िये ।

# सिद्धान्तकौमुद्या दशमोपनिषद् प्रथमाः ।

१६४८

## द्वितीयं पत्रम्

१—अभूवन्, अथाञ्चहृत्वे, ऊर्दते, तुतुस्पतुः, धिनोति, अण्यति,  
प्रण्यपत्त्, परिहृते-

एतेषु यथेच्छं पञ्च प्रयोगान् साधयित्वा, कृष्णातोर्लुङि प्रथम  
पुरुषे रूपाणि प्रदर्शयत ।

...१०

२—गूहति, भ्रियात्, जह्वार, आरिथ, तेहः, पर्यंश्चङ्क, ऊपतुः,  
विन्याय—

एषु यथामिलाषं पञ्चानां रूपाणां सिद्धिं विधाय गाङ्धातो  
र्लुङि प्रथमपुरुषे रूपाणि लेख्यानि ।

...१०

३—“यद्यपि लिङ्चेत्ययमपवादः” इत्यादिः,

“इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन ग्रहणात्” इत्यादिः,

“अत्र वकारस्य हलपरत्वाद् उपधायां चेति दीर्घे प्राप्ते” इत्यादिः ।

एतासु तिसृषु काण्येका फक्किका सप्रपञ्चं व्याख्यायताम् । ...१०

४—अध्यगीष्ट, सुसुस्वाप, शाधि, धत्तः, आस्यति, प्रहियोति,  
विधाय—

एषु केषामपि पञ्चानां सिद्धिप्रकारमुपवर्ण्य कृष्णातोर्लुङि  
प्रथमपुरुषैकवचने रूपाणि प्रदर्शयत ।

...१०

५—शिण्डि, संस्क्रियात्, स्कुनोति, ग्रहीता, अपीपिडत्,  
आमयति ।

एषु चतुरः प्रयोगान् तत्तद्विशेषकार्योपपादकपूर्णास्रोपन्यास-  
पूर्वकं साधयत ।

...१०

# सिद्धान्तकौमुद्याः दशगणयां प्रहनाः ।

१६४६

## द्वितीयं पत्रम्

१—भविता, एधाञ्चके, जम्भते, अब्रकमत, ष्टीवति, अब्रशत् एतु  
यथाकामं पञ्च प्रयोगान् सिद्धाम्बरोत्या सावयित्वा 'मत्स्यादके  
अनुष्णन्देते, अत्र केन कथं वा षत्वम् ? ....१०

२—निषसाद्, चख्तनुः, अदधत्, ससौ, अपात्, अगमत्, एतेषु  
केसामपि पञ्चानां सिद्धिं प्रदर्श्य, ग्नास्नावनुपमां च स्वदिर-  
वपरिभ्यां च, अन्योरर्थः सादाहरणं लेख्यः । ....१०

३—जघत्सिध, ऊर्णुनाव, अजागरात्, अजुहवुः, वेवेष्टि, दिदोये,  
अजनि, एषु यथेष्टं पञ्च प्रयोगान् ग्रन्थोक्तदिशा सावयत । ....१०

४—विकाय, बभज, चकरतुः, वृणोदि, कुर्यात्, खौजाति, कीर्त्त-  
यति, एतेषां धात्वर्थनिर्देशपूर्वकं सिद्धिः प्रोक्तपादनाया । ....१०

५—'ओः पुत्रणजोतिस्तुत्रे नपयोदिति वक्तव्ये, इत्यादेस्तात्पर्यमु-  
पदर्श्य, लदये संघटनीयम् । ....१०

## अथवा

अनुदात्तानां धातूनां कारिकाः प्रदर्श्य तद्व्याख्यानं सुस्पष्टतया  
वर्णनीयम् ।



## विकारार्थकादिद्विरुक्तप्रक्रियान्तभागे प्रहनाः ।

१६४६

प्रथमं पत्रम्

१—आशमः, औषैम्, पारहावः, स्वापतेयम्, सौखशायनिकः, सां-  
स्थानिकः, नैकटिकः, प्रलङ्घ्यः, सूत्यासुत्राः, पारिषदः, सन्धा-  
स्यसूत्रनिर्देशपूर्वकं केचन पञ्चैव साधनीयाः । ...१०

अथवा

ऊघन्यः, यध्यम्, चारकीणम्, आपधेयम्, औपानह्यो  
मुञ्जः, आकषिकी, रथिकः, धानुष्कः कौटिलिकः, त्यागिनम्  
केषांचिदद्यानां ससूत्रोपन्यासं प्रकृतिप्रत्ययौ निर्देश्यौ ।

२—पञ्चकः, तावतिकः, वासनम्, प्रतिको, अर्धयर्थाकार्षणम्,  
द्विविस्तम्, द्विपण्यम्, पञ्चगोष्ठीः, पुत्र्यः, सार्वलौकिकः,  
अधिकः, एषां केचनाष्टौ ससूत्रनिर्देशं साध्याः । ...१०

३—चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि, आर्त्विजीनो यजमानः, योजनशति-  
क आचार्यः । यतां स्त्रीन् प्राकरणिकसूत्रनिर्देशपुरःसरं संसाध्य  
एक एव मासिकशब्दः कं कमर्थं क्रोडीकृत्याध्यापक-कर्मकर-  
व्याध्युत्सवान् विशिनष्टि ? इति समाधाय संख्याया इति सूत्रे  
संवत्सरप्रहणस्य फलं लेख्यम् ।  $( ३ + ३ + ४ ) =$  ...१०

४—वाजपेयिकी, अनुप्रवचनीयम्, रामणीयकम्, शालेयम्, त्रिशं-  
शतम्, श्वेतकः, पथकः, द्रमः, मलीमसः, पेषमः, करिष्ठः,  
कुतपः । केचन दश ससूत्रनिर्देशं साध्याः । ...१०

५—चञ्चत्कः, औपयिकः, प्रवाहिकातः कुरु, सुखाकरोति, भद्रक-  
रोति । पतान् साधयित्वा ससूत्रोपन्यासम्, “दत्तद्वये टाव-  
भाव” इत्यादिका कारिका व्याख्येया ‘ग्रन्थं रहस्येत्यादि सूत्रं  
वा ह्यदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्येयम् । ...१०

॥ १० ॥ ॥ १० ॥ ॥ १० ॥

### ॥ १० ॥ ॥ १० ॥ ॥ १० ॥

॥ १० ॥ ॥ १० ॥ ॥ १० ॥

### ॥ १० ॥ ॥ १० ॥ ॥ १० ॥

॥ १० ॥ ॥ १० ॥ ॥ १० ॥

प्रकाशित हो गया ;

शीघ्रता करें ॥

प्रकाशित हो गया ॥

काशी-बिहार-पंजाब-मध्यप्रान्त-बृहत् राजस्थानलंघ-विन्ध्यप्रदेश आदि  
संस्थानों की परीक्षा एवं जूनियर हाई स्कूल के लिए उपयुक्त-

## राष्ट्रभाषा सरल हिन्दी व्याकरण

कौं तो हिन्दीमें अनेकों व्याकरण प्रकाशित हो चुके हैं किन्तु, स्वतंत्र भारतमें  
संस्कृतप्रन्यागार—'बौद्धन्वा संस्कृत उल्लेखालय' के प्रकाशित, इस राष्ट्रभाषा  
सरल हिन्दी व्याकरण को कोई भी नहीं पाता। इसमें सूक्ष्मसे सूक्ष्म बातोंका  
तथा स्थूलसे स्थूल बातोंका विचार किया गया है जैसे—'जो कि' लिखना गलत  
है 'जो' लिखना शुद्ध है। किमधिकम्, हिन्दीके पत्रों—'भारत' 'संध्या'  
'आज' तथा श्रीयुक्त सम्पूर्णानन्दजी (शका-साधन) बाबूराव विष्णुपराबकर,  
आदि धुरन्धर हिन्दी वेत्ताओंके मतोंसे अलंकृत एवं नागरी प्रचारिणी सभा के  
अभापति श्रीयुक्त पं० रामनारायण मिश्र एवं हिन्दू विश्वविद्यालयके प्रोफेसर  
पं० विश्वनाथप्रसाद मिश्र एम्० ए० की सम्मतियोंसे सुसज्जित यह व्याकरण  
"नागरमें सागर" भरते हुएके समान है। इसे पढ़कर हिन्दी व्याकरणके नियमों  
को भलीभांति ज्ञातकर संस्कृत व्याकरणका भी ज्ञान इसीसे अच्छी प्रकार प्राप्त  
कर सकते हैं। यह सुविधा किसी हिन्दी व्याकरणमें नहीं है।

१।

### प्रबन्ध-पारिजात

लेखक:—पं० रामचन्द्र मिश्र प्रोफेसर

धर्मसमाज सं० कालेज मुजफ्फरपुर।

इसमें परीक्षार्थी छात्रोंकी संस्कृत प्रबन्ध रचना लिखने के नियम अत्यन्त  
सरल रूपमें समझाये गये हैं और तदनुसार परीक्षोपयोगी 'प्रबन्ध लेखनप्रकार'  
(परीक्षामें आने योग्य निबन्धों का उत्तर) इस तरह सरल और संक्षिप्त में लिखा  
गया है कि अभ्यास कर लेने पर भी विद्यार्थी परीक्षामें पूरी सफलता प्राप्त कर  
सकते हैं। इतना ही नहीं अन्तमें (१) 'पत्र-लेखन प्रकार' (चिट्ठी-पत्र, आवेदन  
पत्र आदिका उल्लेख) तथा प्रसंगोपयुक्त (२) 'सुभाषितगद्यावली' (३) 'सुभाषित-  
पद्यावली' और (४) 'लौकिक न्यायमाला' आदि विषयोंका समावेश करके  
आधुनिक चतुरस्र विद्वान् बननेका सुगम रास्ता दिखाया गया है। विश्वास है  
कि आजतक के प्रकाशित प्रबन्धोपयोगी ग्रन्थों में इस 'प्रबन्धपारिजात' के समान  
दूसरी कोई भी पुस्तक नहीं है।

१।

प्रातिस्थानम्—बौद्धन्वा संस्कृत पुस्तकालय, नागपुरा सिटी।

